

Adózás és adózók

Fedeles Tamás, Kollár Zsuzsanna,
Mátyás-Rausch Petra, Nagy Ágoston, Nagy Botond,
Nagy János és Pál Judit tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

Az „Adózás és adózók” című blokkunkat Lengvári István és
 Somorjai Szabolcs szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

nka

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Marinus van Reymerswaele festménye
 (1542, Alte Pinakothek, München).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.01>

TARTALOM

ADÓZÁS ÉS ADÓZÓK

Rácz Lajos	Hová valósi vagy? Interjútörredék Beluszky Pállal	5
Fedeles Tamás	A pénz útja. A magyar–szentszéki pénzügyi kapcsolatok geográfiája és dinamikája a késő középkorban	11
Nagy Ágoston	A jobbágytelken ülő nemesség és a rendi társadalom képe az 1825–27-es diétán	35
Mátyás-Rausch Petra	Vámjövedelmek a hatalmi mechanizmusok szolgálatában. A harmincadvám jelentősége Erdélyben a 17. század első felében	62
Nagy János	A városok és az adókérdés az 1764–65. évi országgyűlésen Pest város követjelentéseinek tükrében	87
Nagy Botond	Közteher a falu javára. Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken	104
Pál Judit	Az önkormányzat ára: a vármegyék közigazgatási költségeinek fedezése az 1870. évi 42. törvény nyomán	126
Kollár Zsuzsanna	Adományozás a Váci Siketiskola alapításában	158

KÖNYVEK

Nem „málenkij robot” – új megközelítésben a német származású lakosság deportálástörténete Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. – Kunt Gergely	184
Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János: Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686). – Papp Adrienn	189
Kurucz György: „Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...” Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején. – Bödő Krisztián	194
Szerzőink	199
Contents	201
Abstracts	203

Rácz Lajos

Hová valósi vagy?

Interjútüredék Beluszky Pállal

Beluszky Pál (1936–2022), a magyar település- és társadalomföldrajz nemzetközileg is kiemelkedő képviselője múlt év végén távozott közülünk. A *Korall* tanácsadó testületének tagjaként az alapítástól kezdve támogatta folyóiratunk tudományos törekvéseit. Munkássága, a térszerveződés, valamint a társadalom történetének egymás kölcsönhatásában való vizsgálata, interdiszciplináris szemlélete, a magyar polgárosodás, az urbanizáció és a modernizáció problémáiról végzett kutatásai nagyon sokunk számára jelentettek inspirációt és szolgáltak példaként. A szerkesztőség Rácz Lajos vele készített, sajnos befejezetlenül maradt életútinterjújával tiszteleg Beluszky Pál emléke előtt.

Hová valósi vagy? – tettem fel a kérdést Beluszky Palinak, valamikor a 2010-es évek elején. A terv egy interjúkötet készítése volt, ami végül torzóban maradt. A kérdéseimet e-mailben küldtem el Palinak, és a választ csatolt fájlban kaptam vissza.

Beluszky Palit január 11-én temettük a piszkei temetőben, a nagyszülei mellé. Ezzel a rövid szöveggel Palira szeretnék emlékezni, akit volt szerencsém egy kicsit megismerni.

Beluszky Pál: Sehová. Ebből következik, hogy sokfelé. Érthetővé válik a válaszom, ha felsorolom, hogy 18-19 éves koromig hol laktam-éltem minimum egy-másfél évig: okmányaimban Szolnok szerepel születési helyemként – ez stimmel is –, de néhány hónapos koromban átköltöztünk a „legnagyobb magyar faluba” (ugye 1937-ben vagyunk, ebben az évben jelent meg Darvas József szociográfiaja), Orosházára. Aztán Szeged következett, a rezsím kedvelt-támogatott városa. De iskolába, a római katolikus Elemi Népiskolába már Devecserben, ebben a kis dunántúli (geográfusként inkább kislalföldit kellene mondanom) városkában jártam, ahol a II. ukrán front is átvonult felettünk. Következő állomásunk Nagykánizsa volt, ez a polgári jellegű, pezsgő életű dél-dunántúli város, ahol három osztálynyi idő jutott nekem. Majd rövid fővárosi kitérő után némi állandóságot Tiszafüred jelentett a családnak. Végül is itt végeztem középiskoláimat, itt érettségiztem, s még egyetemi éveim során is ide jártam „haza”. Volt aztán még egy község, Piszke (ma közigazgatásilag Lábatlan része), ahol „életvitelszerűen” ugyan sohasem laktam, de összességében meglehetősen sok időt töltöttem ott, s ezek a hónapok, talán egy év is volt, jelentős helyet foglalnak el emlékeimben. De erről később.

Hogy miért fejtett ki családunk ilyen élénk „migrációs tevékenységet”? Az ok nem valami rejtélyes. Apám a mai fogalmakkal élve tejipari szakközépiskolát végzett Csermajorban, majd egy országos tejfelvásárló-feldolgozó hálózattal rendelkező cégnek, az OMTK-nak (Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ) az alkalmazásába állt. A cégen belül egy sokfokozatú számlálrán lehetett magasabb pozícióba jutni – tejcsarnokkezelő, vaj- vagy sajtmester, üzemvezető, telepvezető, ha emlékeim nem csalnak –, az előléptetés többnyire telephely-változtatással is járt, hisz a két világháború közötti években folyt a vállalat hálózatának kiépítése, s a szakembereiket időről-időre átcsoportosították. Apámnak s a családomnak állandóan készen kellett állnia a „továbbállásra”. (Erre, hogy úgy mondjam lelkileg és „logisztikailag” készen álltak a szüleim, megvoltak a ládaik az ágyneműnek, ruhaneműnek, konyhai edényeknek stb., egy-két nap alatt felkészültek a költözésre.)

Nos, ezzel magyarázható, hogy a „születési hely” rovatba Szolnokot írom a különböző űrlapokon, ám ez a város gyakorlatilag semmit sem jelent számomra. Néhány hónapos lehettem, amikor „estve jött a parancsolat”, s rövid időn belül Orosházán találtuk magunkat. („Orosháza, nagyközség, járási székhely Békés vármegyében, egyike az Alföld nagyhatáru [20 358 katasztrális hold] mezőgazdasági központjainak [24 926 lakos], 1930), számos elemi, tanonc és polgári iskolán kívül felsőmezőgazdasági iskolája és gimnáziuma. Ipara és kereskedelme élénk...” – olvashatták szüleim a lexikonban, amit az áthelyezéseikről rendelkező levelek kézhezvétele után szertartásosan leemeltek a polcra.) Ebbe az élénk mezővárosba vetett tehát a sors – vagyis az OMTK „személyzeti osztálya” –, ám a mezővárosok iránti szakmai érdeklődésem „forrásvidéke” korántsem orosházi tartózkodásom, hisz emlékeim közvetlen környezetemre korlátozódnak, lakásunk kertjére, a tejüzemre, ahová apám olykor magával vitt. Óvodába is már Szegeden kezdtem járni, a dél-alföldi, pezsgő életű nagyvárosban, amelynek utcáin olykor feltűnt nyitott sportkocsijában, pipázva az akkor már Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert, ahol hosszú hadoszlopokban vonultak át – a kíváncsiskodó szegediek utcamenti sorfalai között – a Jugoszlávia ellen vonuló német katonai egységek, s ahol (szüleim állítása szerint) nem tudtak oly kacskaringós útvonalon sétáltatni, hogy ne tudtam volna megmondani, merre van a „Jégkunyhó” nevű fagyaltozó („mentál map!”). S bár Szegedről már vannak emléktöredékeim, ez a város is „történelem előtti” korszakom kódébavész.

Devecser („Devecser, nagyközség, Veszprém vármegye devecseri járásának székhelye... 5 km-re a Nagy-Somlóhegytől, a Kisalföldön a Torna vize mellett, termékeny vidék központja, jelentékeny iparral és kereskedelemmel. A gróf Esterházy-uradalom székhelye...”) viszont már tudatos életem első színtere, gazdag emlék- és élményanyaggal. Itt kezdtem iskolai éveimet – az elemi első három évre futotta devecseri tartózkodásunk. A második világháború éveit voltak ezek, innen is van, hogy emlékeim számosak, s máig is meglehetősen élesek erről a városról. A Debrecenben töltött évek 1941–1945 között a háború éveit voltak, itt haladt át rajtunk a front is, meglehetősen a háború végstádiumában, valamikor 45 márciusában. Csak ötletszerűen említem, hogy 44–45 fordulóján iskolánkban

német hadikórházat rendeztek be – ezért, meg az állandó légiriadók miatt a tanítás is hónapokig szünetelt –, ahová a közeli bakonyi frontról folyamatosan hordták a tűzvonalból épp kimentett sebesülteket, s mi gyerekek kellő távolságból lestük a szörnyűségeket: a légiriadókat, Ajka bombázását, a nélkülözéseket, a nyilasok grasszálását – a helyi nyilasvezérré avanszált helyi fényképész nálam néhány évvel idősebb fiainak nyilasegyenruhában a főutcán való korzózását, miközben boldog-boldogtalant karlendítéssel üdvözöltek. De itt tapasztaltam meg az Esterházy uradalomban dolgozó mezőgazdasági cselédek sanyarú sorsát a majorból érkező osztálytársaim állandó kiéhezetségén keresztül. Én mint afféle alsó közép-osztálybeli gyerek tízóraival mentem iskolába. Ha olykor egy-egy szelet kenyeret adtam a majorbéli osztálytársaimnak, szabályos verekedés tört ki egy-egy falatért.

1945 ősze már Nagykanizsán talált. Itt is három évet jártam iskolába, de nem ugyanabba. Először a piaristákhoz írtak be a szüleim – akkor még működött Kanizsán piarista elemi iskola és gimnázium, ám ez áldozatul esett az államosításoknak, s egy állami általános iskolában folytattam iskolai „pályafutásomat”. Szerettem Kanizsán, ebben a polgári jellegű kereskedővárosban élni, melyet méreténél fogva egy 10-12 éves gyerek is átlátott, „befogadhatott”, pedig közvetlenül a háború után még meglehetősen nehéz volt az élet (infláció, áruhiány, élelmiszerhiány stb.). Utólag visszagondolva csodálkozva állapítom meg, hogy a Kanizsát ért legnagyobb katasztrófáról, 3000 zsidó lakosának elhurcolásáról akkor alig-alig hallottam, ahogy aztán évtizedekig „nem volt téma” a holokausz a magyar közbeszédben.

Pesten viszont, ahol csak villámlátogatás tett a családuk – hozzávetőleg egy évet töltöttünk a fővárosban –, nem éreztem jól magam. Egy harmadik emeleti lakásba „szorultunk” – addig soha nem éltem emeletes házban –, hiányzott a tér, hiányoltam a kertek végén kezdődő mezőt, a kanizsai Principális-csatornát; a „fordulat éve” utáni hónapok zűrzavarában sem tudtam kellően tájékozódni. Az iskolában egymást váltották a tanárok, néhány „budai úrihölgy” még próbálta a „keresztény Magyarország” szellemét őrizni (valószínűleg ők tűntek el egymás után az iskolából), mások a gyorstalpalókon hirtelenjében megismert eszméket hirdették. A „szocializmus” belépett az életünkbe. Ennek olyan epizódjai rögzültek emlékezetemben, mint a körtéri kocsmában – ahová vasárnaponként szalajtottak el szüleim csapolt sörért az ebéd mellé – a kassza felett megjelent felirat, miszerint „Ne lopd el a poharat, mert magadat károsítod meg!”. Nem igazán értettem, s szüleim sem fejlődtek még olyan ideológiai szintre, hogy megértették volna velem a felirat dialektikáját.

Tiszafüreden aztán helyreöklent – na most hirtelen nem jut eszembe, mi szokott helyreöklenni, az idő kereke vagy a világ tengelye vagy valami ilyesmi. Nagy udvar, kert, néhány száz méterre a Holt-Tisza, az egykori Lipcsei-kúria pusztuló parkja... tér és tér. A „politika” kereke viszont nem öklent sehová: füredi éveink elején zajlottak a nagy koncepciók perek, a Rajk-, a Mindszenty-, a Grósz-per, a Hortobágy-széli kisváros majorjaiban megjelentek a Pestről ki-telepítettek, beszolgáltatás, kulákzargatás, hasonlók. Füreden szüleim kb. egy

évtizedig laktak, én itt jártam ki az általános iskola nyolcadik osztályát, majd a gimnázium mind a négy osztályát – ily huzamos időt addig még egyetlen iskolában sem töltöttem –, s Füreden érettségiztem. Aztán szétváltak útjaink – mármint a szüleim s az én „utam” –, 1955-ben Debrecenbe kerültem az egyetemre, utána 1970-ig debreceni lakos maradtam, azóta pedig, immár több mint negyven éve Budapesten élek.

Hová valósi vagyok? Talán Piskére. De előtte még két megjegyzést vándorlásaim itineráriumához.

Mielőtt megkérdeznéd, e vándorútnak milyen szerepe volt geográfussá válásomban, határozottan ki kell jelentenem: semmilyen. Ugyanis eredetileg nem földrajz szakra jelentkeztem, nem is Debrecenbe, hanem az ELTE-re. Oda nem nyertem felvételt, s a fellebbezés után irányítottak Debrecenbe, ott is a magyar–orosz szakra. Mivel orosz nyelvtudásom „némi” kívánnivalót hagyott maga után, szívós küzdelem után kerültem át végül történelem–földrajz szakra. Azért oda, mert az ötvenes évek derekán a Kossuth Egyetemen más szak nem volt a bölcsészkaron. Ha létezett volna pl. magyar–történelem szak, akkor azt céloztam volna meg. Tehát nem vándorlásaim emléke, tapasztalatai vittek a földrajz szakra, hanem a véletlen és a kényszer. Az viszont tény, hogy ifjúkori élményeim-emlékeim-tapasztalataim olykor még ma is segítségemre vannak munkám során, hisz jónéhány településtípussal, társadalmi csoport életformájával ismerkedtem meg vándorlásaim során.

A másik megjegyzésem egy sejtésre vonatkozik. Úgy gondolom, hogy bizonyos fokú „kivülállásom” egyik kialakítója a sehová-valóságom lehetett. Az, hogy tulajdonképpen nem volt „szülőházam”, szülőhelyem; rövid tartózkodásaim során nem épülhettem be szervezesebben egy-egy közösségbe, környezetbe, kapcsolatrendszerbe. (Általános iskoláimat hat különböző iskolában abszolváltam.) Nem volt körülöttem rokonság (egyedüli gyerek voltam ráadásul, noha ez nem a gyakori helyváltoztatásaink következménye). Magam sem igyekeztem „bekerülni” valahová, s érdekes módon engem sem invitáltak, csalogattak vehemensebben valahová. Példaként említem „piarista korszakomat”. Iskolájukban meglehetősen erős verseny folyt a diákok közt a jó vagy jobb pozícióért. Ezt egyrészt jó tanulmányi eredményekkel lehetett elérni, másrészt léteztek surranópályák is, mint a vallási életben való aktív részvétel, a cserkészlet stb. Pozíciójavítást lehetett elérni például a ministrálással. Volt is tülekedés ennek lehetőségéért. Jótanuló osztálytársaim közül néhányan el is érték, hogy zsenge koruk ellenére egyik-másik paptanárunk felkérte őket a miséjén való ministrálásra. Én erre nem nagyon törekedtem – talán sehogy se –, nem is ministráltam egyszer sem, de érdekes módon nem is bíztattak erre tanáraink. De még a Pártba – ifjabbak kedvéért: az MSZMP-be – sem nagyon hívtak, legfeljebb a „minősítési eljárások” során kérdezte meg az FKI (MTA Földrajztudományi Kutató Intézet) párttitkára, hogy „esetleg nem akarok-é...”. Nem akartam, s ezt némi eufémizmussal közöltem is vele. Ezt a kívülállást jól érzékelteti egykori kollégám, Enyedi György egyik szellemes megjegyzése: „Én a Beluszkyt már negyven éve nem ismerem.” Ez a

kívülállás nem zavart, nem hiányzott a bennfentesség érzése, sőt úgy gondoltam-gondolom, hogy bizonyos szabadságot, önállóságérzetet adott, segített a dolgok – független? – megítélésében.

S most vissza Piszkéhez, ehhez a különleges Duna menti faluhoz (Esztergom és Komárom között, ma Lábatlan része). A falu keresőinek már a 20. század elején alig negyede élt agrártevékenységből, többségük ipari keresőnek bizonyult. De nem a közeli lábatlani cementgyárban dolgozott a többségük, hanem önálló iparos – vállalkozó! – volt, kőműves, kőfaragó, polgári mentalitással, törekvésekkel, attribútumokkal. Piszke polgári falu képét mutatta, volt mozija – s nem valami jött-ment tulajdonolta, hanem a falu egyik hentesé –, iparsköre, önkéntes tűzoltó egyesülete, zsinagógája, vaskereskedése, benzinkútja. S a Gerecse lejtőin pincesor; szőlő és pince nélkül senki sem tartozhatott a falu elitjéhez, sőt a falu középosztályához sem. A falu „öslakói” svábok voltak, de már a két világháború között többségük magyarul beszélt. E községben éltek anyai nagyszüleim, akiknél jónéhány nyarat töltöttem. Nagypám kőművesmester (vállalkozó) volt, Piszke egyik hangadó polgára, hosszú évekig az önkéntes tűzoltóság parancsnoka, az ipartestület elnöke, a szociáldemokrata párt valamilyen tisztségviselője, egyszer még országgyűlési képviselőségért is indult (sikertelenül). Ő is rendelkezett a „polgárság” néhány kellékével: járatta a *Tolnai Világlapját*, valódi versenykerékpárt vett magának, rádió szolt a szobában (ja, villamosították a községet még a háború előtt), keménykalap, zsebóra, miegymás. Lányai városi divat szerint öltöztek.

Nagypámat szerettem és tiszteltem. Szomorúan láttam, hogy élete végén csapás után csapás érte: összeomlott az a világ, amelyben a helyén volt, miután iparendélyét visszavonták, munkásként kellett dolgoznia a papírgyárban a nyugdíjjogosultságért, fia elesett a háborúban, halála előtt megkínózta a rák. Talán piszkei nyaraim mondatják velem, hogy végül is dunántúli vagyok, ha valaki egyértelmű állásfoglalásra kényszerítene. Na meg Anyám emléke, aki hosszas alföldi tartózkodásai alkalmával is dunántúlinak vallotta magát, büszke volt arra, hogy dunántúli konyhát visz, különösképp fitymálta az alföldi hurkát: bezzeg az ő dunántúli (sváb) módra készített hurkája mennyivel különb a fürediek ízetlen rizskotyvalékánál.

Egyébként 44 éve élek Budapesten.

Beluszky Palival az ismeretségem akkor mélyült el, amikor 1998-ban elnyertünk egy közös OTKA-projektet, amelynek Pali volt a vezetője, Erdősi Feri és Hajdú Zoli a törzsszállomány, én pedig, fiatal koromra való tekintettel a kutatócsoport titkára és sofőrje lettem. Sikeres pályázati munkánk eredményeképpen egy évtizeden keresztül, 2007-ig minden nyáron improvizatív autós terepbejárást szerveztünk egy közép-európai régióba, úgy, hogy a következő napi programot előző este határoztuk meg. Ugyanakkor Közép-Európa fogalmát elég flexibilisen értelmeztük, gond nélkül belefért az útitervekbe Sztrij, Csernyivci, Suceava, Brăila, Rilszki Manasztir, Tekirdağ és Isztambul közép-európai nézőpontból történő szemrevételezése egyaránt.

Útrakeléseink előtt többen is figyelmeztettek arra a nyomasztó felelősségre, ha valami fatális baleset történne velünk, az évtizedekre visszavetné a magyar geográfia fejlődését. Közös utazásaink egyik visszatérő témája volt a magyar földrajztudomány sanyarú helyzetének a megvitatása. A Palival elkezdett interjúlánc azon a ponton akadt el, amikor rákérdeztem azokra a személyes és szakmai feszültségekre, amelyek akadályozták, és azt gondolom, továbbra is akadályozzák a honi geográfia fejlődését. Tudhattam volna, hogy Palinak ebbe, a személyes vonatkozások nélkül értelmezhetetlen diskurzusba nem lesz kedve belebonyolódni. Amikor alkalomszerűen összefutottunk, évente kétszer-háromszor, rákérdeztem, mikorra várható a válasz a függőben lévő kérdésre, s ekkor Pali, a rá oly jellemző kedves-büntudatos tekintettel annyit mondott, dolgozik rajta, csak hát nehéz.

Fedeles Tamás

A pénz útja

A magyar–szentszéki pénzügyi kapcsolatok geográfiája és dinamikája a késő középkorban

1320 tavaszán Rufinus de Civinio, XXII. János pápának (1316–1334) a Magyar Királyság területére küldött adószedője (*collector*), félvén az utakon rá leselkedő veszélyektől (*timens viarum pericula*) az általa összegyűjtött 750 forintot és 13 cseh garast a firenzei Bardi kereskedőtársaság tagjainak adta át (*feci cambium*), hogy ők juttassák el a pénzt az avignoni pápai udvarba.¹ 1337 őszén Galhardus de Carceribus, a Lengyel és a Magyar Királyság területére kinevezett kollektor arról panaszkodott XII. Benedek pápának (1334–1342), hogy a lengyel területen működő kereskedők megbízhatatlanok (*homines incerti*), nem talált ugyanis olyan társaságot, amelyik egy éven belül biztosan eljuttatta volna a náluk elhelyezett összeget az Apostoli Kamarába.² 1375 szeptember végén velencei kereskedők a magyar és a lengyel területről befolyt 3060 magyar aranyforintot adták át Bernát bolognai püspöknek, a pápa itáliai kincstárnokának.³ Egy hónappal később pedig István fia Péter pápai adószedő személyesen fizette be Avignonban a kamara munkatársainak az általa Krakóból szállított 1000 forintot.⁴ Conradus Cardini de Florentia váradi lektor 1421 novemberében–decemberében összesen 1170 forintot fizetett be Rómában magyar egyháziak megbízásából.⁵ E szubjektíven válogatott néhány adat is megfelelően szemlélteti a pápai udvar, pontosabban annak a 14. század során központi jelentőségűvé váló intézménye, a *Camera Apostolica* és a Kárpát-medence közt fennálló kapcsolatok folyamatosságát.

Tanulmányomban e terület legfontosabb tendenciáit tekintem át a 14. század elejétől kezdve egészen a 15. század derekáig. Vizsgálódásaimat az 1301-ben a Magyar Királyság területére (is) kinevezett Bonaiutus de Casentino,⁶ valamint az utolsó ismert, e régióban működő szentszéki adószedő, az 1448-ban megbízott Tatai Bálint⁷ tevékenysége által behatárolt periódusra terjesztem ki. Munkámban azonban nem pusztán a kollektorokra, hanem a Magyar Királyság területéről az Apostoli Kamarába irányuló pénzforgalom átfogó, a legfontosabb tendenciákat bemutató áttekintésére is fókuszálok.

¹ Mon. Vat. I/1. 38.

² Theiner (ed.) 1859–1860. I. 545. sz.; Artner 2004: 60. sz.

³ Mon. Vat. I/1. 460; MPV IX. 48.

⁴ Cameralia I. 473. sz.

⁵ Fedeles 2018a: 1. táblázat.

⁶ Maléth 2017; Maléth 2020: 264–266, 24. sz.

⁷ MREV III. 134–135; Karlinszky 2014: 97.

A pápaság pénzügy- és az ettől elválaszthatatlan adópolitikájában a 14. század jelentős átalakulást hozott. Az egyes főpapok kinevezési illetéke (*servitium*), valamint a kisebb javadalmakra kivetett adó (*annata*) a pápaság avignoni korszaka alatt vált általánossá a részegyházakban. Ezek a bevételek a helyi klérustól beszedett tizedekkel és egyéb tételekkel egészültek ki. XXII. János pontifikátusa idején a pénzügyigazgatás csúcsszerve, az Apostoli Kamara jól szervezett központi hivatallá fejlődött, mely a nyugati kereszténység teljes területét lefedő adószedői hálózatot épített ki és tartott fent. Az összegyűjtött pénz célba juttatása többféle módon történhetett. Szükség esetén a kollektori körzetben is felhasználhatták, például beszerzésekre a pápai udvar számára, illetve a körzetekben működő szentszéki diplomáták, futárok költségeire egyaránt fordíthatták a teljes összeget vagy annak egy részét. A pápai legátusok, illetőleg a római Kúriába igyekvő egyháziak, sőt a kollektorok is elszállíthatták az adóként beszedett javakat.⁸ Mindazonáltal a pénz Avignonba, majd később Rómába juttatásában egyre fontosabb szerepet játszottak az elsősorban toszkán kereskedőtársaságok és a bankházak, mint például az Alberti, a Spini, a Medici és a Bardi cég.⁹ Tanulmányomban a következő kérdésekre keresem a választ: Miként szervezték meg a 14. század elejétől a 15. század közepéig tartó időszakban a Kárpát-medence területén a Szentszékek fizetendő adó begyűjtését? Voltak-e regionális jellemzői a pénztranszportnak? Milyen útvonalakat használtak a pénz célba juttatására? Mely bankházak szolgáltatásait vették igénybe a magyar egyháziak?

AZ ADÓSZEDŐK

A 14. század első évtizedében a közép-európai régióban működő pápai adószedők határokon átívelő illetékességi köre éppen kialakulóban volt, így még magában foglalta a Német-római Birodalom területét, a cseh, a morva és a lengyel térséget, valamint a Kárpát-medencét egyaránt. A kollektori körzetek kialakulása, majd állandósulása hosszabb folyamatot vett igénybe, melynek során először a cseh, a morva, a lengyel és a magyar területek alkották az egységes kelet-közép-európai tizedszedő körzetet. Némi átalakulás következtében 1317 és 1337 között a Magyar Királyság önálló, majd ezt követően 1391-ig a Lengyel Királysággal közös adószedői körzetként, azaz *collectoriaként* működött.¹⁰ E kerülethez tartozott a boroszlói egyházmegye is, habár az 1335-től politikailag a Cseh Királyság tartománya volt. Ugyanakkor a dalmát egyháztartományok, így a Spalato joghatósága alá tartozó tengermelléki horvát püspökségek a velencei adószedői kerület részét képezték.¹¹ A kései Anjou-kortól (1382–1386), illetőleg Luxemburgi

⁸ Kirsch 1894; Fink 1930–1931; Lunt 1934; Despy 1952; Weakland 1968; Schuchard 2000; Kowalski 2011; Cameralia I. xxxi–xxxix.

⁹ Renouard 1941; Roover 1948a; Denzel 1994.

¹⁰ Fejérpataky 1887: 509–513; Gasnault 1958: 376.

¹¹ Favier 1966: 721.

Zsigmond uralkodása (1387–1437) kezdetétől – némi ingadozást követően – a Magyar Királyság és a hozzá tartozó területek ismét önálló körzetet alkottak. Petrus Stephani de Monasterio 1375-ben benyújtott számadását követően korunkra egyetlen hasonló magyar vonatkozású dokumentum sem maradt,¹² noha pápai adószedők továbbra is tevékenykedtek a Kárpát-medencében.

A kollektorok a 13. századtól tűnnek fel a forrásokban, ugyanis a korábbi időszakban a legátusok feladata volt a különböző szentszéki segélyek, adók begyűjtése. A 14. század első évtizedeiben a kollektorok fő feladatát az jelentette, hogy összegyűjtsék és eljuttassák a pápai udvarba az egyháziakra kivetett tizedet, valamint a XXII. János által bevezetett adót, melyet a pápa által adományozott kisebb egyházi javadalmak első éves jövedelmére, továbbá az üresedésben lévő és a következő három évben megüresedő javadalmakra róttak ki. Az adószedők további politikai, diplomáciai megbízásokat is elláthattak. A legátusok és a kollektorok az egyházi hierarchián belül betöltött státuszuk révén különültek el egymástól: legátussá a bíborosok váltak, míg az alacsonyabb rangú klerikusok nunciusként működtek.¹³ A kollektorok összetett feladatkörét szemléltetik a tisztség hivatalos iratokban feltűnő elnevezései is (*collector apostolicus, collector et receptor, nuntius et collector*).¹⁴

A vizsgált másfél évszázadban 48 fő kapott Magyarország területére is kiterjedő kollektori kinevezést (*I. táblázat*),¹⁵ azonban mindössze hét fő tevékenységéről rendelkezünk részletesebb ismeretekkel a korunkra maradt számadáskönyvek (*rationes*) nyomán.¹⁶ A felölelt időintervallumot tekintve e kötetek az 1317 és 1375 közötti években folytatott gyűjtés eredményeit tartalmazzák. Ezek közül a legterjedelmesebbek és kétségtelenül a legismertebbek az 1332–1337 között tevékenykedő adószedők, Jacobus Berengarii és Raimundus de Bonofato korunkra maradt számadásai.¹⁷ A kollektorok közül többen csak pápai kinevező bullával rendelkeztek, tényleges adószedői tevékenységük nem igazolható. Közéjük tartozott – mások mellett – az ország két érseke és 12 megyéspüspöke, akik 1388-ban kaptak megbízást VI. Orbán pápától.¹⁸ A kollektorok jelentős része itáliai (15 fő), valamint francia (10 fő) származású klerikus volt, ami a pápai udvarral fennálló szoros kapcsolataikat jelzi. A pápaság avignoni időszaka idején szinte kizárólag francia klerikusok érkeztek a Kárpát-medencébe, majd 1378 után az olaszok vették át a helyüket. A kollektoroknak alaposan ismerniük kellett az Apostoli Kamara működését, az adószedés egyházjogi hátterét, és természetesen pénzügyi tapasztalatokkal, jó szervezőkészséggel és latin nyelvi kompetenciákkal is rendelkezniük kellett. Azt, hogy az adószedői munka mekkora felkészültséget

¹² Mon. Vat. I/1. 464–520; MPV IX. 53–107.

¹³ Schuchard 2000: 261; Maléth 2020: 54–88.

¹⁴ Fedeles 2017: 35.

¹⁵ A magyarországi kollektorok tevékenységének részletes elemzését egy készülő, nagyobb munkában tervezem elvégezni.

¹⁶ Mon. Vat. I/1. Lásd még Fejérpataky 1887.

¹⁷ Mon. Vat. I/1. 39–405.

¹⁸ Artner 2004: 89. sz.

igényelt, jól mutatja, hogy 13 fő rendelkezett jogi végzettséggel.¹⁹ A külföldi klerikusok közül többen is magyar egyházi javadalomhoz jutottak, jövedelmük kiegészítése mellett ez elősegítette kapcsolati háló kialakítását a helyi egyháziakkal, melynek révén végső soron a munkavégzésük is gördülékenyebbé vált. Galhardus de Carceribus például francia javadalmi mellett a titeli társaskáptalan préposti méltóságát viselte (1336–1344), majd pedig a csanádi püspöki székhelyre emelkedett (1344–1345).²⁰ Petrus Stephani de Monasterio igen sok magyar javadalmat tudhatott magáénak; egy-egy egri (1360–1376), esztergomi (1373–1390) és boroszlói (1375–1376) kanonoki stallumot, a szabolcsi főesperesi hivatalt (1361–1375), a kalocsai éneklőkanonoki (1361) és a dömösi préposti (1374–1379) méltóságot, a felhévizi és az esztergomi stefanita ispotályos rendház előjáróságát (1390–1392), valamint az esztergomi székesegyház Szűz Mária-oltárának igazgatóságát (1373–1390).²¹

1. táblázat

*A Magyar Királyság területére kinevezett pápai adószedők (1301–1448)*²²

Nr.	Évkör	Név	Kollektória	Származás
1.	1301–1309	Bonaiutus de Casentino	cseh, magyar, lengyel, morva	itáliai
2.	1301	magister Gabriel	német, magyar, cseh, lengyel	itáliai
3.	1317–1320	Rufinus de Ciuinio	magyar	itáliai
4.	1330	Jakob Heckler	magyar	német
5.	1331–1337	Iacobus Berengari	magyar	francia
6.	1331–1334	Raimundus Bonofato	magyar	francia
7.	1333–1339	Iacobus de Lengres	magyar	francia
8.	1334–1341, 1344	Galhardus de Carceribus	magyar, lengyel, cseh	francia
9.	1337–1342	Petrus Gervasii	magyar, lengyel	francia

¹⁹ Bonofato, Lengres, Carceribus, Cabrespino, Villegrandi, Pensauero, Radolina, Cauaciis, Cellmo, Ponte, Castiglione, Piscia, Benzi da Gualdo.

²⁰ Maléth 2020: 277–279, 44. sz.

²¹ Fedeles 2018b: 587.

²² AAV Cam. Ap., Coll. vol. 180–184, vol. 350, fol. 81v–82r, vol. 353, fol. 20r–21r, 227v–229r, vol. 358, fol. 180r; AAV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 1, fol. 92r, 269r; AAV Arm. XXXIII, vol. 12, fol. 84r, 126v–127v, 164r, 189r, 227v–228r, 278r, 283r, 297r–v; AAV Instr. Misc. 476, 2782, 6612. sz.; AAV Reg. Vat. vol. 264, fol. 23r–28v, 53r–55v, 59v–60r, 76v, 81r, 116v, 132v, 138rv, 164v–165r; vol. 265, fol. 119rv, 146rv, 168rv, 179r, vol. 276, fol. 49v; vol. 310, fol. 94v–95v; ASRo Camerale I, vol. 1711, fol. 19r; Theiner (ed.) 1859–1860, I. 386–387, 412–413, 536–540, 605–606, 612, 615–616, 643, 668–670, 675, II. 114, 142, 161–163, 251; Artner 2004: 52–96. sz.; Mon. Vat. I/1; MPV IX; MREV III. 134–135; BP III. 62–63, 98, 100–103. sz.; Fejérpataky 1887; Kirsch 1894: xxxi–xlvi; Gasnault 1958: 375–376, 388, 393; Higounet 1976; Fedeles 2017, 2018a; Maléth 2017.

<i>Nr.</i>	<i>Évkör</i>	<i>Név</i>	<i>Kollektória</i>	<i>Származás</i>
10.	1344–1357, 1359–1363, 1371	Arnoldus de la Caucina	magyar, lengyel	francia
11.	1359 1371	Johannes de Cabrespino	magyar, lengyel német, cseh, lengyel, ma- gyar	francia
12.	1351	Johannes Wissegradensis	cseh, lengyel, magyar	cseh
13.	1360	Andreas de Secullo	magyar	itáliai
14.	1363	Bertrandus de Villegrandi	magyar, cseh, lengyel	?
15.	1371	Johann Schadland de Wichterich	német, magyar, cseh, len- gyel	német
16.	1372–1373	Helias de Vodronio	német, magyar, cseh, len- gyel, porosz, svéd	francia
17.	1372–1373, 1375	Johannes Andree	magyar, lengyel	magyar
18.	1372–1375	Petrus de Albiartz	magyar, lengyel	francia
19.	1373	Johannes	magyar	?
20.	1372–1378	Petrus Stephani de Mo- nasterio	magyar, lengyel	francia
21.	1377	Bernardo de Bonnevalle	magyar, lengyel, dalmát	itáliai
22.	1381–1386	Johannes de Pensauero	magyar	itáliai
23.	1382	Demeter esztergomi érsek	magyar, lengyel	magyar
24–37.	1388–1389	a két magyarországi érsek és a 12 megyéspüspök	magyar	magyar, kül- földi
38.	1389	Petrus de Radolina	magyar, lengyel	lengyel
39.	1389–1391	Johannes Mancus de Napoli	magyar, lengyel	itáliai
40.	1389–1392	Rogierius de Cauaciis de Mediolano	magyar	itáliai
41.	1393	Vilhelmus de Cellmo	magyar	itáliai
42.	1396–1399	Antonius de Ponte	magyar	itáliai
43.	1403	Branda de Castiglione	magyar	itáliai
44.	1407	Henricus de Piscia de Mediolano	magyar	itáliai
45.	1408–1410	Andrea dei Benzi da Gualdo	magyar	itáliai
46.	1418–1420	Conradus de Cardinis de Florentia	magyar, dalmát, horvát, szerb	itáliai
47.	1439	Iohannes de Dominis	magyar	itáliai
48.	1448	Valentinus de Tatha	magyar	magyar

GYŰJTÉS A RÉSZEGYHÁZAKBAN

A kollektorok tevékenysége a pápai kinevezéssel és egyéb, a küldetésükhöz illeszkedő felhatalmazások, ajánlólevelek kiállításával vette kezdetét, ezt követően pedig kijelölt állomáshelyükre utaztak. Ott bemutatták megbízólevelüket az uralkodónak, majd az ő hozzájárulását követően láthattak munkához. A vizsgált másfél évszázadban a pápai adószedők tevékenységét bel- és külpolitikai események egyaránt befolyásolták. A 14. század első két évtizedében a magyar koronáért zajló vetélkedés nehezítette, sőt sokszor akadályozta is a gyűjtést.²³ I. Károly (1301–1342) hatalmának megszilárdítását követően maga az uralkodó vonakodott hozzájárulni az adó beszédéséhez. Hiába érkezett az 1331 tavaszán kinevezett Jacobus Berengarii és Raimundus de Bonofato Visegrádra, a király csak több mint egy év elteltével engedélyezte számukra a tizedszedést, miután a pápa a beszédett összeg harmadrészét átengedte az Anjou uralkodó számára.²⁴ 1371–1372-ben ugyan XI. Gergely (1370–1378) több adószedőt is küldött I. (Nagy) Lajos (1342–1382) országaiba, ők azonban hónapokig tétlenségre voltak ítélve, a király ugyanis nem járult hozzá az adószedéshez, mivel országa anyagi erőforrásait a Balkánon egyre nagyobb veszélyt jelentő oszmánok ellen kívánta felhasználni. Végül Petrus de Monasterio diplomáciai tárgyalásokat követően, 1373 késő őszén kezdetett munkához a magyar–lengyel kollektória területén.²⁵

Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) regnálásának első évtizedében a szentszéki kollektorok általában az uralkodó támogatásával szedték az adót, noha ennek az ellenkezőjére is akad példa.²⁶ A 15. század elején azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. A Zsigmond ellen trónkövetelőként fellépő Nápolyi Lászlót a székhelyét Rómában tartó IX. Bonifác pápa (1389–1404) és a magyar püspöki kar egy része nyíltan támogatta, sőt 1403 augusztusában Kanizsai János esztergomi érsek a pápai legátus jelenlétében egy alkalmi koronát helyezett László fejére. Az esemény nyomán kialakult belpolitikai válság a magyar–szentszéki kapcsolatokban is komoly törést okozott. Az uralkodó ugyanis megtiltotta a magyar egyháziak számára az Apostoli Kamarába történő befizetéseket, 1404-ben pedig kiadta a királyi tetszvényjogot (*placetum regium*), amelyben uralkodói jóváhagyáshoz kötötte a magyar egyházi javadalmak betöltését, továbbá a Szentszék által kiadott oklevelek kihirdetését is.²⁷ Mindez természetesen az ország területére küldött pápai adószedők sikeres működését is akadályozta, hiszen hiába neveztek ki IX. Bonifác utódai, VII. Ince (1404–1406) és XII. Gergely (1406–1415) kollektorokat, azok a magyar klérus tagjaitól nem tudták behajtani az adót. A helyzet a nagy nyugati egyházszakadást felszámoló konstanzi zsinat (1414–1418)

²³ Csukskovits 2012: 57–85; Zsoldos 2013.

²⁴ Fejérpataky 1887: 510; Fraknoi 1901: 167; Rác 1996: 66.

²⁵ Fedeles 2017: 38–39.

²⁶ 1393-ban például a király kifejezetten megtiltotta az erdélyi plébánosoknak az éves jövedelmük felének befizetését. Vö. UGDS III. 1302. sz.

²⁷ Fedeles 2018c: 85–87.

utolsó éveiben rendeződött, azt követően a magyar egyháziak ismét rendszeresen vállalták a *szervíciumok* és az *annáták* befizetését az Apostoli Kamarába, s többé-kevésbé teljesítették is az ígéretüket.²⁸ Így közel egy évtized elteltével Conradus Cardini de Florentia váradi olvasókanonok személyében ismét kollektor érkezett a Kárpát-medencébe (1418). Ennek ellenére sem az ő, sem pedig a Kárpát-medence területére kinevezett utolsó két ismert pápai adószedő, Iohannes de Dominis és Tatai Bálint tényleges tizedszedői tevékenységéről nem rendelkezünk ismeretekkel. Mindez a fokozatosan erősödő oszmán veszéllyel hozható összefüggésbe, ugyanis Zsigmond az egyházi intézményekre kivetett terheket, valamint a betöltetlen egyházi javadalmakból származó bevételeket felhasználva kezdett hozzá a déli végvárrendszer kiépítéséhez. Ennek következtében az Apostoli Kamarának be kellett érnie a magyar klerikusok *szervícium*- és *annata*-befizetéseivel, a tizedek és további adók beszedéséről kénytelen volt lemondani.²⁹

Az adók begyűjtése magától értetődő módon nem egyszemélyes vállalkozás volt: a munka megkezdése előtt a kollektoroknak ki kellett alakítaniuk a megfelelő infrastruktúrát, és fel kellett állítaniuk a kollektori irodát. Mivel nagy kiterjedésű földrajzi területen szervezték meg a gyűjtést, az adószedést irányító szentszéki hivatalnokok alkalmazotti köre, korabeli terminológiát használva a kollektori familia meglehetősen népes volt. A kollektori kerületen belüli, valamint az Apostoli Kamarával fenntartott folyamatos információáramlást állandó és alkalmi hírvivők, követek biztosították, az adminisztrációs feladatokat pedig írnokok, jegyzők végezték el. Az említetteken kívül további kiszolgáló személyzetre is szükség volt, többek között lovászra, kocsisra, szakácsra, házi szolgálókra. Az állandó alkalmazottak mellett az adószedők alkalmyszerűen helyismerettel rendelkező tolmácsokat, valamint a pénztranszporthoz szállító és őrszemélyzetet is a szolgálatukba fogadtak.³⁰ Arnoldus de la Caucina korunkra maradt hagyatéki leltára alapján elmondható, hogy a klerikus közvetlen személyzetét 20 fő alkotta.³¹ Az egyes egyházmegyék területén a munkát a kollektor által kinevezett altizedszedők (*subcollectores*) szervezték meg, akik további alkalmazottak segítségével végezték feladatukat. Noha az újonnan kinevezett kollektorok valamilyen, korábban a kerületben működő altizedszedőt elmozdíthatták, számos példa mutatja, hogy elődeik megbízható embereit ők is szolgálatukba fogadták, ezáltal biztosítva a munka folyamatosságát. Általában a helyi klérus, elsősorban a székeskáptalanok tagjai közül kerültek ki a *subcollectorok*, hiszen ők ismerték az adott régió egyházi javadalmait, topográfiáját, illetve beszélték a mindennapokban használt helyi nyelvet. Bizalmi állás lévén, e beosztásban esetenként az adószedők rokonai, közeli ismerősei is feltűntek.³² Az 1330-as években a magyar kollektori körzetben tevékenykedő pápai adóbehajtók egyházmegyénként két-három

²⁸ Ennek részleteire, a tendenciákra: Fedeles 2014.

²⁹ Fedeles 2018a: 120–121.

³⁰ Schuchard 2000: 274.

³¹ MPV II. 278. sz.

³² Favier 1966: 102–103; Fedeles 2017: 59–61.

altizedszedőt neveztek ki,³³ majd egy 1370-es pápai utasítás nyomán egyházmegyénként már legfeljebb egy *subcollector* alkalmazása volt lehetséges.³⁴ 1371 tavaszán ráadásul a Caucina számára kiállított kinevező bullájában XI. Gergely pápa összevonta a kisebb területű egyházmegyéket, így kettő alkotott egy altizedszedői körzetet.³⁵ A felsoroltak mellett a beszedett adó célba juttatása érdekében távolsági kereskedők, bankfiókok, külhoni egyházi intézmények szolgáltatását is igénybe vették. Ebből következően valószínűleg nem túlzó annak feltételezése, hogy a Kárpát-medencében (is) tevékenykedő kollektorok munkáját közvetlenül és közvetve megközelítőleg 50–100 fő segítette.

A kollektorok természetesen több alkalommal is bejárták az általuk felügyelt teljes kerületet. Ez persze jelentős távolságok megtételét jelentette, ami a korabeli közlekedési viszonyokat tekintve korántsem bizonyult egyszerű feladatnak. Különösen sokat utaztak a közös magyar–lengyel kollektori kerület irányítói, nekik mindkét területen szükségük volt egy-egy, bázisul szolgáló állandó rezidenciára. Petrus de Monasterio magyarországi állandó székhelyét a budafelhévízi stefanita rendházban rendezte be, míg Krakóban elődje, Arnoldus de la Caucina házát használta. Ezek mellett kimutathatóan rövidebb-hosszabb időt töltött Budán, Visegrádon, Egerben és Boroszlóban, továbbá az is bizonyos, hogy a kerületéhez tartozó érseki és püspöki központokban is megfordult.³⁶ Rufinus de Civinio számára pécsi kanonoki és főesperesi háza szolgálhatott bázisul adószedői tevékenysége idején.³⁷ Jacobus Berengarii és Raimundus de Bonofato 1332-es erdélyi körútja forrásokkal igazolható.³⁸ Jacobus de Lengres 1339 tavaszán, Pécsen hunyt el, és ennek hírére az éppen Lengyelországban tartózkodó munkatársa, Petrus Gervasii a dél-dunántúli városba utazott, és ott másfél hónapot időzött.³⁹

Az adóztatásra egyházmegyénként került sor, és a befizetésekre több alternatíva is létezett. Egyrészt az adóalanyok a kijelölt időpontokban felkereshették a *subcollectort* állandó rezidenciáján, s ott rótták le a rájuk eső hányadot, másrészt pedig maguk az altizedszedők, illetve az általuk alkalmazott munkatársak is bejárhatták körzetüket s átvehették az adót. Ez utóbbi eljárás lehetett az általánosabb, amint azt az 1332–1337-es tizedszedés erdélyi példája is mutatja.⁴⁰ A felsoroltak mellett az is bevett gyakorlatnak számított, hogy az egyházmegye papsága a helyi *ordinarius*hoz vitte a tizedet.

A befolyt adót az egyházmegyei központokban, elsősorban a jelentősebb egyházi intézményekben, illetve a *subcollectorok* a saját lakásukon helyezték el, ahol gondoskodtak a biztonságos őrzésről. 1335-ben például a zágrábi székesegyház sekrestyéjében deponálták a püspöknek, a székeskáptalan tagjainak, valamint

³³ Fejérpataky 1887: 510.

³⁴ Monaco 1973: 280–282.

³⁵ MPV II 238. sz.

³⁶ Fedeles 2017: 47–52.

³⁷ Fedeles–K. Németh 2006: 420–421.

³⁸ Hegyi 2010: 11.

³⁹ Fejérpataky 1887: 515.

⁴⁰ Hegyi 2010: 15–17.

a város klerikusainak a befizetéseit.⁴¹ 1340 februárjában pedig Miklós bácsi főesperes, Galhardus de Carceribus altizedszedője – főnöke lengyelországi tartózkodása okán – különböző egyházi épületekbe (*in ede sacra*) vitette a beszedett javakat.⁴² Buzai Miklós egri kanonok és pankotai főesperes altizedszedő egri házában 3000 forintot őrzött a beszedett adókból (1376).⁴³ A begyűjtött adót pedig bizonyos időközönként – az erdélyi egyházmegye területéről például az 1330-as években félévente – eljuttatták a kollektorhoz.⁴⁴ Természetesen a szentszéki adószedők az egyházmegyékből hozzájuk küldött pénz mellett maguk is szedték az adót. 1392. december elsején például Rogerius de Cauaziis Budán állított ki sajátkezűleg (*propria manu scripsit*) egy nyugtát Domokos leleszi premontrei prépost számára a kétévi tized fejében átvett 20 aranyforintról.⁴⁵

A beszedett pénz tárolásához és szállításához erszényekre, zsákokra, ládákra és lakatokra egyaránt szükség volt, sőt, krakkói házában Caucina egy nagy széfet (*thesaurus magnus*) is elhelyezett.⁴⁶ A 14. század első felében a Kárpát-medence területén forgalomban lévő számtalan fizetőeszköz beváltása⁴⁷ mellett, a kollektorok feladatát egy-egy esetben a természetben lerótt adózás is tovább nehezítette, hiszen a szállítás mellett az ebből származó tételeket pénzzé is kellett tenni. Habár a vizsgált korszakban a magyar–lengyel kollektoriában már nem bukkantak fel sem élő állatok, sem pedig állati eredetű nyersanyagok, mint például Észak-Európában,⁴⁸ azonban veretlen ezüst, ezüst serlegek, díszes kardövek néhány alkalommal még feltűntek a tized ellentételezéseként.⁴⁹

Az összegyűjtött adók egy részét a kollektori körzetben használták fel, hiszen az adószedő napidíját, a saját és famíliája, valamint alkalmazottai megélhetését, a szükséges beszerzéseket (élelmiszer, írószer, papír, tárolóeszközök stb.) és a fu-tárak költségeit egyaránt fedezni kellett. Ezek nem voltak jelentéktelen összegek, ahogyan ezt Rufinus de Civino esete is jól példázza. Az általa 1317 és 1320 között begyűjtött közel 3000 forintból az ő napidíja 1744 forintra rúgott.⁵⁰ Amint azt korábban már láthattuk, az 1330-as évektől a beszedett tizedek harmadrészét pedig a magyar uralkodó használhatta fel. A fennmaradó összeg több csatornán keresztül is eljuthatott az Apostoli Kamarába. Az összegyűjtött javakat a területen tevékenykedő pápai legátusok, a pápai Kúriába igyekvő más egyháziak, sőt maguk a kollektorok is elszállíthatták. Mindazonáltal a vizsgált időszakban

⁴¹ Mon. Vat. I/1. 403.

⁴² Mon. Vat. I/1. 416.

⁴³ Theiner (ed.) 1863: 460. sz.

⁴⁴ Hegyi 2010: 17.

⁴⁵ MNL OL DF 233994.

⁴⁶ Mon. Vat. I/1. 406–407; MPV II. 278. sz.

⁴⁷ Ennek részleteire: Kropf 1901.

⁴⁸ Izlandon, a Feröer-szigeteken és Grönlandon például nem volt ritka, hogy bána- és fókahúst adtak az adó fejében. Angliában és Írországban a készpénzhiány miatt 1426-ban élőállattal, gyapjúval és állatbőrrel fizettek. Schuchard 2000: 63.

⁴⁹ AAV Instr. Misc. 426. sz.; Mon. Vat. I/1. 196, 270, 291–292.

⁵⁰ Kropf 1901: 239.

a kollektorok egyre gyakrabban vették igénybe a kereskedőtársaságok, bankházak szolgáltatásait.

A PÉNZTRANSPORT ÚTVONALAI

A Kárpát-medencéből az összegyűjtött pénzt több útvonalon is elszállíthatták Avignonba, majd a 14. század végétől Rómába. A döntést a földrajzi adottságok mellett politikai tényezők is befolyásolhatták. Magyarországról Velencén át vezetett közvetlen útvonal Itáliába, ahonnan mind a pápaság province-i székhelyére, mind pedig az Örök Városba eljuthattak a pénzszállítmányok. A Buda és Velence közti utazás azonban nem mindig volt biztonságos, ezért előfordult, hogy maguk a pápák utasították (pl. 1331, 1336, 1354) a Magyarországon tevékenykedő kollektorokat, hogy az utakon leselkedő veszélyek miatt a jóval távolabbi Bruggébe szállítsák a pénzt.⁵¹ 1372-ben például a magyar–velencei háború akadályozta a pénzforgalmat,⁵² ezért Petrus de Monasterio kollektor az országban tartózkodó Agapitus bíboros legátusnak adta át a pénzt, aki maga vitte azt Avignonba.⁵³

1. térkép (© Fedeles Tamás, Nagy Béla)

⁵¹ Renouard 1941: 148.

⁵² Teke 1979: 29.

⁵³ Mon. Vat. I/1. 458.

Petrus Gervasii megbízatása végeztével, 1342 júniusában hagyta el állomás helyét, majd Avignon felé vette az irányt (1. térkép).⁵⁴ A nála lévő összeggel famulusai kíséretében Kapronca, Körös, Zágráb, Modrus érintésével érkezett Zenggbe. Itt néhány nap betegeskedést követően hajóra szállt, és társaival Velencébe indult. Velencében azonban nem talált sem olyan kereskedőket (*mercatores*), sem pedig bankfiókokat (*societates*), amelyeknek az általa szállított pénzt átadhatta volna, saját maga pedig az utakon leselkedő veszélyek miatt (*propter viarum discrimina*) nem merte azt a Kúriába vinni, ezért instrukciókat kért a pápai udvarból. Mintegy két hónapot várakozott a Lagúnák Városában, és erre az időre a velencei Szent János és Pál domonkos kolostorban helyezte biztonságba a nála lévő pénzt. Miután a *Camera Apostolica* vezetőjének utasítása megérkezett, a pénzt magához véve társaival Ferrarába hajózott, majd onnan Genovába lovagolt, ahol ismét tengerre szállt és Monacóig vitorlázott. Ott az adószedőt egy félreértés miatt őrizetbe vették annak ellenére, hogy menlevéllel rendelkezett. Négy forint váltságdíj fejében azonban hamarosan folytathatta útját Nizzán keresztül Avignonba.⁵⁵

Az utakon leselkedő veszélyek mellett további körülmények is akadályozhatták vagy késleltethették a pénz Apostoli Kamarába juttatását. Ezek között említhetjük például Jacobus de Lengres *collector* halálát, mely kiküldetése közben, Pécsen érte. Az általa beszedett adó egy részét, valamint az általa használt zsolozsmáskönyvet egy bizonyos Wluingi nevű budai polgár őrizte meg és adta át Petrus Gervasiinak 1339 májusában, majd elhunyt kollégája hagyatékának fennmaradó részét az adószedő júniusban László pécsi püspöktől vette át.⁵⁶ 1340-ben a tatárok lengyelországi betörése okozott riadalmat az országban,⁵⁷ éppen ezért Petrus Gervasii a nála lévő 300 forintot Szatmári Tamás domonkos provinciálissal a biztonságosabb Zágráb városába szállíttatta. A helyzet azonban tovább bonyolódott, ugyanis két hónappal később a pápai adószedő hírért vette a Domonkos-rendi előjáró halálának. A derék szentszéki hivatalnok azonnal intézkedett, és két zágrábi kanonokot bízott meg a – vélhetőleg a székesegyházban őrzött – pénz Zenggbe szállításával. Ott a kanonokok az Itáliába induló zarándokokkal együtt hajóra szálltak, majd Velencébe hajózva az összeget a Szent János és Pál domonkos kolostorba vitték.⁵⁸

Velencébe természetesen szárazföldön is el lehetett jutni, de az Alpokon történő átkelés nehezítette a közlekedést. Az 1330-as években azonban a pénzszállítók alkalmanként ezt az útvonalat is igénybe vették, amint azt a következő példa is szemlélteti. Egy ízben Jacobus Berengarii Szatmári Miklós budai kereskedővel tekintélyes összeget, 8000 aranyforintot küldött Velencébe, ám a kereskedőt

⁵⁴ Petrus Gervasii útvonalára: Mon. Vat. I/1. 434–436.

⁵⁵ Mon. Vat. I/1. 434–436; Fejérpataky 1887: 517. Jóllehet a számadáskönyvben Nizza Monaco előtt szerepel, a két város földrajzi elhelyezkedését tekintve azonban bizonyosan Monacóban kötöttek ki.

⁵⁶ Mon. Vat. I/1. 421–422.

⁵⁷ Ennek hátterére: Piti 2001.

⁵⁸ Mon. Vat. I/1. 433.

a mai Ausztria területén elfogták, s csak igen tetemes, 2544 forint váltságdíj kifizetését követően folytathatta az útját.⁵⁹

A Némalföldön át vezető útvonal rekonstruálásához szintén Petrus Gervasii itineráriuma nyújt fogódzót. A kollektor 1338 májusának elején indult Avignonból, majd június végén nyugati irányból érkezett új állomáshelyére, ami nem meglepő annak ismeretében, hogy a korábbi években Flandria területén működött hasonló munkakörben.⁶⁰ A pápai megbízás kézhezvételét követően minden bizonnyal először Párizs érintésével Bruggébe utazott, ahol holmiját magához véve Boroszló és Krakkó érintésével folytatta útját a Kárpát-medence irányába. Pozsonynál lépett az országba, és onnan a városbíró⁶¹ egyik famulusa kísérte Esztergomba.⁶² 1375 őszén ugyanezt az útvonalat követte, csak ellentétes irányban Petrus de Monasterio, aki Krakkóból indult az általa szállított 1000 forinttal az avignoni pápai udvarba.⁶³

Az elmondottak alapján tehát a 14. század folyamán a magyar és a lengyel kollektori körzetből származó pénz transzportjában – a külső politikai tényezők, a közlekedésföldrajzi adottságok és a fennálló kereskedelmi kapcsolatok miatt – két közvetítő állomás játszott központi szerepet: Velence, valamint a némalföldi régió egyik kiemelkedő kereskedelmi centruma, Brugge.⁶⁴ A két város ugyanis kiemelkedő interregionális pénzügyi központnak számított, ahol a jelentős itáliai kereskedőtársaságok bankfiókokat is működtettek. A begyűjtött pénz célba juttatásának legkézenfekvőbb és egyúttal legbiztonságosabb módját az Európa-szerte egyre bővülő bankhálózatok szolgáltatásainak igénybevétele, mai szóhasználattal az átutalás jelentette. Mivel a kelet-közép-európai régióban, így a Magyar Királyság területén csak később létesültek bankfiókák,⁶⁵ a pénz helyi kereskedők révén jutott el az említett két pénzügyi centrumban működő bankfiókákba.

A magyar pénzek ideiglenes letétbe helyezésében a Szent Domonkos-rend fentebb már említett velencei kolostora is fontos szerepet játszott a 14. század első felében. 1308-ban a Bonaiutus de Casentino által gyűjtött aranyat és ezüstöt, 1309-ben pedig 1508 aranyforintnyi összeget helyeztek el ideiglenesen az említett konventben.⁶⁶ 1340 tavaszán László pécsi püspök Petrus Gervasii utasítása szerint 2000 firenzei aranyforintot adott át a velencei Szent János és Pál domonkos kolostor egyik szerzetesének, akitől az összeget a Velence területén tevékenykedő Bernardus de Lacu apostoli nuncius vette át, így ő gondoskodott

⁵⁹ Fejérpataky 1887: 593.

⁶⁰ Maléth 2020: 331/168. sz.

⁶¹ „[...] dedi uni famulo iudicis Pozoniensis, qui me conduxerat per III. dies usque ad Strigonium”. Mon. Vat. I/1. 432. A nevezett bíró 1338-ban *comes Jacobus filius Deprechtus* lehetett. Majorossy Judit szóbeli közléséért szíves köszönet.

⁶² Mon. Vat. I/1. 432; Fejérpataky 1887: 514.

⁶³ Fedeles 2017: 51.

⁶⁴ Renouard 1941: 280, 310–311, 471; Roover 1948a; Despy 1952: 96, 102–109; Schuchard 2000: 68–69.

⁶⁵ Mayer 1923–1924: 663.

⁶⁶ AAV Inst. Misc. 426, 476. sz.; Artner 2004: 52. sz.

annak Avignonba szállításáról. Egy évvel később László püspök ugyancsak az említett kolostorba juttatott el 700 budai márkát.⁶⁷ 1342-ben pedig – amint fentebb említettem – kényszerű velencei tartózkodása alatt maga Petrus kollektor helyezte el várározása idejére az említett szerzetesházban az általa szállított összeget. Az Apostoli Kamara megbízható partnerei közé tartozó kolostorban biztonságos körülmények között őrizték az elhelyezett összegeket, majd pedig a szerzetesek egy-egy bankfiók közvetítése révén továbbították a pápai udvarba azokat. 1344. január 1-én a Petrus Gervasii által letétbe helyezett 5000 aranyforint a Malabayla kereskedőtársaság révén érkezett meg Avignonba, amit a *Camera Apostolica* nyugtával igazolt.⁶⁸

A kollektorok által összegyűjtött pénz időről időre magyar, lengyel és olasz kereskedők révén jutott el a velencei, valamint a németalföldi bankfiókokba. Ők saját üzleteik mellett, jól jövedelmező bevételekigéző lehetőségként vállalkoztak a feladatra. A 14. század elején Hambactó pozsonyi polgár, az 1330-as évektől kezdődően pedig elsősorban a budai polgárok, köztük Egri János és Szatmári Miklós játszottak fontos szerepet a beszedett összegek átváltásában és Velencébe szállításában.⁶⁹ A Velencébe irányuló pénzügyletek lebonyolítása során az 1370-es években tűnt fel egy Budán letelepedő firenzei üzletember, Francesco di Bernardo da Ramignano (Franciscus Bernardi).⁷⁰ A magyarországi pályafutását szövetkereskedőként kezdő merkátor hamarosan a pénzügyletekbe is bekapcsolódott. Neve első ízben 1373 tavaszán bukkant fel a magyar forrásokban, amikor egy ugyancsak Budán működő padovai kereskedőtársával együtt Észak-Itáliába történő pénzáttalalással bízták meg.⁷¹ 1373 decemberében, majd a következő évben több alkalommal váltotta és utalta át a Petrus de Monasterio kollektor által gyűjtött pénzt a firenzei Donato di Guido és Maffeo Lotto kereskedőtársaság velencei fiókjába.⁷² Pályafutása Zsigmond uralkodása idején teljesedett ki, harmincad-, kamarahaszna-, majd kamaraispánként vett részt az országos pénzügyigazgatásban, végül altárnokmesterként ért karrierje csúcsára (1420–1422).⁷³ 1391-ben a Rogerius de Cauaciis kollektor által gyűjtött 784 forint szintén a Budán letelepült firenzei kolónia egyik tagja, Giovanni Toshingi⁷⁴ közvetítésével jutott el a Medici bankhoz, mely az összeget átutalta az Apostoli Kamarába.⁷⁵

A Bruggén keresztül zajló pénzforgalom elsősorban krakkói, boroszlói és toruńi kereskedők részvételével valósult meg, de találunk köztük néhány pozsonyi polgárt, mint például Petrus Frankestent és Petrus Bagert is.⁷⁶ Brugge mellett

⁶⁷ Mon. Vat. I/1. 422–423.

⁶⁸ AAV Cam. Ap., IE, vol. 220, fol. 35r; Mohler (Hg.) 1931: 342.

⁶⁹ Mon. Vat. I/1. 402–403, 419; Lederer 1932: 129–133, 163–164.

⁷⁰ Arany 2020: Appendix 1, 239–241.

⁷¹ Renouard 1941: 312; Teke 1995: 131.

⁷² Fedeles 2017: 64.

⁷³ Arany 2007: 493–494.

⁷⁴ Arany 2020: Appendix 1, 318–319.

⁷⁵ AAV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 1, fol. 269r.

⁷⁶ Despy 1952: 107.

a másik két centrum, Brüsszel, valamint Mechelen is opcionális közvetítőállomás lehetett, amint azt egy Helias de Vodroniohoz intézett pápai instrukció jelzi.⁷⁷

A kereskedők – hasonlóan a bankokhoz – magától értetődő módon pénzt kaptak a szállításért, továbbá a pénzek átváltása során az árfolyamkülönbözetből is haszonra tettek szert. A pozsonyi Hambacto 10%-os haszonkulcsa azonban a korszakban is kirívóan magasnak számított,⁷⁸ az ugyanis átlagosan 1-2% körül mozgott. Franciscus Bernardi az 1370-es években 1,96%-os nyereséggel dolgozott.⁷⁹

SZERVÍCIUM- ÉS ANNÁTA-BEFIZETÉSEK

A püspökkinevezési illetéket, az úgynevezett szervíciumot a főpapok elméletileg a pápai kollektoroknál is befizethették, azonban erre a vizsgált korszakban mindössze három esetben került sor.⁸⁰ Petrus de Monasterio adószedő Déméendi Lászlótól a nyitrai (1372), majd a veszprémi (1376) püspöksége után járó *szervícium* egy-egy részét vette át, majd fizette be az Camera Apostolicába.⁸¹ Péter győri püspök pedig altizedszedőjének, Demeter barsi főesperesnek fizette be tartozását.⁸² Tartozásai egy részét két főpap, jelesül Pálóci György esztergomi érsek, valamint Rozgonyi Péter az 1425-ben az országban tevékenykedő pápai legátusnak fizette meg.⁸³

A kizárólag a pápa adományozási körébe tartozó (*beneficia non consistoralia*) kisebb egyházi javadalmak (káptalani javadalmak, plébániák, kápolna- és oltrárrektorátusok) első éves bevételeinek felét kitevő adót, az annátát V. Márton pápa (1417–1431) 1421-es reformját követően már elkülönítetten könyvelték az Apostoli Kamarában.⁸⁴ Ezzel párhuzamosan pedig a magyar klerikusok a 14. századi gyakorlattól eltérően – a fentebb röviden vázolt Zsigmond-kori egyházpolitikai változások következtében – már nem a kollektoroknál rótták le, hanem közvetlenül a kamarába fizették be a tartozásaikat.

Az említett két, az Apostoli Kamarát illető adófajta befizetésének két alapvető módja állt a magyar egyháziak rendelkezésére: egyrészt személyesen, másrészt pedig meghatalmazottak útján teljesíthették ezirányú kötelezettségüket. A vizsgált korszakban az általános tendenciákhoz illeszkedően a főpapok és a kisebb javadalmasok közül mindössze 13 fő utazott személyesen a római Kúriába, hogy ott intézze adófizetési ügyeit.⁸⁵ Vagyis az esetek döntő többségében képviselők útján juttatták el befizetéseiket a pápai udvarba. A prokurátorok sorában

⁷⁷ MVB IV. 599. sz.

⁷⁸ Lederer 1932: 131, 133.

⁷⁹ MPV IX. 112.

⁸⁰ Vö. Cameralia I. 336–695. sz..

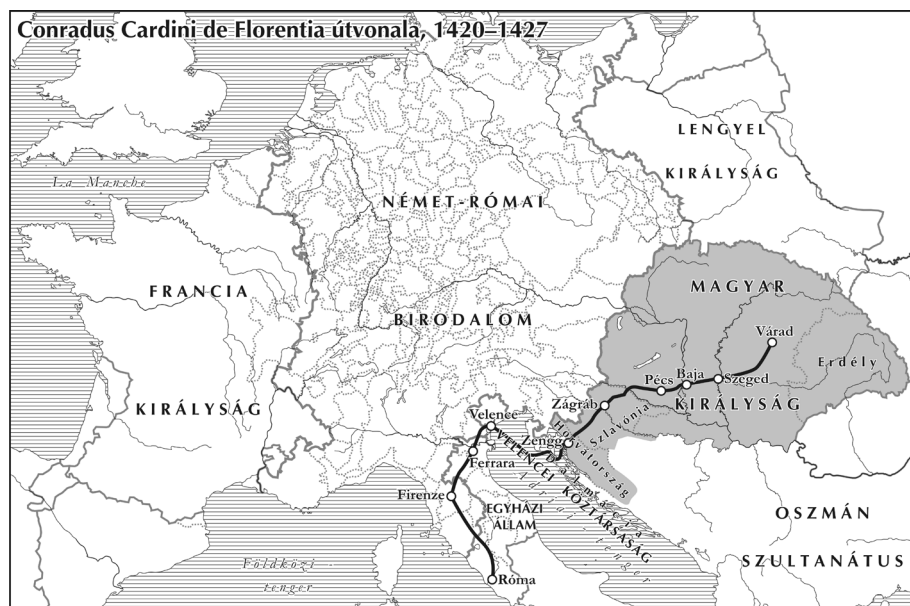
⁸¹ Cameralia I. 464, 477. sz.

⁸² MREV IV. 320. sz.

⁸³ Cameralia I. 614–615, 620. sz.

⁸⁴ Körmendy 1990; Fedeles 2012; Cameralia II. 152–296. sz.

⁸⁵ Cameralia I. 470, 583, 586, 591, 647–649, II. 1137, 1142, 1180, 1207, 1233–1234. sz.; ASRo Camerale I. 1115, fol. 24r.

2. térkép (© Fedeles Tamás, Nagy Béla)

a magyar javadalmasok mellett külföldiek, köztük a pápai Kúria alkalmazottai is feltűntek.

A 14. században a magyar főpapok egyik legaktívabb kamarai képviselője Skultéti Konrád, számos magyar egyházi javadalom (esztergomi és pécsi kanonok, barsi, majd nyitrai főesperes) birtokosa volt.⁸⁶ A jogi képzettséggel rendelkező klerikus – Guillaume de Jugie bíboros familiárisaként – jól ismerte az avignoni pápai udvart, következésképpen az ügyintézés labirintusában is jól eligazodott. Az eredetileg kölni egyházmegye klerikus 1351 és 1368 között szinte folyamatosan úton volt Dél-Franciaország és a Kárpát-medence között. Királyi káplánként, a magyar egyháziak képviseletén túl, az uralkodó diplomáciai feladatokkal is megbízta. Ügyfelei között találjuk Telegdi Tamás kalocsai, Vásári Tamás esztergomi érseket, továbbá Szigfrid pannonhalmi apátot és Déméndi László nyitrai püspököt. Összesen 13 alkalommal képviselte e prelátusokat az Apostoli Kamarában, s ezek közé tartozott a két érsek nevében teljesített *ad limina* látogatás is. Ez utóbbi ügyeket Telegdi és Vásári aktuális *servicium*-részlet törlesztésével összevontan, s ily módon költséghatékonyan intézte.⁸⁷

Az 1420-as évek legfoglalkoztatottabb prokurátora a firenzei származású Conradus Cardini de Florentia váradi olvasókanonok, majd prépost volt. Ő – amint fentebb említettem – 1418-ban kollektori kinevezést kapott, ám ezzel járó

⁸⁶ Fedeles 2005: 444.

⁸⁷ Fedeles 2018d: 136, 3. táblázat.

feladatait Zsigmond király egyházpolitikájának következtében valójában nem tudta elvégezni. Ugyanakkor a pápai família tagjaként továbbra is szoros kapcsolatban maradt a *Camera Apostolicával*. 1420 és 1427 között összesen tíz magyar javadalmas érdekében utazott Rómába (2. térkép).⁸⁸ Négy alkalommal egy-egy főpap nevében vállalta a *szervícium* kiegyenlítését (*obligatio*), összesen ötször fizetett a megbízói nevében (*solutio*), hét ízben kanonoki javadalmakkal kapcsolatos *annata*-ügyeket intézett, míg egy esetben a püspökök számára előírt kötelező szentszéki látogatást teljesítette. Conradus a pápai Kúriában kialakított kapcsolatai, nyelv- és helyismerete révén otthonosan mozgott a központi hivatalok útvesztőjében, így szívesen vállalta a megbízásokat. A kamarai ügyintézés csak az egyik célja volt itáliai utazásainak, ugyanis üzleti érdekeltségei miatt az 1420-as években szinte állandóan úton volt Várad, Firenze és Róma között.⁸⁹ Andrea Scolari váradi püspök üzlettársaként elsősorban a Firenze és a Magyar Királyság közötti távolsági kereskedelembe kapcsolódott be: nemesfémeket exportáltak Erdélyből Itáliába, onnan pedig luxuscikkeket, olasz selymet és egyéb szöveteket hoztak be.⁹⁰ Működési területük azonban nem csupán a toszkán városállamra terjedt ki, ugyanis jelentős érdekeltségeket szereztek Rómában és Velencében is. Az Örök Városban Cardini a kamarai pénzügyletek mellett vélhetőleg szövetekkel is kereskedhetett. Római utazásai alkalmával felkereste szülővárosát is, ahol a rokonlátogatások során a szükséges árukészleteket is beszerezhetette. A pápai udvar tagjaként Konrád különböző előjogokat élvezett, gyakori római útjai alkalmával megfelelő helyismeretre és kapcsolati hálóra tett szert a Tevere partján, mindez pedig a sikeres üzleti tevékenység fontos előfeltétele volt.⁹¹

Mindazonáltal a főpapok fizetési kötelezettségének teljesítésébe az itáliai pénzügyintézetek is egyre gyakrabban kapcsolódtak be. Ez a pénz biztonságosabb célba juttatása mellett – legalábbis a nagyobb összegekkel adós érsekek, püspökök esetében – valószínűleg azzal magyarázható, hogy kinevezésük idején a prelátusok még nem rendelkeztek egyházmegyéjük jövedelmeivel, így szükségük lehetett a bankok nyújtotta hitelre. Az illetékfizetés különösképpen akkor terhelte meg a büdtsét, amikor az elődök elmaradt *szervíciumait* is az újonnan kinevezett főpapnak kellett kifizetnie.

BARDIK, ACCIAIUOLIK, MEDICIEK

Az Apostoli Kamara és az itáliai bankok kapcsolata a 13. század második felében fűződött szorosabbra, a különböző országokból az adott területen használt valutában befolyt összegeket ugyanis a bankházak váltották át a kamara számára. Ugyanakkor a bankfiliák szerepe is fokozatosan felértékelődött, hiszen – amint

⁸⁸ Conradus Cardini de Florentia útvonalára: Fedeles 2018a.

⁸⁹ Fedeles 2018a.

⁹⁰ Scolari tevékenységére lásd még: Arany 2020: Appendix 1, 308–314.

⁹¹ Prajda 2013: 24.

fentebb láthattuk – az Európa különböző régióiban beszedett adókat a kollektorok ezekbe deponálták, majd a pénz átutalással jutott célba.⁹² E fejlődési folyamat révén a jelentősebb kereskedőtársaságok hivatalos képvisellel rendelkeztek a pápai udvarban, s az ennek nyomán használatba vett elnevezések (*mercatores domini pape Cameram Apostolicam sequentes, mercatores Camere, mercatores Curie Romane*), titulusok a *Camera Apostolica* és a bankházak szoros összefonódását tükrözik.⁹³

A vizsgált korszakban a pénzpiacot elsősorban a toszkán kereskedőtársaságok uralták, ebből kifolyólag ezek, illetve filiáik játszottak szerepet a magyar egyháziak adóbefizetésének közvetítésében. Erre vonatkozólag az első ismert adat VIII. Bonifác pápa (1294–1303) Bonaiutus de Casentino kollektorhoz intézett utasítása 1301 októberéből, mely szerint az összegyűjtött pénzt a firenzei Spini vagy a pisai Benedicta társaságon keresztül kellett eljuttatnia az Apostoli Kamarába.⁹⁴ A Spini cég Gentilis de Monteflorum bíboros, pápai legátus magyarországi kudetése (1307–1311) idején is fontos szerepet játszott a pénzforgalom lebonyolításában, ugyanis a társaság egyik alkalmazottját, Franciscus Lapi Rochettit saját bankárjaként (*mercator noster*) alkalmazta, és őt bízta meg a magyar egyházi adó beszédésével, majd Velencébe szállításával.⁹⁵ A Spini társaság évtizedekkel később tűnt fel ismét magyar–szentszéki pénzügyek lebonyolításában: alkalmazottai 1393 és 1403 között néhány *szervíciium*-fizetést teljesítettek.⁹⁶

XXII. János és XII. Benedek pontifikátusa idején a Bardi, a Peruzzi, az Acciaiuoli, valamint a Bonaccorsi társaságok voltak a *Camera Apostolica* kiemelt partnerei. A magyar és lengyel területekről Avignonba irányuló pénzforgalom leginkább a Bardi és az Acciaiuoli bankok hálózatán keresztül zajlott, ugyanis mindkét cég fiókot nyitott Bruggében és Velencében is.⁹⁷ A Velencében működő bankfiókok igen jelentős szerepet játszottak a magyarországi pénztranszportban, így mások mellett a Bardi kereskedőtársaság ottani lerakatát is szívesen vették igénybe a magyar területen működő kollektorok.⁹⁸ 1320-ban Rufinus de Civinio utalt a társaság közreműködésével 461 forintot.⁹⁹ 1332 novemberében pedig egy hírvivőt küldtek az Apostoli Kamarából a magyar kollektória adószedőihez, és meghagyták nekik, hogy a beszedett összegeket a Bardi vagy az Acciaiuoli társaság velencei lerakatában helyezték el.¹⁰⁰

A nagy firenzei társaságok 1340-es évektől kezdődő hanyatlása után egy piemonti cég került a Szentszék látókörébe. VI. Kelemen (1342–1352), valamint VI. Ince (1352–1362) pápasága idején az Astiban alapított *societas de Malabayla*

⁹² Denzel 1994.

⁹³ Bauer 1928: 459–465; Samaran–Mollat 1905: I. 51–56; Mayer 1923–1924.

⁹⁴ Theiner (ed.) 1859–1860: I. 620. sz.

⁹⁵ Lederer 1932: 129.

⁹⁶ Cameralia I. 504–505, 511, 520, 539, 542–543, 548, 555, 565. sz.

⁹⁷ Renouard 1941: 188.

⁹⁸ Mon. Vat. I/1. 403.

⁹⁹ Göller (Hg.) 1910: 471–472.

¹⁰⁰ AAV Inst. Misc. 6612. sz. fol. 36.

lett a Szentszék legfontosabb partnere, mely így a kelet-közép-európai pénzforgalomban is meghatározó szerepet játszott.¹⁰¹ Az első adat a társaság tevékenységének magyar vonatkozására 1343 májusából ismert. Ekkor a Galhardus de Carceribus által a kollektória területén begyűjtött adókat a cég bruggei fiókja fizette be az Apostoli Kamarába (*recepta de regnos Polonie et Ungarie*).¹⁰² A következő két évtizedben e pénzügyi intézet németalföldi lerakatán keresztül folyamatosan érkeztek az utalások a pápai udvarba.¹⁰³ A társaság nevével 1362 májusában találkozunk utoljára, amikor Arnoldus de la Caucina kollektor krakkói házában boroszlói kereskedőkkel kötött szerződést, amelyben ők vállalták, hogy egy év alatt 1000 jó magyar aranyforintot eljuttatnak a Malabayla társaság bruggei faktoraihoz.¹⁰⁴

Az 1360–1370-es években az Apostoli Kamara és a részegyházak közötti pénzügyi tranzakciók lebonyolításában ismét a toszkán kereskedőtársaságok töltötték be kulcspozíciót. Kiemelkedett közülük a régi Alberti bank, de mellette több más társaság, így az új Alberti, a Guardi, a Ricci, a Soderini, a Strozzi vagy a luccai Guinigi cég is fontos szerepet játszott. A korszak magyar és lengyel kollektori pénzátutalásaiban a firenzei Alberti Antichi bankház, Donato Guidonis és Maffeo Lotto társasága, valamint Vieri di Cambi di Medici cége¹⁰⁵ működött közre.¹⁰⁶ A firenzei kereskedőtársaságok központi szerepét jól szemlélteti Petrus Stephani de Monasterio kollektor gyakorlata, aki az 1373 és 1375 között begyűjtött adó 92%-át, összesen 18 555 aranyforintot banki átutalásokkal juttatta el Avignonba. Ennek az összegnek közel 65%-a velencei, míg a fennmaradó rész bruggei bankfiókok közvetítésével ért célba.¹⁰⁷

A Medici társaság szerepe kiemelkedő, ugyanis a 14. század utolsó évtizedeitől a 15. század utolsó negyedében bekövetkező hanyatlásáig ez a cég volt a piacvezető a kamarai befizetések terén.¹⁰⁸ A firenzei központtal működő *societas* az 1380-as évek derekától kezdve a magyar egyháziak és a kamara közötti pénzügyleteknek is fontos közvetítője volt. 1391-ben a bank három egységre bomlott, az egyik önálló céget a római fiók vezetője, Giovanni di Bicci di Medici hozta létre. A cég, melynek fő tevékenységi körét a váltóüzletek jelentették, számos egyházi és világi ügyféllel rendelkezett a kelet-közép-európai térség országaiból.¹⁰⁹ Nem meglepő tehát, hogy a magyar egyháziak is többnyire a Medicieket választották: 1386 és 1450 között több mint félszáz esetben vették igénybe a szolgáltatásait.¹¹⁰

¹⁰¹ Renouard 1941: 111, 198, 200.

¹⁰² Mohler (Hg.) 1931: 485–486.

¹⁰³ Például Mohler (Hg.) 1931: 510–511, 537–538, 550–551; Renouard 1941: 645–646; Artner 2004: 65, 68–69. sz.

¹⁰⁴ Artner 2004: 80. sz.

¹⁰⁵ A Soderini, a Strozzi és a Vieri di Cambi di Medici cégek magyarországi tevékenységére Arany 2020: Appendix 1, a Mediciekre: 286–287.

¹⁰⁶ MPV IX, 111–112.

¹⁰⁷ Fedeles 2017: 63–64.

¹⁰⁸ Roover 1948b; Roover 1963; Esch 1966: 282–321; Cassandro 1994; Esch 1998.

¹⁰⁹ Néhány magyar prelátus kamarai befizetése is e társaság közvetítésével történt. Cameralia I. 93, 490, 494, 540–541, 546, 584. sz.

¹¹⁰ Cameralia I. 490–695. sz.; Fedeles 2014: 200.

Az 1380-as évektől a Mediciek budai faktoraik révén közvetlen kapcsolatban álltak a Magyar Királysággal, s az ügyletek lebonyolítása elsősorban a velencei bankfiókon keresztül történt.¹¹¹ A fentebb említett Giovanni Toshingi 1388-tól képviselte a Vieri di Medici bankot, mely a magyar egyházi adók közvetítésében is szerepet vállalt. 1389-ben VI. Orbán pápa hozzájárult ahhoz, hogy Alsáni Bálint pécsi püspök az Apostoli Kamarának járó adót 10 000 forintos értékhatárig Toshinginek adhassa át.¹¹² 1391-ben pedig – amint láthattuk – a pápai kollektor is az ő közvetítésével utalta át a beszedett adó egy részét.¹¹³

Természetesen a kereskedőtársaságok, bankházak – munkájuk ellentételezéseként – e tranzakciók lebonyolításából haszonra tettek szert. Erre az *eius/suis periculis et expensis* formulával a pápai bullákban és az egyéb kamarai dokumentumokban is egyértelműen utaltak.¹¹⁴

* * *

A pápaság és a magyar egyház között fennálló gazdasági kapcsolatok a 14. század elejétől folyamatosnak tekinthetők. Az Apostoli Kamara által szisztematikusan kiépített kollektori hálózatnak a Kárpát-medence is szerves részét képezte. A Magyar Királyság 1317 és 1337 között, majd 1391 után önálló, a köztes évtizedekben pedig a lengyel területekkel és Sziléziával közös adószedői kerületet alkotott. Az adószedést ugyan Anjou királyaink időnként megnehezítették, majd a beszedett összeg harmadrészét pápai felhatalmazással saját céljaikra fordíthatták, a pénzszállítmányok ennek ellenére folyamatosan érkeztek Avignonba. A helyzet a 15. század elejétől változott meg gyökeresen, amikor a Zsigmond és IX. Bonifác pápa közötti ellentét, majd a fokozatosan növekvő oszmán veszély következtében a pápai tizedszedés annak ellenére szűnt meg az országban, hogy még 1448-ban is sor került *collector apostolicus* kinevezésére. A kontinuitás azonban még így is fennállt, ugyanis a főpapok kinevezéseinek illetékei, valamint a kisebb javadalmak annátái továbbra is gyarapították a *Camera Apostolica* bevételeit.

A 14. században az ország területén tevékenykedő kollektorok által megszervezett népes apparátus gondoskodott az egyházmegyék klérusának adóztatásáról, a beszedett összegek begyűjtéséről, majd pedig a pápai udvarba juttatásáról. A pénztranszportban a kezdetektől jelentős szerepet játszottak az itáliai bankok. A 14. században a magyar (és a lengyel) pénzforgalom szempontjából két kereskedelmi központ, a németalföldi Brugge és az észak-itáliai Velence szerepe volt kiemelkedő, ugyanis az itáliai pénzintézetek mindkét városban fiókokat (*succursales*) létesítettek. A kollektorok az általuk begyűjtött adókat magyar és lengyel kereskedők révén juttatták el rendszeresen ezekbe a fiókokba.

A kollektorok mellett a *servíciuumok* és *annáták* befizetése során a kereskedőtársaságok szerepe is fokozatosan növekedett. Jóllehet az adóalanyok általában

¹¹¹ Teke 1995: 143; Arany 2008: 281; Prajda 2017: 41.

¹¹² Arany 2007: 538.

¹¹³ AAV Cam. Ap., Div. Cam. vol. 1, fol. 269r.

¹¹⁴ MVB IV 599. sz.; Theiner (ed.) 1863: I. 404. sz.; MPV IX. 112.

egy szívesen utazó, tapasztalt klerikust bíztak meg kamarai ügyeik intézésével, a 14. század végétől már az itáliai pénzügyintézetek is egyre gyakrabban tűntek fel a pénzügyi tranzakciók során. Mivel a társaságok kiválasztása a mindenkori pápa hatáskörébe tartozott, a magyar kollektorok, valamint az egyéni befizetők is a Szentszék iránymutatását követték. A 14. század folyamán a Spini, a Bardi, az Acciaiuoli, a Malabayla és az Alberti cég bonyolította a legnagyobb pénzforgalmat a magyar egyház és a Szentszék között, majd a 14. század utolsó évtizedeitől e régióban is a Medici társaság vált piacvezetővé.

FORRÁSOK

Archivio Apostolico Vaticano (AAV)

Armadio XXXIII (Arm.);

Camera Apostolica (Cam. Ap.);

Collectoriae (Coll.);

Diversa Cameralia (Div. Cam.);

Introitus et exitus (IE);

Instrumenta Miscellanea (Instr. Misc.);

Registra Vaticana (Reg. Vat.).

Archivio di Stato di Roma (ASRo)

Fondo Camerale.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF).

Artner Edgár 2004: *Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája*. Összegyűjtötte és kiadásra előkészítette: Artner Edgár, közreadja: Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1.) Budapest – Róma. BP III: *Bullarium Poloniae III, 1378–1417*. Ediderunt et curaverunt Sulkowska-Kuraś, Irena et Kuraś, Stanisław. Romae, 1988.

Cameralia: *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I–II. Feltárta, szerkesztette és közreadja: Lukács József – Tusor Péter – Fedeles Tamás, szerkesztőtárs: Nemes Gábor. (Collectanea Vaticana Hungariae I/9–10.) Budapest – Róma, 2014.

Göller, Emil (Hg.) 1910: *Die Einnahmen der Apostolischen Kammer unter Johann XXII.* (Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316–1378, 1.) Paderborn.

Körmeny József 1990: *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421–1536*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 21.) Budapest.

Mohler, Ludwig (Hg.) 1931: *Die Einnahmen der Apostolischen Kammer unter Klemens VI.* (Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316–1378, 5.) Paderborn.

- Monaco, Michele 1973: *Il „De officio Collectoris in Regno Angliae” di Pietro Griffi da Pisa (1469–1516)*. (Uomini e Dottrine 19.) Roma.
- Mon. Vat. I/1: *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia: Rationes collectorum pontificorum in Hungaria*. Ed. Fejérpataky László – Ipolyi Arnold. (Vatikáni magyar okirattár, I. Sorozat 1. kötet: a pápai tizedszedők számadásai, 1281–1375.) Budapest, 1887.
- MPV II: *Monumenta Poloniae Vaticana, Tomus II. Acta Camerae Apostolicae, 1344–1374*. Ed. Jan Ptaśnik. Cracoviae, 1913.
- MPV IX: *Monumenta Poloniae Vaticana, Tomus IX. Acta Camerae Apostolicae Volumen III. Liber receptorum et expensarum Petri Stephani 1373–1375*. Ed. Stanislaus Sczur. Cracoviae, 1994.
- MREV: *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*. I–IV. Ed. Vilmos Fraknói – József Lukcsics. Budapestini, 1896–1907.
- MVB: *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia, IV. Acta Gregorii XI 1370–1378*. Opera Caroli Stloukal. Pragae, 1949–1953.
- Theiner, Augustinus (ed.) 1859–1860: *Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia*, I–II. Roma.
- Theiner, Augustinus (ed.) 1863: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I. Roma.
- UGDS III: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. III. Hgg. von Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller. Hermannstadt, 1902.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arany Krisztina 2007: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). *Fons* (14.) 3. 483–549.
- Arany Krisztina 2008: Firenzei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 277–297.
- Arany, Krisztina 2020: *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century: A Prosopographic Study of Their Economic and Social Strategies*. Kiel.
- Bauer, Clemens 1928: *Epochen der Papstfinanz. Historische Zeitschrift* (138.) 457–503.
- Csukovits Enikő 2012: *Az Anjouk Magyarországon. I. rész. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Budapest.
- Denzel, Markus A. 1994: *La Pratica della Cambiatura. Europäischer Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*. (Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 58.) Stuttgart.
- Despy, Georges 1952: Bruges et les collectories pontificales de Skandinavie et de Pologne au XIVe siècle. *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* (27.) 95–109.
- Esch, Arnold 1966: Bankiers der Kirche im großen Schisma. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* (46.) 277–398.

- Esch, Arnold 1998: Überweisungen an die päpstliche Kammer aus den Diözesen des Reiches unter Einschaltung italienischer und deutscher Kaufleute und Bankiers. Regesten der Vatikanischen Archivalien 1431–1475. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* (78.) 262–387.
- Favier, Jean 1966: *Les finances pontificales e l'époque du Grand Schisme d'Occident 1378–1409*. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 211.) Paris.
- Fedele Tamás 2005: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs.
- Fedele Tamás 2012: Az Apostoli Kamara középkori nyugtái. In: Tusor Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. (Collectanea Vaticana Hungariae 8.) Budapest – Róma, 11–25.
- Fedele Tamás 2014: A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában. In: Bárány Attila – Pósán László (szerk.): „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*” *Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 189–204.
- Fedele Tamás 2017: Petrus Stephani collector apostolicus. In: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedele Tamás (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I/15.) Budapest – Róma, 31–87.
- Fedele Tamás 2018a: Firenze–Várad–Róma. Conradus Cardini de Florentia pályájának kontúrjai. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. Pécs, 110–146.
- Fedele Tamás 2018b: Ecclesiastical Career of the Apostolic Collector Petrus de Monasterio. In: *Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt. Studi offerti a mons. Sergio pagano, prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano. I. La Chiesa nella storia, Religione, cultura, costume*. Tomo 1, a cura di Andreas Gottsmann – Pierantonio Piatti – Andreas E. Rehberg. (Collectanea Archivi Vaticani 106.) Città del Vaticano, 575–588.
- Fedele Tamás 2018c: Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában. In: Bóhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedele Tamás (szerk.): *Mesterek és Tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről*. Pécs, 81–146.
- Fedele Tamás 2018d: Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum: Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, 117–132.
- Fedele Tamás – K. Németh András 2006: A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye egyházigazgatásának történetéhez. *Századok* (140.) 6–7. 397–433.
- Fejérfpataky László 1887: Pápai adószedők Magyarországón a XIII. és XIV. században. *Századok* (21.) 493–517, 589–609.
- Fink, Karl August 1930–1931: Eine Strassburger Kollektorie aus dem Pontifikat Martins V. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* (22.) 182–226.
- Fraknoi Vilmos 1901: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkel I*. Budapest.

- Gasnault, Pierre 1958: Notes et documents sur la Chambre apostolique à l'époque d'Urban V. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* (70.) 367–394.
- Hegyí Géza 2010: Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben I. *Erdélyi Múzeum* (72.) 1–32.
- Higounet, Charles 1976: Arnaud de Caussinh, un „Gascon” à Cracovie 1344–1371, Cultus et cognitio. In: Kulczyński, Stefan Krzysztof (ed.): *Studie z dziejów średnio-wiecznej kultury*. Warszawa, 195–202.
- Karlinszky Balázs 2014: A veszprémi nagyprépostok archontológiája, 1079–1543: három prépost portréjával. *Turul* (87.) 3. 93–103.
- Kirsch, Johann Peter 1894: *Die päpstlichen Kollektorien in Deutschland während des XIV. Jahrhunderts*. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte 3.) Paderborn.
- Kowalski, Marek Daniel 2011: Rationes Iacobini de Rubeis, collectoris in Regno Poloniae (1426–1434). Rachunki Giacomina Rossiego, papieskiego kolektora generalnego w Polsce, z lat 1426–1434. *Studia Źródłoznawcze* (49.) 61–96.
- Kropf Lajos 1901: A magyarországi pápai tizedszedők számadásai a 13. és 14. században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (8.) 196–211, 233–266.
- Lederer Emma 1932: *A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458)*. Budapest.
- Lunt, William Edward 1934: *Papal Revenues in the Middle Ages*. I–II. New York.
- Maléth Ágnes 2017: Egy elfeledett pápai adószedő Magyarországon: Bonaiutus de Casentino. In: Berta Adrián – Gyarmati Sándor – Kovács Tamás (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 9. Szeged, 141–156.
- Maléth Ágnes 2020: *A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)*. Pécs.
- Mayer Béla 1923–1924: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. *Századok* (57–58.) 648–668.
- Piti Ferenc 2001: „... de adventu regis Hungarie” Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében. *Acta Historica* (115.) 41–53.
- Prajda Katalin 2013: Andrea di Filippo Scolari váradi püspök. Andrea Scolari váradi püspök (1409–1426) és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Marosvásárhely – Kolozsvár, 21–32.
- Prajda, Katalin 2017: Florentiness' Trade in the Kingdom of Hungary in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Trade Routes, Networks, and Commodities. *The Hungarian Historical Review* (6.) 36–58.
- Rácz György 1996: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000. éve*. Budapest, 55–82.
- Renouard, Yves 1941: *Les relations des Papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 151.) Paris.
- Roover, Raymond 1948a: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges. Italian Merchant-Bankers Lombards and Money Changers. A Study in the Origin of Banking*. (The Medieval Academy of America 51.) Cambridge.

- Roover, Raymond 1948b: *The Medici Bank. Its Organization, Menagement, Operations and Decline*. New York – London.
- Roover, Raymond 1963: *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397–1494*. (Harvard Studies in Business History 21.) Cambridge.
- Samaran, Charles – Mollat, Guillaume 1905: *La fiscalité pontificale en France au XIVe siècle*. Paris.
- Schuchard, Christiane 2000: *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter*. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts Rom 91.) Tübingen.
- Teke Zsuzsa 1979: *Véencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 86.) Budapest.
- Teke Zsuzsa 1995: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403. *Történelmi Szemle* (37.) 2. 129–150.
- Weakland, John E. 1968: Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316–1334. *Catholic Historical Review* (54.) 2. 39–54, 285–310.
- Zsoldos, Attila 2013: Kings and Oligarchs in Hungary in the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *The Hungarian Historical Review* (2.) 2. 211–242.

Nagy Ágoston

A jobbágytelken ülő nemesség és a rendi társadalom képe az 1825–27-es diétán*

„[M]egvallom, mindnyájan örömet kibújnánk valami becsülettel ezen dologból, amint száz esztendőktől fogva cselekedték eleink, hogy ahol lehetett, elmellőzték ezt a kérdést, s azért a diót felharapni nekünk hagyták, de bár ha elmellőzték, vagy el nem határozták is azt, csak oly sok visszás rendelkezéssel meg ne rontották volna, hogy máj nap ne kellene annyi bajjal küszködni miatta.”¹

A magyar nemesség mintegy negyedét kitevő jobbágytelken ülők személyükben nemes armalisták voltak, akik úrbéri terheket hordozó földre (zsellérházba stb.) telepedtek le, és azt követően a helyi joggyakorlat (*usus*) alapján vagy adóztak, vagy nem.² Ez a tömeg alkotta a kisnemesség leginkább „marginális helyzetben” lévő csoportját.³ A csoportba tartozók jogilag köztes helyzetének rendezését sokáig „elmellőzték”, az csak esetileg, megyei szinten problematizálódott. Országosan az 1825–27-es diétán politizálódott át, amikor viták zajlottak az adófizetésre köteles személyeket, illetve a kezükön lévő ingó és ingatlanvagyon felmérni szándékozó országos összeírásról, melynek célja az adó felosztásának alapját képező, úgynevezett nádori porták számának kiigazítása volt.

A diétai traktátusban az összeírási instrukcióval kapcsolatban 1826. május 29-ével kibocsátott királyi válaszban merült fel az úrbéres telket bíró nemesek összeírásának és megadóztatásának kérdése.⁴ A nemesség egészének érintettsége miatt az instrukcióról folytatott vita hamar ennek a csoportnak az ügyére hegyeződött ki, és a kérdés 1826. június 4-től augusztus 11-ig foglalkoztatta a rendeket, de érintőlegesen később is előkerült. A vita hevességének oka az volt, hogy a felvetésben a rendi alkotmányosság alapelemei, mindenekelőtt az egy és ugyanazon szabadság, illetve a nemesi adómentesség elve váltak vitatottá. Ennek különös jelentőséget ad, hogy a nemesség egésze – bár az esetenkénti inszurrekciók és önkéntes jogcímek révén továbbra is részt vállalt az ország terheiben – törvényileg éppen korszakunkban, az armalistákat a háziadó alól mentesítő 1805:1. törvénycikket követően került

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4-II-NKE-71 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs alapról finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Deák Antal, zalai követ Oszterhűbe Józsefhez, Pozsony, 1826. aug. 1. Molnár 2021: 363.

² Mályusz 1923–1924: 44–45.

³ Dominkovits 1995: 195.

⁴ Iratok 1802: 181–184.

a legközelebb az adómentességhez.⁵ Az ellentétek nemcsak a rendi dualizmus hagyományos relációiban polarizálódtak (ország/nemzet és király, alsó- és felsőtábla), de bizonyos mértékig felülírták az alsótábla kormánypárti-ellenzéki politikai tagozódását, sőt a kérdés eltérő megítélése több esetben a vármegyei küldők és a kövek, illetve ugyanazon megye két követe között is súlyos konfliktushoz vezetett.⁶ Az is előfordult, hogy ezt egyikük lemondása követte.⁷ Mivel többen is az utasításuk ellen voksoltak, Zala például úgy utasította követeit, hogy követeljék az utasítások kinyomtatását, eskessék fel rájuk a követeket, és ha eltérnek tőlük, büntessék meg őket.⁸

A diskurzus lényegében rendi-sérelmi mederben zajlott, ám már a kortársak egy része szerint is többről szólt annál. Heves vitát követően végül olyan instrukció született, amely összeírni rendelte a jobbágytelkesek kezén lévő úrbéres földet, de a személyüket és vagyonukat nem.⁹ Az 1827:7. tc.-kel elrendelt összeírás tapasztalatai nyomán a vita 1832–36-ban folytatódott, végül törvény született a nemesség e csoportjának állami és megyei adó alá vetéséről (1836:11. tc.). Horváth Mihály szerint progresszív intézkedés jött létre: a „látszólag csekély fontosságú végzésnek, néhány év múlva [...] nagy lett eredménye: a nagyszámu urbéri nemesség e kiváltságától megfosztva lévén, az adóügyre nézve azontúl a többi adózókkal egyesült, s kivívni segíté a közös teherviselés elvének diadalát”.¹⁰ Ezzel szemben Mályusz Elemér értelmezésében a kormány eljárása, mely az adózók terheit kívánta csökkenteni, bár „humánus színben” is feltűnhetett, ám azon az alapon, hogy a hagyomány jelentette kezdetleges csoportöntudata miatt „egy bizonyos számú nemes értékesebb tényező a nemzet fejlődésében, mint ugyanannyi jobbágy”, a nemesség társadalmi koherenciájára nézve „szűklátókörű, egyoldalú, teljesen helytelen, minden egészséges társadalmi fejlődést lehetetlenné tevő fel fogás”-t testesített meg.¹¹

⁵ Jogilag az időszak végpontját a jobbágytelken ülőket állami és megyei adó alá vető 1836:11. tc. jelenti. Szita 1986: 376. A kora újkorban a nemesség ugyan hangoztatta elvi adómentességét, de a gyakorlatban hozzájárult a közterhekhez: honvédelmi kötelességeinek teljesítése mellett különböző jogcímenek és a parasztoktól ugyan külön, de adózott is. A szatmári békét követően többnyire valóban nem terhelte rendszeres állami adó, ám épp a jobbágytelkesekre vonatkozó eltérő *usus* miatt ez sosem vált általánossá, ráadásul az armalistákat 1723-tól – az állami hadiadótól (*contributio*) elvben elkülönített – megyei háziadó (*taxa*) fizetésére kötelezték, ami inkább a régi gyakorlat kodifikációs kísérletének, mintsem valami új kezdetének tekinthető. Szi-jártó M. 2005: 156–158.

⁶ Ez történt például Borsod, Heves vagy Hont esetében. Az előbbi kettőhöz lásd Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, 1826. aug. 25. In: Kazinczy 1910: 88–89. Az utóbbihoz: Napló 1825–27: III. 301.

⁷ Borsodból Vay Ábrahám utasításának megfelelően a jobbágytelkesek megadóztatása ellen, Ragályi Tamás mellette szavazott. Vay otthagya a diétát, helyére a liberális ellenzéki Palóczy László került. Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, 1826. aug. 25. In: Kazinczy 1910: 89.

⁸ Napló 1825–27: III. 315.

⁹ Csak a nemesek által bírt úrbéres szántókat (pozsonyi mérőben) és réteket (embervágóban) írták össze, egyenként „N. N.” cím alatt vagy összesítve (*sessióban*). Vö. Bottló 1957: 246.

¹⁰ Horváth 1864: I. 171–172.

¹¹ Mályusz 1923–1924: 45–46.

Úgy vélem, a vita rendkívül fontos forrása a későrendi társadalmi és politikai gondolkodásnak, így elsősorban a diskurzus nyelve és logikája érdekel. Már a naplóíró Guzmics Izidor megjegyezte, hogy: „Ki irhatta volna le pontról pontra azt mind, ami ezen conscriptió tárgyában előjött az ország Rendei közt? Erre több koncz papirosok kívántatnának”.¹² A királyi választól a feliratig vezető út, a hónapokon át zajló, sokszáz jegyzőkönyvi oldalra rúgó vita, a kerületi és országos ülések, a főrendek és a rendek közötti üzenetváltások részletes feldolgozása meghaladná egy tanulmány kereteit. Ezért megközelítem elsősorban a tudásszociológiához áll közel: célom bemutatni a vitában a jobbágytelken ülő nemességgel, rajtuk keresztül a rendi normával, az ország rendi és ezt keresztülmetsző osztálytagozódásával,¹³ a közterhek jellegével és alapjaival, a nemesség szabadságaival és kötelességeivel kapcsolatban megjelenő, politikailag motivált képzeteket és fogalmakat.

Mivel a konkrét ügy csak a 105. üléstől került elő, az utasításokért felelős deputációk időközben dolgozták ki, majd fogadtatták el a megyei álláspontot a közgyűléssel, mely pótutasításban közölte azt a követekkel,¹⁴ akik ezek beérkezéséig kénytelenek voltak „voksukat” alaputasításuk általános megfogalmazásaira és a helyi szokásjogra (*usus*) alapozni.¹⁵ A megyék és követeik – adott esetben egymástól eltérő – álláspontja részleteiben csak összehasonlítható megyei levéltári kutatások keretei között lenne rekonstruálható,¹⁶ ezért – e forrástípus minden korlátja ellenére¹⁷ – alapvetően a hivatalos diétai naplóra és iratokra hagyatkoztam, míg a törvényhatósági szinten zajló folyamatok szemléltetésére Pest megye iratait

¹² Vaszary 1883: 255–256.

¹³ Vö. Tóth 1991. Dolgozatomban jelentős mértékben támaszkodtam Tóth Zoltán tanulmányára.

¹⁴ Pest deputációja, érzékelve, hogy hosszú vitákra lehet számítani, és hogy az előre nem látható ügyek gyors reakciót kívánnak, előterjesztette, hogy az utasítások előkészítésére nevezzenek ki egy állandó bizottságot, amelyet az alispánok, ha jelentés érkezik, azonnal összehívhatnának, és amely a véleményét a kivételesen kéthetente tartott közgyűlés elé terjeszthetné. A követeket utasítani javasolta arra, hogy minden 8 napban, „akár történt valami változás, akár se, Tudositást tégyenek, [...] ha valamely Különös Környűállás adná magát elő, azt azonnal Estafetaliter megírják”. MNL PML IV.3.a. 1825. okt. 17. 3773. sz. 1236. Ezt a közgyűlés jóváhagyta és kiadta utasításba: MNL PML IV.3.c. 415. doboz 3754, 3755. sz. 1825. okt. 18.

¹⁵ Borsod utasítása csak annyit tartalmazott, hogy ha szóba kerülne a porták kiigazítása, arról rögvest tudósítsák a megyét, „hogy az adózó népünkön fekvő sok inségek igaz és eleven lerajzolásával róllok való gondoskodásunknak [...] eleget tehessünk”. Seresné Szegőfi (közread.) 1987: 29. Zala utasításba adta, hogy mivel „a portáknak regulatiója a terheknek igazságos felosztására nézve igen szükséges”, ezért ériék el a vonatkozó országos munkálat tárgyalását. Molnár 2003: 18.

¹⁶ Az alaputasítások közül egyedül a borsodi és a zalai került publikálásra, de a pótutasítások mindkét esetben hiányoznak.

¹⁷ Az 1825–27-es hivatalos napló műfajilag még a jegyzőkönyv és a napló ötvözete, így – egyéb forrás híján – a legtöbb esetben nem állapítható meg, melyik követ szólalt fel. Amikor az „egyik”, illetve a „másik követ” véleményét is közölték, az általában érvelési többletet hordozott, vagy ellentétet jelentett meg. A továbbiakban a korabeli szóhasználatot veszem át és beszélek a megye álláspontjáról, illetve adott esetben „egyik” és „másik” követről. Dobszay 2019: 281–288.

használtam fel.¹⁸ Esetenként egodokumentumokat (magánnapló, levelezés) is bevontam a vizsgálatba.¹⁹

A VITA MENETE

Az összeírással a kormányzat célja az állandó hadsereg finanszírozását biztosító, döntően a nem-nemes jobbágyok által fizetett hadiadó (*contributio*) alapjának védelme, esetleges bővítése volt. Ennek összegét egy politikai alkufolyamat során a diétákon határozták meg. Elosztásának alapját egy eszmei adóegység, az úgynevezett nádori portaszám képezte, ezt osztották le megyékre (illetve szabad kerületekre, szabad királyi és bányavárosokra). Egy-egy törvényhatóságra a leosztás alapján esett egy adott összeg, melyet azok saját hatáskörben az úgynevezett di-kaszám alapján osztottak tovább és szedtek be.²⁰ A portaalapú leosztási mintázat elvben az adott törvényhatóságok egymáshoz viszonyított teherbírásának mértékét kellett, hogy kifejezze, ám a gyakorlatban a rendszerrel komoly gondok adódtak. A portaszám-rendezésre irányuló kormányzati törekvés annyiban találkozott az ország és az egyes megyék érdekével, hogy azok a valós állapotokat tükröző, igazságosabb és arányosabb elosztást kívántak, hisz lényegében zéró összegű játékról volt szó. A királyi válasz az 1802-es diétán elfogadott összeírási instrukcióból („idea”) indult ki, amelyik azonban a jobbágytelkeseket nem említette. Azon elv mentén, hogy tulajdonosai minden úrbéresen birtokolt telek után adózzanak, a leirat az instrukció 7., 8., 9. paragrafusát illetően úgy fogalmazott, hogy „azon nemesek, akik oly jobbágytelekkel bírnak, amely úrbéri összeírás hatálya alá esik (személyes immunitásuk előjogának épségben tartásával) íratassanak össze, és a telkeket illetően maradjanak alávetve az adófizetésnek”.²¹ Ez a megyék eltérő *usus*ának tükrében félreérthető volt: nem világos, hogy a leirat csak a már létező adóztatási gyakorlatot kívánta-e hivatalosan rögzíteni, vagy ki akarta terjeszteni azt a nem-adóztató megyékre is.²²

A leiratot az 1826. június 1-i vegyes ülésen hirdették ki, melyet hosszú vita követett.²³ A június 16–17-i országos ülésen tárgyalták a kerületi szinten kidolgozott üzenet tervezetét,²⁴ amely 1802-es alapon a *Tripartitum* I. rész 9. cím,²⁵ az 1723:6. és az 1741:8. törvények alapján a jobbágytelkeseket nemcsak ki kívánta hagyni az összeírásból, de országosan fel is akarta szabadítani őket a *contributio*

¹⁸ MNL PML IV.3.c. 1. kf. 415. és 416. doboz.

¹⁹ A naplókbl: Ralovich 1888a, 1888b; Vaszary 1883.

²⁰ A korabeli adórendszer alapfogalmaihoz, működéséhez és változásaihoz: Horváth 2005.

²¹ Iratok 1825–27: I. 601. (CXX. sz.). N. Á. fordítása.

²² Erre figyelmeztetett például az esztergomi főkapitán követe: Napló 1825–27: III. 676–677.

²³ Összefoglalásához, Deák Antal zalai követségére tekintettel: Molnár 2021: 58–65.

²⁴ A megyék követei megállapodtak, hogy a négy kerület üléseit együttesen tartják, az ülések élén hetenként váltják egymást a dunai és tiszai kerületek. MNL PML IV.3.a. 1825. II. köt. 1825. okt. 17. 3754. sz. 1218–1219.

²⁵ A továbbiakban: *Trip.* I. 9., *titulus nonus*.

fizetése alól.²⁶ A főrendek ezt június 19-én elutasították.²⁷ A következő nunciumot július 7–10-ig vitatta országos ülés,²⁸ és 11-én ismét elutasították.²⁹ 14-én a rendek újabb üzenetet küldtek,³⁰ melyet a főrendek szóbeli válasza, majd 18-án újabb nuncium és elutasítás követett.³¹ A számos sikertelen üzenetváltás jelzi, hogy ugyan az alsótábla is kettészakadt a királyi válaszban foglaltak támogatása/ellenzése mentén, de az időközben apadó többség 1802-es alapon továbbra is ragaszkodott az összeírással és adózással szemben elfoglalt állásponthez. Ez, mivel a kormányzati törekvéseket támogató főrendek is kitartottak ellentétes álláspontjuk mellett, majdnem lehetetlenné tette a megegyezést. Az a veszély fenyegetett, hogy ha nem jutnak dűlőre egymással, akkor a véleménykülönbséget kell felírni, amiről egyesek úgy vélték, hogy az rombolná az alkotmány és a törvényhozás tekintélyét.³²

Július 20-án a rendek ismét egy üzenettervezetet vitattak,³³ amikor a somogyi Somssich Pongrácz azt indítványozta, hogy a jobbágytelkeseket ne írják össze, ám a jövőben nemes már ne szerezhessen úrbéres földet.³⁴ Javaslatát többséget kapott, a cikkelyt közírássá bocsátották,³⁵ a kerületi ülésen módosították, majd 24-én országos ülés elé került. A megyék egy része ellenezte, hogy a nemességet eltiltsák a jobbágytelkektől, végül a többség úgy döntött, hogy az adófizetés vállalásának esetén nyitva hagyja számukra a lehetőséget.³⁶ Július 26-án a főrendek ezt is elutasították.³⁷ A személynök 31-én, az újabb nuncium kapcsán hangsúlyozta,³⁸ hogy a tárgy „már közel két holnapok óta hányattatván, egészen kimerítve vagyon”.³⁹ A főrendek elutasító szóbeli válaszukban úgy érveltek, hogy akkor jöhet létre egyezés, ha a korábbi javaslatban megállapított elvet (tudniillik, hogy az, aki jobbágytelekre települ, a jövőben adózzon) a jelenre is érvényesnek ismerik el.⁴⁰

Augusztus 1-én Hont egyik követe „egyeztető közép út gyanánt” a barsi Plathy Mihály kerületi előterjesztését (úgynevezett „*Plathianum projectum*”) javasolta elfogadni: ez, követve az adózás és összeírás elvét ott, ahol a nem adózás volt az *usus*, moratóriumot adott volna, hogy az érintettek önként eldönthessék,

²⁶ Iratok 1825–27: I. 634. (CXXX. sz.)

²⁷ Iratok 1825–27: I. 636–638. (CXXXI. sz.)

²⁸ Iratok 1825–27: I. 638–640. (CXXXII. sz.)

²⁹ Iratok 1825–27: I. 642–644. (CXXXIV. sz.)

³⁰ Iratok 1825–27: I. 644–645. (CXXXV. sz.)

³¹ Iratok 1825–27: I. 646–648. (CXXXVI. sz.)

³² Napló 1825–27: III. 173–174.

³³ Iratok 1825–27: I. 648–649. (CXXXVII. sz.)

³⁴ Napló 1825–27: III. 171–172.

³⁵ Iratok 1825–27: I. 649. (CXXXVIII. sz.)

³⁶ Iratok 1825–27: I. 649. (CXXXIX. sz.)

³⁷ Iratok 1825–27: I. 650–654. (CXL. sz.)

³⁸ Iratok 1825–27: I. 654–658. (CLI. sz.) A pozícióban a nagybeteg Szógyényi Zsigmondot, akit a diéta elején a nádor alkancellárrá nevezett ki, majd aki 1826. február 8-án elhunyt, Mailáth György követte.

³⁹ Napló 1825–27: III. 237–238.

⁴⁰ Napló 1825–27: III. 254–255.

adófizetés mellett megtartják-e a telkeiket vagy sem.⁴¹ Az augusztus 5-től tárgyalat kerületi javaslat ennek szellemében készült: akik eddig adóztak, illetve a jövőben jobbágytelekre ülnének, adózzanak, aki pedig eddig nem fizetett, kapjon haladékot.⁴² Ezzel szemben Csongrád követe, Rötth József új javaslattal állt elő: írják össze csak a telkeket, maradjon meg a *status quo*, és halasszák el a döntést a következő diétáig, amelyen a portaszám kiigazítása felvetődik.⁴³ Az augusztus 6-i viharos voksoláson a kerületi javaslat kapott többséget.⁴⁴ A következő napon már cikkelyenként is megtárgyalták, de helyette az ítélőmester által írt, a moratórium elvét leszögező rövid üzenetet küldtek.⁴⁵ A főrendek a megegyezés módját elfogadták, majd a részleteket a kerületi ülésben kidolgozott nuncium tisztázta,⁴⁶ amellyel, valamint a felirat egészével a rendek egyetértettek. A feliratot az augusztus 11-i elegyes ülés fogadta el.⁴⁷

A felirat beleegyezett, hogy a nemesek személyét nem, de jobbágytelkeiket feljegyezzék és összeszámolják. Azokat, akik eddig nem fizettek, életük végéig fel kívánták menteni, attól kezdve, amikor a portaszámot kiigazítják. A pusztatelkekre (*deserta*) nézve – hangsúlyozva, hogy amíg azok földesurak kezén vannak, „semmi köz teher alá nem vettethetnek” –, a felirat egyúttal azt kívánta, hogy azokat külön jegyezzék fel, és a kormányzat sürgesse megszállásukat (*impopulatio*).⁴⁸ Egyesek továbbra is tiltakoztak a többségi országos végzéssel és a felirattal szemben, a leghevesebben Nógrád, amely jegyzőkönyveztetni kívánta a tiltakozásra (*protestatio*) felszólító utasítását. A király, mivel szerinte a rendek kétségbe vonták a törvény erejét, figyelmeztette őket, Nógrádot pedig „Vakmerőségének meg Zaboláztatására” királyi biztos kiküldésével fenyegette meg.⁴⁹ Az intézkedésekkel szemben több megye is a tiltakozás törvényessége mellett szólalt fel.⁵⁰

TÖRVÉNYEK ÉS MÁS JOGFORRÁSOK

Ahogy arra a mottó is felhívta a figyelmet, a *Corpus Juris*ban nem igazán találhatók olyan törvények, amelyek megnyugtatóan rendezték volna a jobbágytelken ülék ügyét. Vélhetően praktikus okokból a rendek sem bolygatták országos

⁴¹ Napló 1825–27: III. 258–259, 282–283.

⁴² Napló 1825–27: III. 658–659. (CXLII. sz.)

⁴³ Napló 1825–27: III. 275–277.

⁴⁴ Napló 1825–27: III. 313–314. Ehhez lásd: Ralovich 1888a: 189. és 1888b: 262–264; Vaszary 1883: 254–255.

⁴⁵ Iratok 1825–27: I. 660. (CXLIII. sz.)

⁴⁶ Iratok 1825–27: I. 660–661. (CXLIV. sz.)

⁴⁷ Iratok 1825–27: I. 661–667. (CXLV. sz.)

⁴⁸ Iratok 1825–27: I. 663–665. (CXLV. sz.)

⁴⁹ Lásd Pest kivonatát: MNL PML IV.3.a. 1826. II. köt. 1826. szept. 25. 3271–3272. sz. 1352–1353.

⁵⁰ A pestiek szerint mivel „a Törvény Könyvben nyomai vagynak”, hogy már szentesített törvények ellen korábban is felszólaltak és ellentmondtak, Nógrád tette nem érdemel büntetést. MNL PML IV.3.a. 1826. II. köt. 1826. szept. 25. 3274. sz. 1355–1356.

szinten a kérdést, a nem adóztató megyék ezt a nemesi osztályt feltehetően külön nem is tartották számon. Ha 1715-től 1827-ig a jobbágytelkesekről nem is szoltak törvények, létezett néhány újabb és régebbi dekrétum és egyéb jogforrás (*usus*, felirat, leirat, instrukció, idea, rendelet, precedens stb.), amely említette őket, illetve általában a nemességről vagy partikuláris nemesi csoportokról szóló törvények, melyek alkalmazhatónak tündek rájuk vonatkozóan.

A vitát a „régí törvényekre” hivatkozó, politikailag motivált jogi-alkotmányos formalizmus uralta, melynek bonyolultsága sajátos politikai-retorikai adottságot jelentett, ezért természetjogi, morális, társadalmi, politikai és gazdasági érvek csak mellékesen kerültek szóba. Az álláspontok kialakítását egyaránt befolyásolta az akár évszázadokkal korábban, egészen különböző kondíciókra alkotott jogszabályok szűkszavúsága és homályossága, helyük a jogforrási hierarchiában, a rájuk rakódó interpretációs hagyományok tekintélye és az eltérő szokásjog, illetve az összes helyi társadalmi-politikai adottság és elvárás. A formalizmus szélsőséges esetét Felsőbüki Nagy Pál képviselte, aki szerint a tárgy fontosságára nézve „minden részre hajlás, és indulatok nélkül, minden mellékes okoskodásokat, és philanthropicum principiumokat félre tévén, egyedül tsak alkotmányunknak, s élő Törvényeinknek valóságos Lelkéből, és józan értelmekből szükséges a dolgot megvísgálni”.⁵¹ Egészen más, a jogon túli tényezőket is mérlegelni kívánó álláspontot képviselt Csongrád, azt hangsúlyozva, hogy „a’ szoros Theorián épült Törvények közönségessen inpracticabilitásra vezetnek”, ezért nem tudnak beleegyezni, hogy a szegény nemest „a’ Constitutio Theoriájának feláldozzuk”.⁵²

A követek legtöbbször „alapos”, azaz „közönséges kifejezésü, annyival inkább a’ genericus fundamentális és Constitutionális Törvényeket” emlegettek. Szoltak továbbá „diplomaticus” (itt: az ország/nemzet és királya közötti szerződések, közte a koronázási hitlevelek) és „organicus” (az alaptörvényekből kifolyó, rendszeres, az alkotmányos berendezkedést érintő) törvényekről is. A konkrét vitában „sarkitörvényeken” olyan, a nemesség és az ország szabadságait garantáló törvényeket értettek, mint a *Trip.* I. 9. (amely önmagában nem emelkedett törvényerőre), az ezt megerősítő 1723:6., illetve az ezeket ismét megerősítő 1741:8. tc. Nagy jelentőséget kapott az insurrekcióval, az állandó hadsereggel és az annak fenntartására szolgáló adóval foglalkozó 1715:8. tc. Gyakran hivatkoztak az 1805:1. tc.-re is, amelyik a felkelést esetileg ajánlotta meg az uralkodónak, ám a háború emberigénye miatt a 17. paragrafusban az armalistákat „örökre” mentesítette a taksa alól.⁵³

Ezeknél alacsonyabb helyre kerültek a normahierarchiában a „specialis” törvények, amelyek megalkotására az idők és körülmények súlya alatt kényszerült az ország, bár körüket és érvényüket vitatták. Jobbára ilyenek szoltak a jobbágytelkes nemesekről is. Pest megye szerint míg „az Ország és a’ Constitutio tsendességben fennállott, nints nyoma, hogy a’ ki fegyverrel szolgált, adózott volna”, Mohács után

⁵¹ Napló 1825–27: II. 659.

⁵² Napló 1825–27: III. 200.

⁵³ CJH VII: 320–321.

az ország politikai, jogszolgáltatási és katonai tekintetben sem volt ép, ekkor született az 1595:6. és az 1601:2. tc., de csak adott alkalomra, az előjogok fenntartása mellett.⁵⁴ Hasonlóan vélekedett Bereg is, hangsúlyozva, hogy ezekből a törvényekből nem lehet a jelenre következtetni, mert már keletkezésük idején is változtak az adó nemei és fajtái, az 1715 utáni adórendszer pedig egészen más lett.⁵⁵ Az adóztatás mellett érvelők azonban úgy hivatkoztak ezekre a jogszabályokra, mint amelyek elvi szinten is igazolták a jobbágytelkesek adózását.

Hivatkozási alapot jelenthettek egyéb jogforrások is, mint például Mária Terézia 1751. október 29-i adózással kapcsolatos rendelete, továbbá a régi diétai aktákban található összeírasi „ideák” (1715, 1723, 1729), illetve a rendek 1729. április 6-i és június 3-i feliratai, melyek elismerték a jobbágytelkesek összeírását és adó alá vetését. A kormányzati javaslatot támogató érvelés erősen épített az utóbbiakra, hangsúlyozva, hogy ezekben az elődök már kinyilatkoztatták szándékaikat. Érvényüket a másik oldalról erősen vitatták, utalva mind megszületésük politikai kontextusára, mind a későbbi 1741:8. tc. tekintélyére.

A vonatkozó törvények közül az egyik legfontosabb az 1741:8. tc. volt,⁵⁶ amely megerősítette az ország „karainak és rendleinek” a *Trip.* I. 9.-ben és az 1723:6. tc.-ben foglalt alapvető jogait, szabadságait, mentességeit és kiváltságait, melyek „őket mindenféle adózás alól fölmentik”, továbbá azt, hogy „a telekkel semmiképpen ne járjon együtt közteher [*ne onus fundo inhaereat*]”. Egyúttal biztosította, hogy ezek „a hitlevélbe beiktatott s a törvények használatáról és értelméről [*de usu et intellectu Legum*] szóló záradék magyarázata alá egyáltalában ne legyenek vonhatók”.⁵⁷ A jobbágytelkesekre vonatkozó konkrét rendelkezések híján, illetve a túl réginek, esetinek tartott törvények és gyengébbnek ítélt jogforrások használata helyett a követek rendre a nemességről általában beszélő 1741:8. tc.-re utaltak vissza. Amikor a törvényt a jobbágytelkesek kontextusában kezdték értelmezni, a homályos eredeti megfogalmazás miatt egymásnak ellentmondó következtetések is levonhatók voltak arra nézve, hogy pontosan kikre vonatkozik és mit takar a *ne onus* kitétel.

Mindezen túl egy metaszintű vita is zajlott, amelyben a megszólalók igyekeztek átszabni a „traktátus” dialektikai kereteit (vagyis, hogy mi az, ami egyáltalán vitatható), és így a maguk számára kedvezően megvonni a határokat, valamint diszkreditálni az ellenoldal érveit. Mindkét fél arra hivatkozott, hogy a megfogalmazás értelmében a törvényben foglaltakat nem lehet „magyarázni” vagy „kérdés alá venni”, azaz más törvények vagy a törvényhozó szándéka alapján értelmezni, csak „betű szerint” érteni. Bereg – mely szerint az 1741:8. tc. minden nemesre (így a jobbágytelkesek úrbéres földjeire is) vonatkozott – egyenesen úgy érvelt, hogy a törvénnel a nemzet lemondott azon „természetes Polgári Jussáról”, hogy a *titulus nonus* és az 1723:6. tc. értelmét tanácskozás tárgyává tegye,

⁵⁴ Napló 1825–27: III. 29–30; CJH IV: 748–749.

⁵⁵ Napló 1825–27: III. 71–72. Hasonlóan érvelt Baranya is: Napló 1825–27: III. 36.

⁵⁶ Ehhez részletes Poór 2003: 112–120.

⁵⁷ CJH VII: 24–25.

ami a végrehajtó hatalmat is kötelezi.⁵⁸ A törvényt amúgy hasonlóan értelmező Szabolcs a kitételt illetően megengedőbb volt: úgy vélte, hogy épp az armalistákat felmentő 1805:1. tc. bizonyítja, hogy az 1741:8. tc.-ben foglaltak módosítására adódott precedens, de ilyenek csak „*in favorem nobilitatis*” történhetnek.⁵⁹

Konkrét törvények híján többek is analógiásan egyéb kisnemesi csoportok kiváltságait említő törvényekre hivatkoztak, és igyekeztek azokkal a nemesség általános adómentességét alátámasztani vagy cáfolni. A jobbágytelkesek elődeinek tartott „fugitivus” nemesek történeti csoportján túl az armalisták, az egytelkesek, a területiális nemességhez sorolható predialisták (egyházi nemesek) és az úgynevezett koronajóságokon élők helyzete is említésre került. Bizonyos értelemben mindegyik példa határeset, melynek kapcsán kérdések merültek fel a nemesség egységének elvével, különösen a nemesi adómentesség érvényességével kapcsolatban.⁶⁰

Voltak, akik a jobbágytelkeseket a török elől menekült úgynevezett „futó nemesektől” (*Nobiles fugitivi*) származtatták, akiket az 1546:41. tc. mentesített „minden adó” és „földmivelésük után a dézsmák fizetése alól”, amit 1715 után is érvényesnek tartottak.⁶¹ Egyesek, például Bars szerint ez általában véve bizonyítja, hogy a *ne onus* hatálya a jobbágytelkesekre is kiterjedt.⁶² Mások úgy érveltek, a törvény csak a török elől menekülőkről szól, abból nem lehet a jelenre következtetni (Veszprém), vagy csak a saját birtokaikról menekültekre vonatkozik (Trencsén).⁶³ Az 1723:6. tc. az armalistákat a megyék házi szükségleteire taksálatni rendelte, míg „a földesurakat és más nemeseket” felmentette az adófizetés alól.⁶⁴ Az adózást ellenzők közül többen arra hivatkoztak, hogy előbbieket 1791-es propozíciójában már II. Lipót is fel akarta menteni, érzékelve az ellentmondást az adózás és a nemesi szabadság között, és ez alapján foglalkozott az üggyel az 1802-es diéta is.⁶⁵ A taksálatást eltörlő 1805:1. tc. többek szerint általában véve is a nemesség adómentességét erősítette, egyesek úgy okoskodtak, hogy az armalisták taksája kivétel, mely azt a szabályt erősíti, hogy mások semmi cím alatt nem adóznak. A személynők azonban úgy vélte, ez csak akkor lenne igaz, ha kivételképpen említették volna őket, de nem ez a helyzet.⁶⁶

A predialisták (akiket az 1802-es tervezet székeiken kívül összeírni rendelt)⁶⁷ és a koronajóságokon élők az 1741:63. tc. kapcsán kerültek elő: a törvény szerint

⁵⁸ Napló 1825–27: III. 72–73.

⁵⁹ Napló 1825–27: III. 702.

⁶⁰ Vö. Poór 2003: 110–112.

⁶¹ CJH IV: 178–179.

⁶² Napló 1825–27: II. 698–699.

⁶³ Napló 1825–27: II. 666–667. és Napló 1825–27: III. 242–243.

⁶⁴ CJH VI: 570–571; Szijártó M. 2005: 156–159. Más kérdés, hogy ez a gyakorlatban hogyan működött. A Szijártó M. István által vizsgált somogyi esetben a törvény előtt és után is *dica* alapján fizettek a kisnemesek (köztük a kurialisták) adót, sőt a gyakorlat nem különítette el a hadi- és háziadót sem. Voltak olyan megyék is, ahol a 18. század második felében a címerlevelek taksát sem fizettek.

⁶⁵ Napló 1802: 207.

⁶⁶ Napló 1825–27: III. 80.

⁶⁷ Iratok 1802: 182. f.pont.

ugyanis ők mentesek az adózástól és az ország többi nemeseinek módjára kötelesek felkelni.⁶⁸ Csongrád a jobbágytelkesek helyzetének a predialistákkal való hasonlósága mellett, míg Pozsony és Trencsén ellene érvelt.⁶⁹ Felmerült, hogy ha a koronajóságokban nincsenek nemes fundusok, akkor az ott élők miként lehetnek törvényesen adómentesek, és a jobbágytelkesek miért nem.⁷⁰ Máramaros, ahol az öt koronaváros feküdt,⁷¹ egy fél százados helyi precedensre hivatkozott: a királyi biztos megparancsolta a koronavárosok nemességének megadóztatását, ám a közgyűlés kétszer is felmentette őket, és a helytartótanács számonkérésére az 1723:6. és 1741:8. tc.-re hivatkoztak, mire az maga is törvénytelennek ismerte el az adóztatást.⁷² A személynök a rendi jogi széttagoltság felől, a nemesség helyzetén belüli különbségeket hangsúlyozva cáfolta a vonatkozó törvényeket a nemesség egészére kiterjesztő rendi érveket. Szerinte egyrészt az 1723:6. tc. csak a jobbágytartó földesurakra vonatkozott, mert voltak „possessionatus Nemesek” – az egytelkesek –, akiket taksáltattak.⁷³ Másrészt Lipót a szabadságok egyenlőségét csak a személyre nézve ismerte el. Harmadrészt pedig a partikuláris nemesi csoportok adómentessége a jobbágytelkesek adófizetését erősítő törvényes kivétel.⁷⁴

A JOBBÁGYTELKEN ÜLŐ NEMES FOGALMA

A traktátusban mint hatalmi diskurzusban a rendi társadalomról termelt politikai-társadalmi tudás elemzésére nézve kulcsfontosságú az egyes közösségekkel kapcsolatos fogalomhasználat, a definíciók, osztályozások és minősítések kérdése. A jobbágytelken ülő nemes, más néven „nemes jobbágy” (*nobilis colonus / subditus*) olyan armalista volt, aki úrbéres telek használata révén úrbéres viszonyba került valamely földesúrral. Jogi értelemben a kategória a jobbágytelek nagysága alapján tovább osztható nemes jobbágyokra és zsellérekre (1/8 teleknél kevesebb rendelkezőkre).⁷⁵ A fogalomhasználatot törvényileg rögzítő 1836-os úrbéri cikkelyek „nem nemes” vagy „nemes jobbágy”-okról beszéltek.⁷⁶ Egy 1842-es

⁶⁸ Napló 1825–27: III. 53.

⁶⁹ Napló 1825–27: III. 242–244.

⁷⁰ Napló 1825–27: III. 53.

⁷¹ Hosszúmező, Huszt, Máramarossziget, Técső és Visk.

⁷² Napló 1825–27: III. 704.

⁷³ Az, hogy az armalistákon túl a kurialisták taksáltatása a 18. század végén is élő gyakorlat volt, arra utal, hogy az 1790-es diétán mindkét csoport felszabadítása szóba került. Vö. Szijártó M. 2005: 158.

⁷⁴ Napló 1825–27: III. 59–60, 241–242.

⁷⁵ Pest megye korabeli nemesi összeírásai általában csak annyit jegyeztek fel, hogy az illető a járásban/megyében vagy azon kívül birtokos vagy birtoktalan volt-e. Ám például a váci járás 1836-os „nemesi jegyzéké”-ben a foglalkozásra utaló kifejezések mellett („ügyvéd”, „mészáros”, „szolga” stb.) a „zsellér” és „jobbágy” is szerepelt. MNL PML XV. 32. (IV. 74.) 502. mikrofilm, 260–272. kocka.

⁷⁶ „Subditus seu ignobilis seu nobilis”. A *subditus* mint „alávetett, alattvaló”, amely itt a földesúr viszonyában jelenik meg, a jobbágyviszony tekintetében alapján véve átfogó jellegű volt.

jogi kézikönyvben a következők szerepelnek: „jobbágy (akár nemes, akár nem-nemes)”, „a’ jobbágyok, akár a’ cselédek (legyenek bár nemesek vagy nem-nemesek)”, a „nemes jobbágy”, „személyökre nézve nemes jobbágyok”.⁷⁷ A Czuczor–Fogarasi-féle szótár definíciója szerint a jelzős megkülönböztetés az adott közösség morális minőségére is utalt: „nemesek, habár jobbágyok voltak is, a paraszt nevezet alá nem foglaltattak, sőt a nemest parasztnak nevezni becstelenség lett volna”, „[i]nnen a *nemes jobbágy*, és *paraszt jobbágy* nevezetek is”.⁷⁸ A paraszt (*rusticus*) szélesebb fogalom volt a jobbágyságnál és zsellérségnél, hiszen a különféle szabadalmassokat, szerződéseket stb. is tartalmazta, de bizonyos értelemben szűkebb is, hiszen csak az *ignobilis* állapotúakra vonatkozott.⁷⁹ Jogilag a „nemes” ellentéte a „nem-nemes”, szűkebben a „paraszt”, amely rendi státusokat keresztülmetszette az úrbéri viszony („földesúr” – „jobbágy”).

A jobbágytelken ülő nemeseket nevezték „taxalistának” is, noha ők a szűkebb értelemben vett úrbéres földön, úrbéri szolgáltatások fejében ülő armalistáknál szélesebb csoportot alkottak.⁸⁰ Nem a megyének fizetett taksa miatt,⁸¹ hanem azért hívták őket így, mert úrbéres vagy kuriális telkek, puszták használatáért eredetileg meghatározott pénzjáradékkal (*taxa*) tartoztak a földesúrnak. Idővel az ilyen nemesek jelentős hányadát is robotra kötelezték, de a parasztoknál tovább őrizték a pénzszolgáltatással járó egykori előnyöket.⁸² Az 1826-os vitában az összeírandó és adó alá vonandó jobbágytelkesek közé csak azokat az úrbéri viszonyban álló személyeket sorolták, akik telkükön keresztül rendszeres állami adó – legalább potenciális – alanyainak számítottak, s így haszonvételeiket bele lehetett kalkulálni a portaszám kiigazításába. Az egyéb, szerződéses bérleti formában (árrenda, *contractus*, *inscriptio*) úrbéres *desertára* vagy kuriális telkekre települt nemességgel kapcsolatban ezen a diétán komolyan még nem merült fel az adózás kérdése, de az instrukció már külön rubrikába összeírni rendelte a földesurak kezén lévő és egyéb pusztatelkeket.

A vitában konszenzuális volt a rendi jogi alapon a nemtelensége révén meghatározott parasztságtól a nemes személyt (és vagyónát) személyes szabadságain keresztül elhatároló és morálisan minősítő szemlélet.⁸³ A somogyi javaslat

A *colonus* jelenthette átfogóan az úrbéres viszonyban élőket, de szűkebben a telkes, „sessionatus” jobbágyokat is. Vö. Szabó 1976: 35–36.

⁷⁷ Sárváry 1842: 75–79.

⁷⁸ Czuczor–Fogarasi 1870: 69.

⁷⁹ Szabó 1976: 36–40. A *rusticitas* fogalma túlnőtt a jobbágyságon és gyakorlatilag ugyanazt jelentette, mint az *ignobilitas*. Ez utóbbi, bár elvben magában foglalta a rendi polgárságot is, a gyakorlatban mégis a parasztság fogalmával tűnt azonosnak.

⁸⁰ A jobbágytelkesekre nézve a „taxalista” kifejezés használatára pl. Kazinczy Cserey Miklósnak, Sátoraljaújhely, 1826. aug. 25. In: Kazinczy 1910: 88.

⁸¹ Ezzel szintén sokáig tartoztak, így ebben az értelemben is taksásnak számítottak.

⁸² Varga 1967: 77. Az armalista nemesség egy része egyoldalú bérleti szerződések révén került jobbágytelekre. Győr megyében például földjük után úrbéri szolgáltatásokkal és közterhekkel nem tartoztak, de személyük és jószáguk a földesúr tisztjeinek és az úriszéknek a hatósága alatt állt. Dominkovits 1995: 168–170.

⁸³ Tóth 1991.

nyomán készült üzenettervezet vitájában Krassó a „plebs” megfogalmazást épp a Werbőczy-féle fogalmiság jegyében kívánta helyesbíteni, mert a „plebs név alatt a’ Törvény tsak a’ Nemtelent érti”, azaz a nem-nemes köznépet, mindenekelőtt a parasztokat, hasonlóan az „adózó nép”, „adózó parasztság” („plebs contribuens”)⁸⁴ szóösszetételekhez. Az „adózó” (*contribuens*) általában ugyanezt jelentette, tehát nem tartalmazta a jobbágytelken ülő nemeseket és a nem adózó paraszti és más csoportokat sem. A somogyi projektum tárgyalásakor felvetődött, hogy a kifejezésbe bele kell-e érteni a nemeseket, vagy az csak a parasztokra vonatkozik.⁸⁵ A nemesek jobbágytelkektől való eltiltását támogató követek Sopron nyomán ragaszkodtak az „Ignobili Contribuenti” kitételhez,⁸⁶ míg például Baranya és Borsod egyik követe inkább mellőzni akarta a kérdést, hangsúlyozva, hogy „Adófizető” (*contribuens*) „nevezet alatt a’ Nemes Embert úgy sem lehet érteni”.⁸⁷ Mivel a többség végül támogatta, hogy adó ellenében nemes is vállalhasson jobbágytelket, ezért az „adózó nép” (*plebs contribuens*) helyett az általánosabb „adó-zók” (*contribuentes*) kifejezést használták, amely ezzel a jelentésbővítéssel immár felölelte a „nemes jobbágyokat” is.⁸⁸

A követek rendre hangsúlyozták a közjogi egyenlőséget, ám az adó kapcsán ennek a személyes szabadságokon túli kiterjedését eltérően értelmezték. A korabeli felfogás szerint a népesség „classisokra”, azaz „osztályokra” oszlott, ami társadalmi-politikai értelemben ebben a kontextusban egyaránt jelenthetett „rendet” és „osztályt” is.⁸⁹ A követek egyfelől a rend értelmében véve jogilag, illetve azon belül valamilyen – legtöbbször vagyoni – alapon elkülönülő csoportokat értettek alatta. Az *una eademque libertas* fikcióján túl az utóbbi értelemben vett osztályok a nemességet („aristocratiá”) mint rendi közösséget tagolták tovább, és abban a jobbágytelkesek alkották a birtokok nagysága alapján felállított vagyoni hierarchia szerinti legalsó „Nemesi classis”-t.⁹⁰ A nemesi birtokok alapján a legtöbbször birtokos (*possessionati*) és birtoktalan nemességet (*non possessionati*) különböztettek meg, az előbbin belül a jobbágytartás megléte/hiánya mentén különítették el a földesurakat (*dominus terrestris*) – akik közé a megyék elitjét alkotó jómódú birtokosok (*bene possessionati*) is tartoztak –, illetve a kisnemességhez sorolható egytelkeseket (kurialisták). Egy másik meghatározás a jómódú birtokosság szociális-vagyoni helyzetre vonatkozó percepcióját fejezte ki: ők saját – „gazdagabb” (*opulentior*) – helyzetükhöz képest a jobbágytelkeseket mint „szegény” (*pau-per*) vagy – relacionálisan – „szegényebb”, sőt a „legszegényebb” nemesi osztályt mutatták be.⁹¹ Ezzel szinonim értelemben szó esett még „kisebb renden/sorson

⁸⁴ Napló 1825–27: II. 672. Vö. *Trip.* II. 4. CJH II: 228–231.

⁸⁵ Napló 1825–27: III. 216.

⁸⁶ Napló 1825–27: III. 224.

⁸⁷ Napló 1825–27: III. 220.

⁸⁸ Napló 1825–27: III. 233–234.

⁸⁹ Zsoldos 1957: 22–25.

⁹⁰ Napló 1825–27: III. 707.

⁹¹ Lásd például Napló 1825–27: III. 64.

lévő”,⁹² „szegény sorsu”, illetve a közösségérzést tudatosítva „szegényebb Nemes Társaink”-ról⁹³ (*concíves*) is. Fejér érvelésében megjelent a „nemes jobbágyoktól” jogilag megkülönböztetett „házatlan Zsellér Nemes” kategóriája, mint az armalisták legalsó, ám úrbéres viszony híján adómentes osztálya.⁹⁴ A klasszifikáció az általános rendi és a nemességen belüli vagyoni felosztás tekintetében is együtt járt a morális kvalifikációval és a rangsor képzetével, de az utóbbi esetben ezeket a minősítéseket mérsékelte a rendi alapú szolidaritástudat bizonyos foka.

Az 1826. augusztus 6-i szavazást követően Somogy az üzenetjavaslat „*Nobiles Sessiones Urbariales tenentes*” megfogalmazását túl általánosnak vélte és a helyi gyakorlat alapján a jobbágytelkesek valós jogi helyzetét a telekhez fűződő viszony jellege alapján osztályozta tovább. Eszerint az úrbér mellett jobbágytelekre ült nemeseken kívül voltak, akik „ember emlékezetén túl való időtől fogva” ültek banderiális kötelezettség alatt „illyes Telkekben”, ám az úrbérrendezés bizonyos jobbágyi szolgáltatásokra kötelezte őket. Mások az 1723:61. tc. értelmében két nemesember közötti *contractus* mellett használják a telkeket. Megint mások *im-populationalis contractus* mellett bírnak allodiális vagy prediális⁹⁵ telkeket, melyeket nem lehet a portaszám kiigazításához összeírni. Némelyek pedig *contractus* nélkül ülnek telkeiken, amelyek azonban sosem számítottak portális fundusnak, így a földesurak allódiúmát képviselik. A rendi jogi partikularizmus tudatában a somogyiak azt javasolták, hogy az összeírás során szükséges lenne meghallgatni minden ilyen nemest, rögzíteni észrevételeiket, majd a következő diétán ennek tükrében tárgyalni a kérdést.

A későrendi életvilág összetettségével szemben a jogias rendi norma tiszta határokból gondolkodó erős értelmezése szerint a „nemes jobbágyok” köztes léthelyzete határsértés, rendellenesség volt, mely orvoslást kívánt. Az álláspont képviselői úgy érveltek, hogy a diszfunkciók felszámolása erősíti az alkotmányosságot és a társadalmi stabilitást. Szükségesnek látták az eltérő köteleességek és jussok, azaz a rendi közösségekhez kötődő funkciók, jogok és köteleességek világos körülhatárolását: az egyik oldalról a paraszti és jobbágyi-adózói státus megfeleltetését, a másiktól a jobbágytelken ülő nemesi osztály felmenő rendszerben történő felszámolását. A gondolat leghatározottabb képviselője a soproni Felsőbüki Nagy Pál volt,⁹⁶ de Somogy projektuma is hasonló álláspontra helyezkedett.

Nagy Pál úgy tartotta, csak olyan országban ellenkezne az emberiség szabályaival az, ha a nemeseket megfosztanák a jobbágytelkektől, ahol „minden

⁹² Napló 1825–27: III. 81.

⁹³ Napló 1825–27: III. 206.

⁹⁴ Napló 1825–27: II. 638. A gyakorlatban ezek a más nemesek fundusán élő armalisták – hasonlóan a parasztság osztálytagozódásához – éppúgy tartozhattak a legszegényebbek (pl. bér munkások), mint a módosabb bérlők, iparosok, uradalmi alkalmazottak közé.

⁹⁵ *Prædium*: lakatlan urasági puszta.

⁹⁶ Mályusz szerint Nagy Pál „a régi merev rendi alkotmány” híve volt, aki az egyes közösségek közötti „szigorú, zárt korlátok” szellemében gondolkodott, és aki „csak a demarkációs vonalat akarta megvonni az egyes néposztályok tulajdona, a föld és jogai között s megakadályozni, hogy egyik a másik kárára fejlődessen”. Mályusz 1923–1924: 56–57. 4. lj.

classisa a' lakosoknak egy jussal bír", Magyarországon azonban „az allodialis systemánál fogva már majd mindent Adó nélkül a' Nemes bír”, és a hivatalok jobbára nekik vannak fenntartva. A parasztság csak haszonvételt nyerhet, „azt is pedig tsak azért, hogy Földes Urnak, és a' közállapotnak szolgálhasson, adóz-hasson”, ez a „classis” az, amely „mind békesség mind háborus időkben a' Terhet viseli”.⁹⁷ A somogyi álláspont lényege pedig az volt, hogy a nemes nem veszít a jobbágytelkekről való kirekesztésével, mert személye miatt számtalan kiváltsággal bír: szerezhethet tulajdont, szabadságai révén előnyt élvez a kereskedelemben, iparban, pályázhat hivatalokra, és a törvény pártfogása alatt áll. A paraszt boldogulása viszont csak a jobbágytelek használatától függ. Ez az idea a földet saját testi erejével művelő széles kisnemesi csoport egyik alkotóelemét ki kívánta vonni az agráriumból, és értelmiségi, hivatali-politikai pályák felé tolni: „[N]em lehet a' Magyar Nemességet az eke mellett, és a' parasztok sorában szerentsésnek mondani, elrendeltségének disze inkább azt kívánja, hogy eszét értelmét kimivelvén, a' Haza kormányozásában 's a' Köz-tanátkskozásokban részt vehessen.”⁹⁸

A JOBBÁGYTELKEN ÜLŐ NEMESÉK SZÁMA

Mályusz Elemér körülbelül 125 000 főre tette a jobbágytelken ülő nemesség összlétszámát, bár jelezte, hogy pontos adat nem áll rendelkezésre. 1828-ban a nemes családfők számát nem írták össze, csak a kezükön lévő 241 322 pozsonyi mérőnyi szántót. Ezt Mályusz – feltételezve, hogy hasonló anyagi életviszonyok között éltek, mint a nem-nemes jobbágyok – elosztotta a parasztok kezén lévő szántók átlagos nagyságával, majd az így kijött 31 406 családfőt felszorozta négygyel. Szabó István szerint az 1828-as összeírás alapján 4170 5/8 jobbágytelek volt nemesek kezén, és ehhez 120 000 (magyar) hold parasztföldi szántó tartozott (egy hold két pozsonyi mérő).⁹⁹ Megyékre lebontva pontos számokat a nemesek kezén – illetve földesuraknál vagy pusztán – lévő szántók és rétek mennyiségéről a megyei összeíró és az országos összesítő ívek alapján lehetne mondani, melyek részletes feldolgozása jövőbeli kutatások feladata.¹⁰⁰

Az országos számokról és arányokról a dietai résztvevőknek legfeljebb sejtéseik lehettek, ugyanakkor mind helyi, mind országos viszonylatban igyekeztek megbecsülni a jobbágytelkes nemesek, famíliák vagy a nemes kézen lévő jobbágytelkek számát. Gömör szerint „[t]öbb ezerből állanak ezen Nemesek, kik más fundusán laknak”.¹⁰¹ Az egyik szatmári követ „annyi sok ezer Nemes

⁹⁷ Napló 1825–27: III. 221–222.

⁹⁸ Napló 1825–27: III. 211.

⁹⁹ Szabó 1940: 68.

¹⁰⁰ A megyei ívek (MNL OL N 26) online is kutathatók: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1828-evi-orszagosszeiras> – utolsó letöltés: 2023. június 6. Az országos összesítő táblázatok iratai József nádor titkos levéltárában található: MNL OL N 22 39. csomó.

¹⁰¹ Napló 1825–27: II. 701.

atyánkfiainak” a jövőbeli boldogulása miatt aggódott.¹⁰² Bars szerint „mintegy 160 ezerből álló Nemesség”-ről van szó, amelynek felmentése nem fenyegetheti „7 vagy 8 millió Nemtelen Embernek” a megélhetését. Bereg „p. o. 20 ezer Nemes Familiát” vett alapul „nagyított calculussal” a paraszti adózókhoz való csekély arányuk szemléltetésére.¹⁰³ A nyitraiak szerint „15–20 ezer Telkek, melyek Nemes kezeken vagynak”.¹⁰⁴ Pozsony, ahol adóztatták – így össze is írták – a jobbágytelken ülőket, azt állította, hogy megyéjében ez a csoport „több mint 800 familiából” áll.¹⁰⁵ A szerémi követ azért is támogatta az összeírást és adó alá vetést, „minthogy Megyéjében külföldben is alig találhatik 4 hasonló telek”.¹⁰⁶ Turóc szerint „az ő Megyéjében is nagy számmal vagyon” ilyen nemesség.¹⁰⁷ Szatmár egyik követe utalt rá, hogy nagy a bizonytalanság: „sem Nemes kezeken Jobbágy telkek Szatmár Vármegyében ezer számra, a’ mint némelyek ne talám gondolják, de, ambár meghatározottan, mennyi van? mennyi nints? a’ számát nem tudja, még csak száz számra sinsenek; sem pedig pusztá telek magának a’ szőlő követnek kezén csak egy sem találhatik”.¹⁰⁸ A személynök arra figyelmeztette a rendeket, hogy hosszabb távon nőhet a nemesek által elfoglalt jobbágytelkek száma, és utalt azokra a megyékre, „a’ hol 1715-dikben alig husz Jobbágy Telkek voltak Nemes kezeken, most pedig százokra szaporodtak”.¹⁰⁹ Baranya követe ezzel szemben állította, hogy az 1715-től nemes kézre jutott jobbágytelkeknek „megtetzene a’ tsekélységek ahoz képest, a’ mennyi Curialis Földek, puszták [...] impopuláltatván Paraszt kézre jutottak, és Adó alá vettettek, ezek bizonynal háromszor is fellyül haladnak amazokat, és így felesleg az aggódás”.¹¹⁰

Országos szinten tehát se a követeknek, se a kormányzati akaratot képviselő személynöknek nem voltak pontos információi a jobbágytelken ülő nemesség számáról és valós gazdasági súlyáról, de az úrbéres telkiállomány változásának hosszabb távú folyamatairól sem. Az adóztató megyék a helyi dikális gyakorlaton keresztül bizonyosan ismerték saját viszonyaikat, ám ott, ahol korábban nem adóztattak, nem álltak rendelkezésre megbízható adatok e nemesi csoport kiterjedéséről és a kezén lévő telkiállományról. Jól látszik azonban, hogy országosan a nemesség egészen belül már jelentős tömegre becsülték a jobbágytelken ülőket. Az adóztatás költség-haszon kalkulációjára nézve kulcsfontosságú volt, hogy ne csak a nemes jobbágyok megadóztatásából remélhető adót becsüljék fel, hanem azt is, hogy az hogyan aránylik az egyéb, nem adózó nem-nemesi csoportok

¹⁰² Napló 1825–27: III. 225 és 706.

¹⁰³ Napló 1825–27: III. 77.

¹⁰⁴ Napló 1825–27: III. 48.

¹⁰⁵ Napló 1825–27: III. 89.

¹⁰⁶ Napló 1825–27: III. 60–61.

¹⁰⁷ Napló 1825–27: II. 672.

¹⁰⁸ Napló 1825–27: III. 138.

¹⁰⁹ Napló 1825–27: III. 189.

¹¹⁰ Napló 1825–27: II. 648.

(mindenekelőtt az ún. „nemesek szolgái”),¹¹¹ a használható *deserták* betelepítéséből és megadóztatásából származó összeghez, illetve, hogy az intézkedésnek milyen esetleges politikai ódiukai lehetnek. A jobbágytelkesekkel szolidáris Bereg szerint 1791-ben 1 256 995 nemtelen famíliából csak 762 593 adózott, 494 402 a nemesség szolgáinak titulusa alatt adómentes maradt. A küldöttek úgy vélték, az utóbbiak helyett a jobbágytelkesek adó alá vonása „igen nagy Politicus véték” lenne, mivel „a’ Hazának egyenlő Fiai között a’ Hazafiui tűznek könnyen való elbágyadására ’s elfajulására” szolgáltatna okot, inkább a „szabad Nemzetnek” közérdekét szükséges erősíteni.¹¹²

EREDETKÉRDÉSEK, HADI ÉRDEMEK ÉS RENDI SZOLIDARITÁSTUDAT

A „nemes jobbágyok” eredetére vonatkozó elképzelések egyfelől historizálták általában véve a nemesség, illetve a nemesi társadalom korabeli belső osztálytagozódásának kialakulását, másfelől normatív nyilatkoztak a nemesség alapját képező érdek és a nemesi erények jellegéről is. A nemesi nemzet közös múltjának tudatára és a közös érdekre hivatkozó érvelés a *natio Hungarica* politikai közösségén belül az osztályokon átívelő szolidaritást és társadalmi koherenciát, kifelé pedig a rendi exkluzivitás képzetét erősítette.

A rendi norma szerint az előjogokra és a közösség elismerésére mindenekelőtt a haditettek (Werböczynél: „*usu disciplinae militari*”) érdemesítettek: a vitézség erényének gyakorlása, a katonai érdek mind a nemesség megszerzésének, mind megerősítésének szempontjából kulcsfontosságúak voltak.¹¹³ Pest megye szerint a mostani „nemes jobbágyok” azok utódai, akik „a’ Haza védelmezésében vérekkel érdemlették a’ Nemességet”.¹¹⁴ Bars és Borsod a nemesi szabadságok egyenlőségének jegyében, a közös eredet mellett a múltbeli haditettek közösségének jelentőségét hangsúlyozta a jelen kiváltságok igazolására: „a’ Nemesség akár szegény, akár gazdag, mind egy forma, együtt szereztek Eleink az Országot, úgy védelmezték tsak a’ legutóbbi mult századnak közepében is, midőn az Uralkodó szék mellett tett érdeméért a’ Nemesség az 1741:8-dik Articulust nyerte, hogy szabadságaik soha kérdés alá ne jöhessenek”. Úgy vélték, ha belemennek, hogy a szegény adózzon, akkor a (jogi) egyenlőség teóriája miatt az előbb-utóbb érvényes lesz a gazdagra is.¹¹⁵

A közösségtudat és az azonos jogi állás fikciója ellenére a nemességben belüli korabeli szélsőséges vagyoni egyenlőtlenség magyarázatra szorult.

¹¹¹ Rendkívül heterogén, nagy létszámú, nemesi fundusokon élő nem-nemesi csoport, melynek tagjai a nemesi földhöz kapcsolódó földesúri jussok miatt maradtak kívül – a korabeli felfogás szerint alapvetően legálisan – az állami adórendszeren.

¹¹² Napló 1825–27: III. 77–78.

¹¹³ Vö. Tóth 1991: 87; *Trip.* I. 4. CJH VIII: 58–59.

¹¹⁴ Napló 1825–27: III. 32.

¹¹⁵ Napló 1825–27: III. 64–65.

A jobbágytelkesek jelentős részének eredetét nem a pusztán armálissal való nemesítés gyakorlatára vezették vissza, hanem – a hajdani nagyság képzete és a sanyarú jelen tapasztalata közötti diszkrepanciaként – egy jellegzetes hanyatlástörténeti narratívában értelmezték. A lecsúszás okait egyfelől az elődök hazafias önfeláldozásával (részben a már említett „fugitivus” nemesekre utalva) magyarázták. Nógrád arra hivatkozott, hogy: „Hány régi Familiák onokái vagynak a’ mostani Jobbágy telkeken lakó Nemesek között, kik sokkal háborgosabb időkben Ősi alkotmányunkat fenntartották.”¹¹⁶ Baranya szerint „számoosan vannak” közöttük, „kiknek Ősei tágos birtokokkal bővelkedtek, Hazánk védelmezésében véreket Öntöttek, és éppen ezen Nemesi Törvényes kötelességek tellyesítése által, az ellenség kegyetlensége miatt Jóságaiktól megfosztattak, úgy, hogy más földjén kéntelenítették, életek táplálását keresni”.¹¹⁷ Mások külső okoknak tulajdonították a hanyatlást, Turóc szerint például megyéjükben is megtalálható „azon régi Nemesség, mely az idők viszontagságai miatt szegénységre jutott, és a’ szükséggel küszködik”.¹¹⁸

Borsod egyik követe a nemesség lecsúszásának a jelenben is fenyegető paradigmikus példáját látta meg a jobbágytelkesek sorsában: „Nemesi Familiákat szemlélvén, kik most Jobbágy helyeken lakni kéntelenítettnek, vagynak közöttök hajdani Nagy Urak maradéki is, vallyon a’ világ forgandóságában nem érhet e’ ezen sors más most nagy birtokú Familiákat is?”¹¹⁹ Az elképzelés történeti alapon igyekezett közösséget teremteni a köznemesség jobbágytelekre kényszerült legalsó osztálya és a politikai-társadalmi elitet alkotó jómódú, de az előnytelen osztályegyezségek, az ősiség és az eladósodás által fenyegetett birtokosok között azért, hogy felkeltse az utóbbiak szolidaritását.¹²⁰ Ezt az exkluzív rendi szolidaritáson alapuló, filantróp érvet azonban Sopron érvénytelennek tartotta, „mert a’ sors közönségessen így bánik az emberi nemmel”, egyes nemes famíliák kárát pedig nem a parasztok terhére kell orvoslani.¹²¹ A rendi szolidaritás érvényesítésének volt egy sokkal gyakorlatiasabb oka is. Nógrád mutatott rá arra, hogy az adóztatással járó „megkülömböztetés” rombolná a politikai közösség egységét: elszakítaná a jobbágytelkesek érdekeit a többiekétől, miközben politikai jogaiknál fogva befolyásuk a megyegyűlésen, a közigazgatásban és a követutasításokon keresztül a diétán is megmaradna, így „sok ellenkezésekre, meghasonlásra és zürzavarra adhatna [...] alkalmatosságot”.¹²²

¹¹⁶ Napló 1825–27: II. 688.

¹¹⁷ Napló 1825–27: II. 648.

¹¹⁸ Napló 1825–27: II. 672.

¹¹⁹ Napló 1825–27: III. 653.

¹²⁰ Szijártó M. 2005: 159.

¹²¹ Napló 1825–27: III. 222.

¹²² Napló 1825–27: II. 686.

TELKEK ÉS TERHEK

A vita egyik kulcskérdése az 1741:8. tc.-ben rögzített *ne onus fundo inhaereat* elvének az értelmezése volt. Werbőczy még csak „nemesi” földet ismert, a parasztföld fogalma az úrbérrendezés során jelent meg.¹²³ A diétán uralkodó felfogás adómentes nemesi (*Curialis fundus*) és – bizonyos kötöttségekkel – szintén az úr „Tulajdon birtokát” (*possessio, proprietas*) képező jobbágyföldeket (*Colonialis fundus*) különítette el.¹²⁴ Az úrbéri összeírást követően az utóbbiakra nézve az úr tulajdonjogát erősen korlátozta az, hogy ha ezeket összeírták, akkor fő szabály szerint úrbéres feltételekkel jobbágyoknak kellett művelésre adni őket, amely esetben „Colonialis birtokról” és birtokjogról volt szó.¹²⁵ Amennyiben pusztává váltak, gyakran megesezt, hogy jobbágyok telepítése helyett egy részüket a földesurak saját művelésükben tartották vagy valamilyen szerződéses viszonyban adták ki. Kurializálásukra csak kivételesen kerülhetett sor, melynek jogalapját a *Tripartitum* I. rész 40. cím jelentette.¹²⁶

Kérdéses volt, hogy az 1741:8. tc. pontosan kikre vonatkozott: minden nemesre (így a jobbágytelken ülőkre is) vagy csak a földesurakra, illetve, ha a közterhek a fentiek értelmében nem a jobbágytelekhez tapadtak, akkor mi volt az alapjuk. Nógrád Werbőczyt idéző érvelésében az adó tárgyát nem a föld, hanem a munka („industria”) és az abba tett investíciók képezik, a parasztnak „semmi tulajdoni Jussa a’ Telekben nintsen”. Ha a nemes jobbágy adózna, azt a maga haszna, mint vagyona alapján tenné, ami sarktvényekbe ütközik, éppen ezért nem vehetők adó alá a *deserták* sem, hiszen művelés nélkül haszon sincsen.¹²⁷ Mások, például a veszprémi követ is úgy vélték, hogy a nemesnek fizetnie kellene a telek haszna után.¹²⁸ A szűk, összeírási- és adóztatáspárti interpretációban a törvény csak a földesurakat illette, célja pedig az volt, hogy a jobbágy adórestanciája esetén a telek ne kerüljön végrehajtás alá, és az úrnak ne kelljen utána fizetnie. A kiterjesztő értelmezés, például Szatmár nyomán Bars szerint tartalmazza ugyan azon természetjogi elv kimondását, hogy „Pál adósságáért nem szabad a’ Péter vagyonához nyulni”, de magában foglalja azt is, hogy ha idegen nemes kerül jobbágytelekre, akkor az se adózzon, ugyanis minden nemes közös előjoga, hogy

¹²³ Szabó 1940: 61–62. Varga János úgy fogalmazott, hogy az Urbáriumba bekerült telkiföldekre nézve a földesúr elvesztette korlátlan használati jogát, amit az államérdek függvényében a „jobbágyág egésze” kapott meg, így „megszűnt a földesúr egyéni korlátlan használati joga, és helyébe lépett a jobbágyosztály javára az örökös használat kollektív joga”. Varga 1964: 384.

¹²⁴ Napló 1825–27: II. 635. A rendi tulajdon- és birtokjog sajátosságaihoz összefoglalóan Tárkány Szűcs 1981: 511–534. A nemesi birtokot is kötötte az ősiség által a nemzetség, a visszaháramlási jog miatt az uralkodó jogigénye.

¹²⁵ Napló 1825–27: II. 637.

¹²⁶ Ha az osztály során nem tudtak a fiútestvéreknek nemesi lakot és megfelelő mennyiségű nemesi földet adni. Vö. Varga 1964: 380–385. Bizonyos értelemben lehetőséget biztosított erre a *Tripartitum* III. 30. is, de erre az Urbárium előtt is, utána meg főképp csak az esetek töredékében került sor, a helytartótanács is mindig az I. 40. alapján hagyta jóvá a kurializációt.

¹²⁷ Napló 1825–27: III. 685–686.

¹²⁸ Napló 1825–27: III. 17–18.

személye és vagyona után sem adózik, tehát ha az idegen fizetne, a fundust terhelné az adó.¹²⁹ Ezzel szemben merült fel az az érv, hogy ha ily módon a jobbágytelket a rá telepedett „idegen nemes” adómentessé teszi, akkor az több joggal bírna, mint a földesúr a maga tulajdonában, hisz az utóbbi csak rendkívül korlátozott, törvényes esetben kurializálhat.¹³⁰

A somogyi javaslat felmerülését követően a *ne onus* elve újabb problémák forrásává vált. Felvetődött, szóba jöhet-e egyáltalán, hogy nemes magát önként adózásra kötelezze a telek után úgy, hogy azzal ne csorbítsa a birtokosok adómentességének elvét. Ezt a jogi paradoxont egyesek természetjogi érvekkel kívánták áthidalni. Krassó szerint az, ha valaki önként kötelezi magát a terhekre, nem tesz kárt a nemesi szabadságban, és ez azért sem tiltható, mert „előbb való a Természet jussa, minden positivus Jussoknál s Törvényeknél”.¹³¹ Bars hasonlóan érvelt: „senki nem köteleztethetik a 1-mae 9. Titulus kedvéért, a maga fenntartásának, és sorsa jobbításának eszközeiről lemondani”.¹³² Somogy szerint viszont sem a pozitív joggal, sem a „Természet Törvényé”-vel nem ellenkezik, hogy a nemeseket végleg kizárják a jobbágyfundusokról, hiszen a természettörvény szerint az eltérő kötelességekhez eltérő jussok kapcsolódnak. Az adózó jussa, hogy biztos helye legyen a portális funduson, míg a nemesnek, mivel nem köteles adózni, nem sérül a jussa azzal, hogy ezekről kizárják.¹³³

AZ USUS

Hogy a „nemes jobbágyoknak” a 19. század elején milyen állami és helyi adójellegű és egyéb terhei, illetve földesúri terhei voltak, az *usus*tól, a szokásjogtól függött. Ahogyan arra Pozsony felhívta a figyelmet, „századoktól fogva különböző az Országban az usus, mind az értelemlre nézve, mert az egyik Megyében fel vannak mentve a Jobbágy helyeken lakó Nemesek az Adó alúl, a másikon nem; mind pedig a felmentés módjára nézve, mert itt egyféltől ott más féletől mentek”.¹³⁴ Akadt, ahol a jobbágytelkesek teljes adómentességet élveztek, másutt – nagyjából 20 megyében – telkeik használata után *contributiót* fizettek, sőt beszállásolásra, forspontra, „megyei robotra” is kötelezhették őket.¹³⁵ Személyük után 1805 előtt a *taxa*, egyébiránt pedig a nem adójellegüként felfogott nemesi terhek is érintették őket (pl. *insurrectio*). Előfordult, hogy *ad absurdum* mindezekkel egyszerre tartoztak, így aztán már a kortársak egy része is olyan osztályként tekintett rájuk,

¹²⁹ Napló 1825–27: II. 697–698.

¹³⁰ Napló 1825–27: III. 22.

¹³¹ Napló 1825–27: III. 104.

¹³² Napló 1825–27: III. 217.

¹³³ Napló 1825–27: III. 210.

¹³⁴ Napló 1825–27: II. 655.

¹³⁵ Ralovich 1888a: 182. Vö. a korabeli napló megjegyzésével: „Van valami 20 vármegye, a melyekben ilyen nemesek eddig is fizettek contributiót sőt forspontra, út csinálására is hajtottak etc.” Utóbbihoz Dominkovits 1995: 183.

amelyik a leginkább ki volt szolgáltatva a különféle magán- és közterheknek.¹³⁶ Mályusz szerint főleg az északi és nyugati megyékben – ahová a török elől menekült a nemesség – még a 17. században, a rendi felfogás „megcsontosodása előtt” kerültek adó alá, míg a 18. században újrateleplő alföldi, különösen tiszamenti és dunamenti megyékben mentesek maradtak a kötelezettség alól.¹³⁷

A kérdés alkotmányosságának megítélésében az egyik legfontosabb érv a *contributio*-fizetést illető megyei gyakorlat volt. Általánosabban ez a hadiadón túli – köztük személyes – közterhek viselésére is vonatkozhatott, ám azt a személynök is kifejezte, hogy a vitához csak az előbbi kérdés tartozik hozzá. Amíg a követek nem kaptak a tárgyban pótutasítást, addig az alaputasítás, az *usus*, esetenként személyes meggyőződésük alapján alakították ki álláspontjukat.¹³⁸ Ott, ahol adóztattak, általában igennel feleltek a jobbágytelkesek összeírására és adó alá vetésére, míg a nem adóztató megyék elutasították ezt. Az *usus*ból azonban nem mindig következik egyértelműen a tárggyal kapcsolatos állásfoglalás: Abaújban és Veszprémben az adóztatás volt az *usus*, ám a követek azzal ellenkező értelmű pótutasítást kaptak.¹³⁹ Az összeírás mellett úgy is lehetett érvelni, hogy az adó alá vetést elutasították. Ott, ahol egyáltalán nem, vagy csak elenyésző számú nemes élt jobbágytelken, az *usus* léte értelmezhetetlen volt: úgy tűnik, Ungban és Krassóban egyáltalán nem volt jobbágytelek nemes kezén, ám mindkét megye ellenezte az összeírást és adóztatást.¹⁴⁰

Ilyen alapon a kérdés általános érvénnyel eldönthetetlennek bizonyult: mindkét álláspont képviselői ragaszkodtak hozzá, hogy az ő, hagyomány által szentesített gyakorlatuk a jóhiszemű és törvényes, ahogyan elődjeké is az volt, míg a másiké ennek ellenkezője. Szatmár például úgy tartotta, az adóztató megyék csak „mellékes impulsioktól vezéreltettek”, a nem-adóztatás a legális, mert „a Törvény értelmén, és fundamentomán kezdődött”. Eszerint az előbbi *usus*, ha erősebb volna is az utóbbinál, akkor sem csökkenthetné annak az erejét, „annyival inkább nem derogálhat, midőn ezek számosságban vagynak”.¹⁴¹ Élesen vetődött fel a szokásjog és a törvény, illetve rendelet közötti viszony is. A nem-adóz-

¹³⁶ Vö. a napóleoni háborúk idejéből származó panaszokkal: Dominkovits 1995: 181–182. Bars véleménye: „ha kellene a Nemesnek fizetni adót a Jobbágy Teleken, úgy rosszabb volna a sorsa, mint a paraszt Jobbágnak”. Napló 1825–27: II. 699.

¹³⁷ Mályusz 1923–1924: 45.

¹³⁸ Pest megyében már 1825-ben felmerült az *usus* kérdése, mikor a megyei polgári törvényszék arra hívta fel a figyelmet, hogy a „Contributionalis Fundusokat meg szerző Nemesek száma nagyon szaporodik, és ezáltal a Contribuens népnek Terhe azon mértékben nevededik”. Az ügyet a közgyűlés az utasításokért felelős bizottság elé utalta, amely szerint nem lehet adó alá vonni az armalistákat, „mivel eddig ez szokásban nem volt, továbbás az eddig gyakorlott usust kellessen fel tartani”. MNL PML IV.3.c. 1825. II. köt. 1825. okt. 17. 3773. sz. 1236; MNL PML IV.3.a. 1825. II. köt. 1825. okt. 17. 3769. sz. 1229.

¹³⁹ Mivel ezt az ellentmondást explicitté teszi a napló, feltehető, hogy ahol ez nem történt meg, ott megfelelés állhatott fenn az *usus* és az adóztatással kapcsolatos pozitív vagy negatív álláspont között.

¹⁴⁰ MNL OL N 22 39. csomó 1833. no. III. accl. 3.

¹⁴¹ Napló 1825–27: III. 14.

tató Somogy szerint a „századoktól való usussától szabadságának a’ Nemességet megfosztani nem lehet”, ugyanis a régóta gyakorolt szokást nem teheti semmissé törvény vagy rendelet (az adóztató megyék persze éppen fordítva érveltek).¹⁴²

Abban sem volt egyetértés, hogy kellene-e vizsgálni az adózás vagy a nem-adózás eredetét, illetve, ha igen, akkor mikortól fogva. A szokás eredetét a megyék valamely korábbi törvényben keresték, de legtöbbször csak annyit tudtak, hogy az *usus* régóta gyakorolják. Moson úgy tartotta, „sok törvényhatóságok” az 1714:57. és az 1723:67. tc. nyomán kezdték a nemes jobbágyságot összeírni és adóztatni.¹⁴³ Az adóztató megyék egy része szerint a királyi válasz alapját is az *usus* képezte, amelyik az 1595:6. és más törvényeken alapul, s a gyakorlatnak Pozsonyban már a 16. század óta volt nyoma. Bars szintén helyi precedensre hivatkozott, mikor „egy hasonló Nemes Ember panaszkodván az Adóval való terhelteése ellen, a’ Vármegye az Actákat felhányta, és megtaláltatott, hogy minden emlékezeten fellül Törvényessen gyakoroltatott ezen *usus* a’ Megyében”.¹⁴⁴ Pest szerint a Pozsony városához közelebbi megyék könnyen hivatkoznak az 1715 előtti *ususra*, míg a távolabbiak „nem nyulhatnak Megyéik Archivumaiba”, ezért tanácsosabb lenne elhalasztani a kérdés tárgyalását addig, amíg mindenki fel tud készülni.¹⁴⁵ A személynök úgy vélte, az eredetre vonatkozó kérdésfeltevés lényegtelen: ha a régi törvényekben van annak nyoma, hogy a jobbágytelkeseket összeírták és adóztatták, akkor az elégséges bizonyíték, „nem kell akkor az *usus* kezdetét erőltetve keresni”.¹⁴⁶

A KIVÁLTSÁGOK ALAPJA: A HONVÉDELMI KÖTELEZETTSÉGEK

A jobbágytelkesek kapcsán felmerült a nemesség honvédelmi kötelezettségeinek és előjogainak viszonya, mely általában a rendi hadszervezet problematikájához kapcsolódott. A 19. század elejére a rendi értelmezésben a nemességnek egyetlen kötelessége maradt: a rendszertelen terhet jelentő – mindenekelőtt személyes – inszurrekció. A portális katonaságról azt tartották, hogy az az 1715:8. tc.-kel megszünt,¹⁴⁷ a banderális kötelesség létezését pedig nem tagadták ugyan, de nem tudták, pontosan mit takar.¹⁴⁸ Minden más teher önkéntes jellegű *subsidium*

¹⁴² Napló 1825–27: II. 691.

¹⁴³ Napló 1825–27: III. 242.

¹⁴⁴ Napló 1825–27: III. 249–250.

¹⁴⁵ Napló 1825–27: III. 291.

¹⁴⁶ Napló 1825–27: III. 247.

¹⁴⁷ Az, hogy a gyakorlatban továbbra is előfordult, hogy nádori porták alapján állítottak katonákat, más kérdés. A 19. század elején ezt nem feltétlenül tartották az 1715 előtti értelemben telekkatonaságnak. 1826-ban Csongrád hívta fel a figyelmet arra, hogy 1741-ben az 1715: 8. ellenére portális felkelést rendeltek. Napló 1825–27: III. 201.

¹⁴⁸ Poór 2003: 193. A bandériumok ügyének tisztázására már az 1807-es és az 1808-as diéta is bizottságot küldött ki, majd – együtt az inszurrekcióval – a rendszeres bizottsági munkálatok keretei között foglalkoztak velük.

volt.¹⁴⁹ A teoretikus jogi érvelés mellett az 1825–27-es diétán még élt és hivatkozási alappá vált a francia háborúk inszurrekcióinak, különösen az 1809-esnek az emléke is. A felkelést, mivel *de facto* már csak ez igazolta a nemesség (közte a jómódú birtokosok) kivételes szabadságait, mindenekelőtt adómentességét, továbbra is az alkotmány támaszának tartották, melyet nem megszüntetni, hanem rendezni kívántak.

A hadszervezettel kapcsolatos gondolkodás alapját az 1715:8. tc. képezte, amely többek szerint választóvonalat húzott a „régí” és a „mai” idők között, s melynek értelmezése az adórendszerre és a hadszervezetre, közvetetten a jobbágytelkesek helyzetére nézve is kulcsfontosságú volt. 1715 után a fő szabály – amely korántsem érvényesült általánosan – az volt, hogy a rendi határvonal mentén jogilag elkülönülő nemességnek (és a különféle felállásban és szélességben idesorolt más csoportoknak), illetve a nem-nemeseknek különböző védelmi kötelességei, ennél fogva különböző jogai voltak. A tendencia szerint a 18. században az egyre inkább *contributio* néven emlegetett hadiadó, mint állami adó nem a nemtelenek, míg az alkotmányos kötelességgént felfogott inszurrekció, a bandériumok állítása és a *subsidium* a nemesek (és a hozzájuk kapcsolt csoportok) terhe volt.¹⁵⁰

Általában véve vitatott volt, hogy 1715-ben vajon a korábbi telekkatonaság kiállításának alapját konvertálták-e a reguláris hadsereg fenntartására, illetve, hogy ennek mi lett a viszonya az úrbérrendezés során összeírt telkekhez. Másfelől az is felmerült, hogy a *ne onus*-elv miatt lehet-e állandó alapja a rendes hadsereg fenntartására szolgáló hadiadónak, össze lehet-e kötni azt a jobbágytelkekkel, illetve pontosan milyen státusú telkek tartoznak az utóbbiak közé. Bars és Borsod követői felvetették, hogy ugyan a katonaság „állandó”, de száma változhat, így az adó mennyisége és annak alapja sem lehet változatlan.¹⁵¹ Hont egyik követő szerint pedig az állandó hadsereg fenntartására 1715-ben felajánlott adóalap helyreállítását nem lehet az Urbáriumhoz kötni, mert ez akkor még nem is létezett, ráadásul a tárgya csak a földesúr–jobbágy viszonya volt,¹⁵² továbbá, hogy a kerületi javaslat összezavarja a portális és banderialis fundusokat, amivel eltörli „a régi nevezetjét is a Banderialis kötelességnek”.¹⁵³

A 19. század elejére, párhuzamosan a nemesség adómentességének kiterjesztésével, a honvédelmi kötelezettségek és az ezeket megtestesítő intézmények szigorú elválasztásának normája nemcsak, hogy megerősödött, de jelentős mértékben felzárkózott hozzá a gyakorlat is, hiszen az inszurgensek tömegeit jelentős részben a kisnemesség adta. A kétféle kötelességhez és hadszervezeti formához,

¹⁴⁹ Részletesen: Poór 2003: 88–98, 127–141.

¹⁵⁰ A kora újkor diétái törekedtek rá, hogy a nemesi terheket, az inszurrekciót vagy bizonyos adók fizetését egy tágabb – különböző részletességgel és szélességben lehatárolt – körrel osszák meg, amelyet általában nem terhelt hadiadó. Eredetileg a taksa is ide tartozott, ám ez a század folyamán megváltozott. Sziijártó M. 2005: 154.

¹⁵¹ Napló 1825–27: III. 64.

¹⁵² Napló 1825–27: III. 299.

¹⁵³ Napló 1825–27: III. 299.

csakúgy, mint a mögöttük álló közösségekhez morális minősítések tartoztak. A megyék egy része úgy érvelt, hogy az ország védelmének 1715 után két bázisa volt: az inszurrekció és a reguláris katonaság, melyek célja azonos volt. A rendi norma erős értelmezésében azonban ezek, illetve mögöttük a nemesség és az adózó parasztság közösségei kétféle, egymástól szigorúan elválasztott alapját képezték a védelmi terheknek. Ebből egyrészt az következett, hogy egyesek a felkelés és az azt kiállító közösség morális magasabbrendűsége mellett érveltek: Máramaros szerint az inszurrekció a „régibb, és czélossabb” honvédelmi eszköz, Borsod a nemességben látta „egyedül való rendes védelmezőjét a’ Hazának”,¹⁵⁴ Nógrád szerint „a’ szegényebb sorsú Nemesség” teszi „a’ Thronus, és Haza oltalmának fő erejét”.¹⁵⁵ Másrészt pedig az, hogy nem igazságos, hasznos és jogszerű az egyiket a másik gyengítésével erősíteni, azaz, „hogy a’ született Katona a’ Zsoldos Katonának tartására adózzon”,¹⁵⁶ a *contributio* ugyanis kettős terhet ró ezekre a nemesekre, és gyengíti a felkelést. Abaúj egyik követe egyenesen úgy következtetett, hogy mivel a nemességen belül mindenki „egy Jussal él, és tsak egy kötelességgel tartozik”, a katonáskodás nem fér össze az adófizetéssel, vagyis vagy nem tartoznak adózni, vagy meg kell szűnnie a felkelési kötelezettségüknek.¹⁵⁷

Egyesek szerint a nemesség háborús részvétele legitimálta adómentességüket, ahogy Abaúj egyik követe fogalmazott: „mindenkor megbizonyította a’ Magyar Nemesség”, hogy teljesíti kötelességeit.¹⁵⁸ A francia háborúk kisnemesi tömegeket mozgósító inszurrekciói, különösen az 1809-es, szintén ezt voltak hivatottak tanúsítani. Szabolcs követe szerint „Megyéjében az Urbarialis Telkeken lakó Nemesekből, a’ közelebb mult Insurrectio alkalmával több osztályok állottak ki”, akiket ő éppúgy képvisel, mint a többiek.¹⁵⁹ Zemplén úgy tartotta, hogy a törvények nem engedik „Jobbágyi Köz-teher alá” a nemességet, mely „vérével, és vagyonának áldozatjával” védelmezi a királyt és hazáját, és amelyik „törvényes kötelességének” 1809-ben is megfelelt. Olyannyira, hogy számos elesett nemes özvegyeinek és árváinak maga a nádor rendelt támogatást, a vármegye pedig „a’ vitézül elhunytaknak emlékezetére oszlopot emelt”.¹⁶⁰

Az adóztatást támogató Fejér – differenciálva a személy és föld dimenzióit és az ezekhez tapadó kötelességeket –, egy sajátos rendi közjófogalom szellemében úgy érvelt, hogy az alkotmány „Természetében” áll, hogy „minden kedvezéshez vagyon valamelly Teher is kaptsolva”: a nemesi személyes szabadsághoz a (személyes) inszurrekció, a nemesi birtokhoz a *subsidiium* ’s más effélék”, a jobbágytelekhez pedig az adózás. Fejér elfogadta a vérrel szerzett szabadság egyenlőségének elvét, de ellenezte, hogy a földre nézve a „nemes jobbágy” nagyobb jussal bírjon,

¹⁵⁴ Napló 1825–27: II. 654.

¹⁵⁵ Napló 1825–27: III. 452.

¹⁵⁶ Napló 1825–27: III. 203. Máramaros megfogalmazása.

¹⁵⁷ Napló 1825–27: III. 50.

¹⁵⁸ Napló 1825–27: III. 57.

¹⁵⁹ Napló 1825–27: II. 680–681.

¹⁶⁰ Napló 1825–27: II. 684.

mint a birtokos, aki címe mellett azt is a vérével szerezte. Ha az előbbieket felmentenék, akkor ők a telek haszna után semmilyen terhet nem viselnének, mert a felkelés csak a személyt kötelezi, így „a’ Státusnak egész haszon nélkül való tagja maradna”.¹⁶¹ A horvát követek szerint a kettős kötelesség nem igazságtalan, mert a jobbágytelken ülőknek az adófizetés ellenére is megmaradna a felkeléssel ellensúlyozott személyes szabadságuk.¹⁶² Trencsén szerint mivel felkelni mindenki a maga személye után köteles, az inszurrekció ereje nem növekszik annyival, amennyivel az adóalap csökken.¹⁶³ A soproni követ a fenti, a nemesség adómentességét a vérrel való szolgálat exkluzivitására és morális magasabbrendűségére hivatkozó érveléssel szemben a honvédelmi kötelességek specifikus formákban megnyilvánuló, de általános jellegét hangsúlyozta. Szerinte hagyományosan a paraszt nemcsak adózik, de mint portális és állandó katona ugyanúgy a „vérrel szolgál”, hajdan katonáskodnia kellett az inszurrekció mellett, 1715-től pedig „a’ Magyar Ezredek mindenkor kijelentethettek vitézségekkel”.¹⁶⁴

Pest megye a csak *de jure* létező bandériumokat hozta fel a jobbágytelkesek védelmében, elválasztva egymástól a banderiális és portális fundusokat. A bandériumokban birtoktalan nemesek szolgáltak, akik „a’ Magyar Constitutió kezdetétől fogva, mind az Urak földjein laktak”, telkeiket pedig nem számlálták össze.¹⁶⁵ Az 1715:8. tc. csak a portális telkeket rendelte a hadsereg zsoldjára, és mivel a bandériumokat fenntartotta, a fenti kötelességek elvben fennmaradtak. Így a jobbágytelken ülő nemesek továbbra is katonáskodni tartoznak a földesuruk bandériumában, ezért a banderiális munkálat tárgyalása során kell kideríteni, hogy hol kell lakóhelyet adni nekik, hogy biztosítsák adómentességüket.¹⁶⁶ Ennek nyomán Sopron középutas megoldást javasolt: a jobbágytelken ülő nemesek fizessék az állami adót és katonáskodjanak felkelés idején uruk bandériumában, cserébe szabadítsák fel őket minden földesúri tehertől.¹⁶⁷ Voltak, akik úgy vélték, a kétféle fundus megkülönböztetésének nincs jelentősége, mert a portaszámba eddig nem beszámított – nem úrbéres – telkek az összeírásba sem kerülnének bele.¹⁶⁸ Pozsony pedig általában véve is tagadta, hogy a jobbágytelkesek helyzete kapcsolatba hozható a bandériumokkal.¹⁶⁹

* * *

A jobbágytelkesek összeírásának ügye egy gazdasági súlyát tekintve marginális, jogilag köztes helyzetű, de országosan és egyes megyékben a nemesség egészéhez képest jelentős számú, politikai jogokkal rendelkező csoport sajátos helyzetén

¹⁶¹ Napló 1825–27: III. 65–70.

¹⁶² Napló 1825–27: III. 61.

¹⁶³ Napló 1825–27: III. 47.

¹⁶⁴ Napló 1825–27: III. 222.

¹⁶⁵ Napló 1825–27: II. 679–680.

¹⁶⁶ Napló 1825–27: III. 29–32.

¹⁶⁷ Napló 1825–27: III. 128.

¹⁶⁸ Napló 1825–27: III. 298–299.

¹⁶⁹ Napló 1825–27: III. 301–304.

keresztül az egész rendi alkotmányosság, közte a nemesi előjogok alapjait is viták tárgyává tette. Az 1825–27-es diéta előtt a nem-adóztató megyékben, vagy ott, ahol igen kevesen éltek, az érintett kiskisnemesek léte nem is feltétlenül vált reflexiók tárgyává. Országos szinten, csekély előzményekre támaszkodva az 1826-os vitában kísérelték meg jogilag és vagyoniilag alapvetően a jómódú birtokosokhoz képest definiálni ezt a sokféle, különböző élethelyzetű egyénekből álló csoportot, mint külön nemesi „classis”-t, s eközben általában véve a nemesség mibenlétere is reflektálni. A jobbágytelken ülő nemesekkel kapcsolatos vélemények széles spektrumon mozogtak: a helyi körülmények függvényében a feltétlen szolidaritástól a távolságtartó számításig terjedtek. Meghatározónak bizonyult a partikuláris megyei érdekek sérelmi jellegű képviselete, mivel a megyei kondíciók és az *usús* különbözött egymástól, a porták újrafelosztása pedig zéró összegű játék volt. Az adózásellenes „párthoz” köthető egyes gúnyiratok, Nagy Pál és más követek felelősségét firtatva, pedig szimbolikusan eltemették az 1741:8. tc.-et.¹⁷⁰

A döntően hagyományos eszközökkel és felfogásban megvívott vitában olyan elemek is feltűntek, amelyek a rendi politikai gondolkodás lassú változását mutatták. A jobbágytelkesek adó alá szorításának, egyúttal a rendi norma erős felfogásának fő szószólója, Nagy Pál a – Poór János kifejezésével élve – „adók és katonák” körül forgó diskurzus keretei közül kilépve egy modernebb közjó-fogalom felől értelmezte újra az adó problematikáját: „nem is úgy kell az Adót nézni egyedül, mint a’ Katona zsoldját, hanem mint a’ Nemzetnek, és a’ kormánynak legnagyobb kintsét, melyből minden némű szükségek pótoltnak”. Példaként a megyei házipénztárakat hozta fel, melyekből számos közfeladatot finanszíroznak, így az adó forrásának apasztásával „nagyobb kárt szenvedne ebben maga a’ Nemzet, mint a’ Kormány, a’ Katona zsoldjára nézve”.¹⁷¹ A másik oldalról az adózást és összeírást ellenző Szatmár 1827 januárjában a nemesi jogegyenlőség eszméje és a rendi szolidaritástudat jegyében azzal érvelt, hogy az adózók teheinek könnyítésére akadnak hatásosabb módok is, mint a sarkalatos nemesi jussok és szabadságjogok feláldozása. A terhet nem egyedül a legszegényebb „Nemesi classisra” kellene hárítani, az ugyanis szétszakítaná a nemességet, „mint egy új Státust formálna a’ Státusban”, hanem „felsőbb és alsóbb Rendűeknek illendő mértéklet szerint egyformán viselni”.¹⁷² Itt már a közteherviselés gondolatának sajátos rendi felfogása tűnik fel. A vita egyik éles szemű kortárs elemzője, az ifjú gróf Dessewffy Aurél, aki apja, Dessewffy József, szabolcsi követ mellett vett részt a diétán, a kérdés politikai tétjét a rendek szemszögéből felmérve, a közteherviseléssel kapcsolatos, a jövőre vonatkozó várakozások kontextusában világosan értékelte a történeteket: „Tudjuk mennyire volt ezen törvény cikkely [az 1741:8. tc.] már ezelőtt is sértve – ’s hazánknak felvilágosodottabb fiai a’ diétán, igen látják azt, hogy elébb utóbb mindnyájan fizetni fogunk. A’ fő dolog az, hogy legyen

¹⁷⁰ Vitális 1888: 156–158.

¹⁷¹ Napló 1825–27: III. 223.

¹⁷² Napló 1825–27: III. 707.

miből – hogy magunk határozzuk meg, mit fizessünk – ’s hogy tudjuk, hova fordítatik pénzünk?”¹⁷³

A végzés és a felirat országos szinten is világossá tette a jogi egyenlőség fikciójára épülő norma bomlását. Az összeírási instrukció ugyanakkor a rendi jogfelfogásnak megfelelően időleges *modus vivendi* érvényesített, éles különbséget téve a jobbágytelket használó nemesek és nem-nemesek között. Az 1827-ben meginduló összeírások során e nemesi „classis” még politikailag kevésbé tudatos tagjai is kénytelenek voltak szembesülni azzal, hogyan döntöttek róluk a diétán. Adózásukról az 1836:11. tc. rendelkezett, és a kiváltságos és szerződéses helyeket is beleértve elrendelte ugyan a jelenleg és a jövőben jobbágytelken ülő nemesek – úrbéri földjeik és haszonvételeik utáni – állami és megyei adóztatását,¹⁷⁴ de jogi helyzetük így is kedvezőbb maradt a parasztságénál. Politikai jogaik miatt a kiskemesség más csoportjaival együtt a reformkori politika jelentős részben épp az ő meggyőzésük körül forgott.¹⁷⁵

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár

Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

IV.3. Pest Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1790–1848

a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek

b. Országgyűlési iratok

c. Köz- és kisgyűlési iratok

XV.32. Mikrofilmek gyűjteménye

Országos Levéltára (MNL OL)

N 22 Archivum palatinale secretum archiducis Josephi 1795–1847

Iratok 1802: *Naponként való jegyzései [...]* Magyar Ország Gyűlésének. Pozsony

Iratok 1825–27: *Magyar Ország Gyűlésének Írásai*. 1–3. köt. Pozsony

Napló 1802: *Naponként való jegyzései [...]* Magyar Ország Gyűlésének. Pozsony.

Napló 1825–27: *Magyar Ország gyűlésének jegyző-könyve*. 1–6. köt. Pozsony.

CJH = *Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici 1000–1895: Milleniumi emlékkiadás*.

1–21. köt. (Szerk. Márkus Dezső, ford. Csiky Kálmán, Nagy Gyula, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Budapest, 1896–1900.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára*. 5. kötet. Pest.

Kazinczy Ferenc 1910: *Levelezése*. (Kiad. Váczy János.) 20. kötet. Budapest.

¹⁷³ Gr. Dessewffy Aurél Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1826. aug. 30. In: Kazinczy 1910: 94.

¹⁷⁴ CJH VIII: 49–50.

¹⁷⁵ Szabad 1981.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bottló Béla 1957: Az 1828. évi országos összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 242–308.
- Dobszay Tamás 2019: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest.
- Dominkovits Péter 1995: Marginális helyzetben: Jobbágytelken ülő nemesek Győr megyében, a XIX. század első felében. *Arrabona* (34.) 159–197.
- Horváth Gergely Krisztián 2005: Társadalmi és gazdasági hierarchia a dikális adórendszerben: Moson vármegye adókulcs-tervezete (1838). *Korall* (6.) 19–20. 160–189.
- Horváth Mihály 1864: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. 1. kötet. Genf.
- Mályusz Elemér 1923–1924: A reformkor nemzedéke. *Századok* (57.) 1–6. 17–75.
- Molnár András 2003: „Tekintetes karok és rendek!”: Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848. Zalaegerszeg.
- Molnár András 2021: *Deák Antal a pozsonyi diétán*. Budapest.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest.
- Ralovich Lajos 1888a: Az 1825–27-ki országgyűlésről II. *Hazánk* (8.) 3. 173–189.
- Ralovich Lajos 1888b: Az 1825–27-ki országgyűlésről III. *Hazánk* (8.) 4. 262–280.
- Sárváry Ferenc 1842: *Földesúr' és jobbágy' kézikönyve törvényi tekintetben*. Debrecen.
- Seresné Szegőfi Anna (közread.) 1987: *Borsod vármegye képviselője a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi végjelentések*. Miskolc.
- Szabad György 1981: A kisnemesség társadalmi és politikai állása a reformkorban. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* (7.) 113–122.
- Szabó István 1940: *A magyar parasztság története*. Budapest.
- Szabó István 1976: Jobbágyság – parasztság: Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. In: Uő: *Jobbágyok – parasztok: Értekezések a magyar parasztság történetéből*. (Szerk. Für Lajos). Budapest. 31–49.
- Szijártó M. István 2005: *Nemesi társadalom és politika*. Budapest.
- Szita János 1986: A magyar nemesség adómentessége és adómegajánlási joga a XVIII. és XIX. században. *Jogtörténeti Tanulmányok* (6.) 367–384.
- Tárkány Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”: Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (6.) 2–3. 75–130.
- Varga János 1964: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. *Történelmi Szemle* (7.) 2. 378–388.
- Varga János 1967: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest.
- Vaszary Kolos 1883: *Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez*. Győr.
- Vitális Mór 1888: Országgyűlési pasquillusok 1825-ből. *Hazánk* (9.) 2. 151–158.
- Zsoldos Jenő 1957: Munkásosztály. *Magyar Nyelvőr* (81.) 1. 19–38.

Vámjövödelmek a hatalmi mechanizmusok szolgálatában

*A harmincadvám jelentősége Erdélyben a 17. század első felében**

Az Erdélyi Fejedelemség pénzügyigazgatásáról Trócsányi Zsolt ekképpen fogalmazott egy kéziratban maradt levéltári ismertetőjében: „a kincstári igazgatás története eléggé homályos”.¹ A megállapítás papírra vetése óta eltelt jó pár évtized, és ez alatt az idő alatt egy igen ígéretes folyamat indult el a történeti kutatásokban. Egyre több, a kincstári igazgatáshoz és azon belül a harmincadigazgatáshoz köthető, alapkutatáson alapuló tanulmány látott napvilágot.² A külkereskedelmi vámok történetének kutatása önmagában is jelentősen hozzájárul az önálló erdélyi állam kincstári igazgatásának megismeréséhez,³ ha pedig a gazdasági mechanizmusok és a hatalomtechnikai megoldások kapcsolatát vizsgáljuk a téma feldolgozásakor, akkor újabb ígéretes kutatási irányokat jelölhetünk ki.⁴

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a történeti Erdély három külkereskedelmi, huszad/harmincadvám⁵ helye (Beszterce, Töröcsvár, Vöröstorony) közül a két legjelentősebb helyszín/város birtoklás-, valamint igazgatástörténetén keresztül bemutassam, hogy az erdélyi állam fénykorának tartott 17. század első felében hogyan kapcsolódtak egymáshoz a gazdasági mechanizmusok és a fejedelmi hatalomtechnikai megoldások.

A gazdasági, kincstári ügyek szerepe az egyes erdélyi fejedelmek hatalomgyakorlásában, egy-egy közösséggel, autonóm joghatósággal való viszonyuk alakulásában elég nehezen tetten érhető, a források ugyanis ebből a szempontból igen

* A tanulmány a BTK Történettudományi Intézet szakmai műhelyében készült.

¹ MNL OL P 2305 3. tétel B1–B2 7.

² A teljesség igénye nélkül itt csupán a harmincadigazgatásra vonatkozó tanulmányok közül sorolnék fel párat: Simon 2008, 2016, 2019.

³ Vö. Ember 1946: 446–458.

⁴ Ilyen ígéretes kutatás fűződik Cziráki Zsuzsanna nevéhez, aki Brassó és Bethlen Gábor viszonyát elemezte, többek között a száz város gazdasági kiváltságainak tükrében. Cziráki 2011b, 2014: 608–612.

⁵ Az erdélyi külkereskedelmi vám elnevezése nem volt egységes, a 16. század második felében a források rendszeresen huszadvámként (*vigesima*) hivatkoznak rá. MNL OL F15 XI. Prot. fol. 212v. Az erdélyi külkereskedelmi vámmal kapcsolatos terminológiai problémákkal foglalkozik Pach Zsigmond Pál *A harmincad Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében* című tanulmánya, amelyben a szerző kiemeli, hogy az erdélyi vámot Zsigmond király korában harmincadnak hívták, és a huszad elnevezés csak a későbbiekben honosodott meg. Idézi Sashalmi 2006: 516.

szűkszavúak, legalábbis ami a 16. század végét illeti. Jóllehet a témára vonatkozóan ebből az időszakból is maradtak fenn írásos emlékek, itt csupán Báthory István egyik, még az uralkodása kezdetén kiadott rendeletére utalnék, amelyben a fejedelem arról rendelkezett, hogy a szászok megnyerése érdekében Szében városának adja az ércfinomítás és pénzverés kizárólagos jogát.⁶

A központi hatalom gazdasági, esetünkben leginkább a kereskedelemmel kapcsolatos nyomásgyakorlása egyértelműen a 17. század első felében jelent meg hangsúlyosan. Bethlen Gábor és leginkább I. Rákóczi György már nem tett engedményeket az erdélyi külkereskedelmi vámrendszer két, talán legfontosabb és legrégebbi hagyományokkal rendelkező harmincadhelyével kapcsolatban Szében, illetve Brassó városának. Sőt, ők már arra használták fel a komoly bevételeket biztosító harmincadhelyeket, hogy – szűkítve a városok mozgásterét –, az erdélyi állam gazdaságilag egyik legerősebb és legjelentősebb régiójában megerősítsék fejedelmi hatalmukat.

Brassó esetében a Bethlen-kori történéseket tárgyalva Cziráki Zsuzsanna rámutatott, hogy a fejedelmet kettős cél vezérelte. Egyrészt egy feszesebb, centralizált fiskális politika révén kívánta jelentős mértékben megnövelni állama bevételeit, és e cél elérésében a nemesfémbányászat mellett a vámok is kiemelkedő szerepet játszottak. Másrészt a fejedelmi hatalom súlyát kívánta egyértelművé tenni a szász közösség előtt.⁷ Ezt a megállapítást támasztják alá a korábbi, a fejedelmi prefektusi tisztséggel kapcsolatos kutatásaim eredményei is. A kincstári főtisztségviselői hivatal megalkotásával a fejedelem hasonló eredményeket kívánt elérni: egyrészt újabb központi ellenőrzési pontot kívánt beiktatni az erdélyi pénzügyigazgatásba, másrészt kincstári alkalmazottja révén is ki akarta fejezni nyilvánvaló fejedelmi szuverenitását,⁸ amelynek fontos részét képezte a pénzügyigazgatás terén gyakorolható joga, miszerint a mindenkori fejedelem rendelkezik az erdélyi állam összes (*ordinarius*, illetve *extraordinarius*)⁹ jövedelmével.¹⁰

⁶ SJAN Sibiu Urkunden Materia IV. Nr. 1007., 1008.

⁷ Cziráki 2014: 608–612.

⁸ Mátyás-Rausch 2021a: 57–59.

⁹ A korabeli kincstár elnevezés valójában egy gyűjtőfogalom volt. A kincstár, amit a korszakban előszeretettel neveztek tárháznak is, egyfelől jelölte azokat az épületeket, amelyek a hivatali szervet az ország különböző pontjain megjelenítették. Másfelől magában foglalta a fejedelmet uralkodói jogon megillető rendes (*ordinaria*) és rendkívüli (*extraordinaria*) jövedelmeket is. Ezek közé tartoztak az országgyűlés által megajánlott adók, a fejedelmi monopóliumokból származó jövedelmek, a vámok, a pénzverés haszna, a románok juhötvenede és a szászok Szent Márton napi adója. Mátyás-Rausch 2021a: 13.

¹⁰ Bíró 1912: 48–50.

„ÖFELSÉGE HARMINCZADOST BOCSÁT ÉS RENDEL ODA”¹¹

1625 májusában Bethlen Gábor nevében Debreczeni Tamás fejedelmi prefektus kemény hangvételű levelet írt a szebeni városvezetésnek. Ebben arról esik szó, hogy a fejedelem tüzetesen átnézte azokat a dokumentumokat, amelyeket Szeben városa az általa bérelt vöröstoronyi harmincaddal kapcsolatban beküldött, ám ezek a dokumentumok több olyan ellentmondást is tartalmaznak, amelyek további megfontolást igényelnek. Bethlen arra jutott, hogy valójában egyetlen, a városhoz köthető privilégiumban sem szerepel a vám és annak bérleti joga, ezért kétséges, hogy milyen jogalapot tud Szeben ezzel kapcsolatban megfogalmazni. A levél szövege ekkor válik igazán izgalmassá, ugyanis a fejedelem nyílt fenyegetést fogalmaz meg egy önálló városi joghatósággal szemben, nevezetesen azt, hogy ha a szebeniek továbbra is bérelni szeretnék a kérdéses külkereskedelmi vámot, akkor sürgősen fizessenek be 3000 forintot a fejedelmi kincstárba, különben az uralkodó kénytelen lesz saját tisztviselőt küldeni a harmincadvám kezelésére.¹² Az idézett levél több szempontból is rövid magyarázatra szorul. Előszörként a politikai háttér megvilágítása látszik szükségesnek, másodsorban pedig a bethleni gazdaságpolitika egy-két sajátosságára hívnám fel a figyelmet. Az erdélyi szász közösség korabeli történetének kiváló ismerője, Cziráki Zsuzsanna úgy fogalmazott a Szász Universitas 1610-es évekbeli történetével kapcsolatban, hogy a térségben lejátszódó nagypolitikai küzdelmekkel, valamint Erdély belső konfliktusaival párhuzamosan a több évszázados múlttal rendelkező autonóm szász közösség korábbi rendjének, hierarchiájának felbomlása is lezajlott. A folyamat kiindulópontjának egyértelműen Báthory Gábor erőszakos fellépését tarthatjuk, azt, amikor 1610 decemberében elfoglalta Szeben városát, a legjelentősebb és leggazdagabb szász központot, és ezzel szó szerint sárba tiporta fejedelmi elődjei és a magyar királyok által sokszor megerősített szász kiváltságokat. Az Universitas erejét jelzi, hogy Brassó vezetésével önálló diplomáciai manőverezésbe kezdett, és a bécsi, valamint az oszmán udvar között lavírozva végül sok nehézség, nem kevés belső konfliktus árán ugyan, de sikerült a kitűzött célt végbe vinnie, miszerint Báthory Gábor megbukott, és halála után a szászok hathatós segítségével a fejedelmi székbe Bethlen Gábor került.¹³

A politikai előzmények tükrében különösen érdekes, hogy Bethlen – akinek 1613-as trónra lépése után is számos nehézséggel kellett megküzdenie, és emiatt a hatalma az első években igencsak ingatag volt – miért akarta gazdasági eszközök révén sarokba szorítani többek között Szeben városát. Az akkori politikai események tükrében valószínű, hogy a fejedelmet többek között éppen az elődje idején elinduló, önálló szász diplomáciai törekvések zavarták. Ugyanis pont a Habsburg udvarral történő tárgyalások során – amelyek eredményeként tető alá hozták a nagyszombati egyezményt, és ezáltal a fejedelem hatalma valamelyest

¹¹ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 306.

¹² SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 306.

¹³ Cziráki 2011a: 848–875.

megszilárdult Erdélyben –, szembesült azzal az uralkodó, hogy a fejedelmi delegációban részt vevő szász követek (többek között Johann Renner/Régeni János szebeni polgármester) azt akarták elérni, hogy a szászok szabadon és önállóan tarthassanak fenn kapcsolatot mind a magyar királyi, mind a szultáni udvarral.¹⁴ Erre végül a fejedelem hathatós fellépése nyomán nem került sor.

Ez a törekvés kiválóan mutatja, milyen motivációi voltak a fejedelemnek mind politikai, mind pedig gazdasági téren. Bethlen, noha sokat köszönhetett a szász közösségnek, azt is egyértelművé akarta tenni, hogy az Universitasnak az erdélyi állam részeként kötelességei is vannak (ennek a későbbiekben még lesz jelentősége), nemcsak kiváltságai, amelyeket kizárólag a fejedelem – köztük maga Bethlen – kegyéből kaptak és tarthatnak meg. A kiváltságok révén megszerezhető gazdasági előnyökért cserébe pedig engedelmességet vár el, mind politikai, mind pedig gazdasági téren.¹⁵ Uralkodói habitusából és távlati politikai céljaiból következő továbbá a szakirodalom által feszesnek jellemzett financiai és gazdaságpolitikája. A fejedelem azontúl, hogy szász alattvalóitól is elvárta a feltétlen hűséget, hasonló fokú engedelmességet és precizitást követelt meg a gazdaságirányítás területén. Az összes jelentősnek mondható kincstári bevétel feletti diszponálást magától értetődőnek tartotta, így a külkereskedelmi vámok adminisztrálását is szigorú felügyelet alá kívánta vonni.

Számos levele árulkodik arról, hogy keményen fellépett még saját öccsével, Bethlen Istvánnal szemben is, ha úgy vélte, hogy alattvalói, tisztségviselői nem megfelelően kezelik a rájuk bízott javakat. 1620 augusztusában Bethlen István erdélyi helytartóhoz¹⁶ írt levelében értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy miért is nincs pénz Erdélyben, majd mintegy megoldásként kifejtette, hogy

„Félnek vala akkor [amikor még nem ment el a hadjáratra. M-R. P.] éntőlem az tisztartók, az kamaraispánok, [...] pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen, az harmincadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, amint látom, sem aknák, sem bányák, sem harmincadok jövedelmét nem látom az exactor consignatiójában [a fejedelmi számvevő jegyzékében].”¹⁷

A levél további részéből kiderül, hogy többek között az öccse hanyagságának vagy inkább erélytelenségének tudta be azt, hogy a kincstári jövedelmekben nem jelenik meg számottevő mértékben a harmincadokból származó bevétel.

Miért is lehetett alkalmas egy harmincadvám bérlet arra, hogy a fejedelem azon keresztül próbálja meg jobb belátására és nagyobb engedelmességre, gazdasági és pénzügyi mozgásterük radikális szűkülésének elviselésére bírni a szász városokat? Ezt a kérdést több oldalról is megközelíthetjük. Egyrészt a harmincadvám bérletek financiai szempontból jelentős tételt képviseltek, legalábbis a korból

¹⁴ Oborni 2011: 903.

¹⁵ Vö. Cziráki 2011b: 66–67.

¹⁶ Bethlen István helytartóságára, a számára kiadott instrukcióra Oborni 2007: 249–261.

¹⁷ Sebestyén (szerk.) 1980: Nr. 39.

ránk maradt kevés erdélyi kincstári kimutatás szerint. Az 1598-ban összeállított jegyzékben a második legjelentősebb tételt képviselték (mintegy 20 000, illetve a szász városok által fizetett huszadbérletek révén 3000 forint)¹⁸ az aranybányászatból származó bevétel mögött, és összeségében a külkereskedelemből származó bevételek adták a teljes éves kincstári jövedelem legalább 10 százalékát.¹⁹

A harmincadvámok pénzügyi jelentősége elsősorban a fejedelem szemszögéből volt lényeges, míg a szász városok szélesebb körű gazdasági előnyökhöz jutottak általuk. A történeti Erdély területén három olyan helyen működött külkereskedelmi vámhivatal, ahol a tartományba tartó legfontosabb kereskedelmi utak a Kárpátok hágóin túljutva, a szorosokat átlépve Erdélybe értek.²⁰ Ezt a három jelentős vámhelyet a központi hatalom hagyományosan bérbe adta: a töröcsvári vámot Brassónak, a vöröstoronyit Szebennek, míg a harmadik Beszterce város bérletében volt.²¹ A késő középkori és kora újkori, már a fejedelmi időszakban született bérleti, esetlegesen zálogos megállapodások az esetek döntő többségében kizárólag a városok által fizetendő pénzüsszeget rögzítették, a vámhely bevételeinek használatáért cserébe elvégzendő feladatokra, köteleességekre leginkább csak következtetni tudunk. A Kárpátok déli vonulata közelében fekvő Szeben és Brassó városa rendkívül fontos szerepet játszott a térségen áthaladó távolsági és régióbeli kereskedelem lebonyolításában,²² így érthető, hogy az általuk igazgatott vámhely irányítása többértű feladatot rótt mindkét város vezetésére. Egyrészt a városi tanácsok által kinevezett huszadosok²³ feladata volt a román vajdaságokba belépő, illetve az onnan érkező kereskedők áruinak megvámolása,²⁴ az uralkodói/fejedelmi monopólium alá eső áruk kiszűrése, az esetleges menlevelek (*salvus conductus*) ellenőrzése,²⁵ azokról másolat készítése,²⁶ valamint a kincstár és egyben városuk gazdasági érdekeinek védelmében a vámhelyekhez vezető utak

¹⁸ Hasonló összegekről számolt be Bethlen Gábor is egy, az öccséhez, Bethlen Istvánhoz írt levelében, eszerint a töröcsvári vám éves bérleti díja 2000 forintot tett ki, míg a vöröstoronyié 1000 forintot. Sebestyén (szerk.) 1980: Nr. 39.

¹⁹ Oborni 2005: 338–341.

²⁰ Az önálló erdélyi állam kialakulásával párhuzamosan új vámvonal húzódott a Magyar Királyság és a Partium között is. 1571-ben Váradon, Debrecenben, Bajomban, Székelyhídon, Margitán, Nagyfalun, Tasnádon, Hidvégen, Zilahon és Zsibón szedtek harmincadot, a töröcsvári, vöröstoronyi és besztercei harmincadon túl. Ezeken felül még Kolozsváron működött egy harmincadhivatal. EOE II. 507., illetve Pap 2000: 8. A legteljesebb harmincadhely-listát az 1653-ban kiadott *Approbatæ Constitutiones* című törvénykönyv tartalmazta. A felsorolást Töröcsvással és Vöröstoronnyal kezdték. AC Pars II. 12. Tit. Art.1.

²¹ Simon 2016: 333–340.

²² A témára, a távolsági és a régióbeli kereskedelem felosztására lásd többek között Pakucs 2002: 47–49.

²³ Derzsi 2018: 410.

²⁴ MNL OL X 4847 Nr. 515.

²⁵ MNL OL X 4847 Nr. 530.

²⁶ Simon 2019: 79–87.

felügyelete, az ott utazók ellenőrzése, szükség esetén feltartóztatása.²⁷ Ezekhez tartozott még a szorosokban fekvő erődítmények fenntartása is.²⁸

Az előbbieken felsorolt kötelezettségek egyben sokrétű gazdasági előnnyel is jártak, hiszen a városok saját tisztségviselőiken keresztül tudták ellenőrizni a területükön folyó kontinentális, illetve interkontinentális kereskedelmet, és az esedékes bérleti díj kifizetésén túl szabadon diszponálhattak a vámjövendelmekből befolyó összegek felett, vagyis azok szerves részét képezték a mindenkori városi költségvetésnek. Derzi Júlia kutatásaiból tudjuk például, hogy Szeben város főpénztárának alapját a vöröstoronyi huszadvám jövedelme képezte, amelyet általában a városi védművek fejlesztésére és nagyobb összegeket felemészítő egyéb városi építkezésekre használtak fel.²⁹

Nagy a valószínűsége annak, hogy a két dél-erdélyi szász város vámhelyhez való jogát a fejedelmek egészen Bethlen hatalomra kerüléséig nem vitatták.³⁰ A helyzet Bethlen Gábor trónra kerülésével változhatott meg; a későbbi eseményeket előre vetítette az 1613 októberében megtartott országgyűlésen hozott törvények nyolcadik pontja, amely kimondta, hogy a fiskális jövendelmekre – köztük a harmincadvámokra – vonatkozó bérleti szerződéseket bontsák fel, és a jövendelmek kezelését bízzák fejedelmi tisztviselőkre.³¹ Ez nagy horderejű lépés lett volna, ha teljes mértékben megvalósul. Erre azonban több okból sem került sor. Elsősorban talán azért, mert noha a fejedelem feltett szándéka volt, hogy felülvizsgálja a bérleti rendszer hatékonyságát, de hatalma az első években ingatag volt, az erdélyi kincstár pedig komoly finansziális gondokkal küzdött.³² Ezért Bethlennek több szempontból is szüksége volt azoknak a – már az elődjei alatt is szolgáló –, a gazdaságban és pénzügyigazgatásban jártas és ezek működtetésében érdekelt szakembernek a támogatására és jóindulatára, akiknek hathatós segítsége nélkül nem tudta volna hatékonyan működtetni a kincstári igazgatást és nem tudott volna fellépni politikai ellenfeleivel szemben sem.³³

A fentiek értelmében már Bethlen uralkodásának első éveiben is érezhető volt a későbbi változások szele, annak ellenére, hogy ekkor alapjaiban véve még változatlanul hagyta a külkereskedelmi vámok igazgatását, azaz a harmincadhivatalokat továbbra is a szebeni és brassói városvezetés által kijelölt hivatalnokok

²⁷ MNL OL X 4847 Nr. 567.

²⁸ Cziráki 2011b: 27–28.

²⁹ Derzi 2018: 413, 431.

³⁰ I. (Szapolyai) János király 1536-ban, a Szeben városával kötött megegyezésben tíz esztendőre bérleti díjmentesen átadta a vöröstoronyi huszad jövedelmét a városvezetésnek, majd a szerződés lejártá után a város rendszeresen fizette a bérleti díjat, mely általában 1000 forintot tett ki. Brassó városával pedig a Báthory-korszak első felében a fejedelmek évente kötöttek megállapodást, mely szerint a város 2000 forintért bérbe vehette a töröcsvári vámot. MNL OL X 4847 Nr. 532. illetve MNL OL F15 XI. Prot. fol. 212v.

³¹ EOE VI. 360.

³² Sokszor panaszkodott bizalmasának, Rhédey Ferenc váradi kapitánynak, hogy elődje idején minden nemes ember jószága adómentes volt, az összes harmincadot eladományozták, és a fiskális birtokállomány is megcsappant. Szilágyi (szerk.) 1879: 78.

³³ A témával kapcsolatban többek között lásd Mátyás-Rausch 2023: 81–90.

irányították. Magyarán, a fejedelem későbbiekben kiteljesedő feszes, hatékonyabb állami kontrollra építő gazdaságpolitikájának a jelei már ekkor is megmutakoztak. A külkereskedelmi vámok központi ellenőrzésében többek között nagy szerepet szánt a fejedelmi számvevőknek, akik a kincstári jövedelmek helyi igazgatását ellenőrizték. Nem véletlen tehát, hogy Jezerniczky János számvevő több parancsot is továbbított a szebeni városvezetésnek, és ezekben arra hívta fel a városatyák figyelmét, hogy a kénesővel – azaz a higannyal – kereskedő görögök elvámolásánál körültekintően intézkedjenek, mert az említett kereskedők minden esetben a fejedelem nevében járnak el.³⁴ Brassó esetében pedig fennmaradt egy rövid jegyzék, amelyben a fejedelmi számvevők arról tájékoztatták a távollévő fejedelmet, hogy a brassói városvezetés által beadott vámjövedelmi elszámolásban több hiányosságot is találtak, és ezekről hivatalos feljegyzést is írtak (*difficultas*). Utóbbit Bethlen István kormányzó elé terjesztették, aki átnézve a feljegyzést, bizonyos költségeket jogosnak ítélt meg, másokat nem, így azok létjogosultságát a brassói városvezetésnek újabb írásos bizonyítékkal kellett igazolnia.³⁵

Azt követően, hogy kiegyezett a magyar uralkodóval, megszilárdította fejedelmi hatalmát, és sikeresen lezárta az első felvidéki hadjáratát (nikolsburgi béke 1621/1622), Bethlen Gábor belekezdett egy átfogó kincstári, pénzügyigazgatási reformba. Ennek egyik sarokpontja az erdélyi viszonylatban teljesen újnak, mondhatni tájidegennek számító fejedelmi prefektusi hivatal felállítása volt. A tisztséget viselő Debreczeni Tamás feladata lett az összes kincstári jövedelem központi igazgatásának irányítása, közte a külkereskedelmi vámok felügyelete és a fejedelem által kitalált *innovatiok* kivitelezése.³⁶ Debreczeninek igen hálátlan feladatot kellett teljesítenie, a kincstári igazgatás ilyen fokú átszervezése ugyanis sok érdekellentétet szült. Ebbe a sorba illeszthető a külkereskedelmi vámok kérdése is. Ismerve a fejedelem határozott elképzeléseit arra vonatkozóan, hogy az uralkodói hatalmánál fogva központosítsa az ő jogkörébe tartozó kincstári jövedelmek igazgatását – és ezen jogkörét az országgyűlések is rendre megerősítették³⁷ –, érthetővé válik, miért zavarta az, hogy két rendi kiváltságokkal rendelkező városi joghatóság diszponál a délre irányuló, illetve az onnan érkező kereskedelem vámjai felett. A gazdasági megfontolások mellett természetesen tisztában volt a kérdés politikai vetületével is, vagyis azzal, hogy a kereskedelmi vámok ügyét hogyan használhatja fel egyben belpolitikai céljainak elérésére is.

³⁴ SJAN Sibiu Urkunden Materia V. Nr. 2225, 2226, 2227.

³⁵ A jegyzék alapján egyértelműen látszik, hogy Brassó több költséget is elszámolhatott az esedékes bérleti díjból, és ha ezeket a fejedelem jogosnak ítélte meg, azokat levonták az árenda összegéből. Bethlen István például több kocsis bérét kifogásolta, ugyanis a városatyák nem csatolták mellé a fejedelmi parancsot, miszerint Bethlen Gábor parancsára kellett még egy kocsit küldeni a Portára. MNL OL X 4848 /II. Nr. szám hiányzik. Brassóra vonatkozóan még Cziráki 2014: 610–611.

³⁶ A Bethlen Gábor halála után tartott első országgyűlésen (1630) ezt a kifejezést használták az országgyűlési határozatokban a fejedelem pénzügyi újításaira. EOE IX. 104.

³⁷ Bíró 1912: 48–50.

Itt kanyarodhatunk vissza a már idézett Debreczeni-levélhez, amelyben megfogalmazódott a fejedelemre oly jellemző fenyegetés vagy inkább szigorú figyelmeztetés gyakorlata, ami azonban magában hordozta a megegyezés lehetőségét is, hiszen egy jelentékeny összeg befizetése ellenében hajlandó volt eltekinteni attól, hogy saját harmincadost küldjön ki a vöröstoronyi vám felügyeletére. A fentiek tükrében nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy csupán nyomásgyakorlásról volt-e szó, vagy Bethlen valóban elgondolkodott azon, hogy fejedelmi tisztviselővel irányítsa azt a harmincadhelyet, ahol az igen értékesnek számító erdélyi „kénese” legnagyobb része elhagyta az országot. Különösen azok után, hogy a korábban a fejedelmi higanykereskedéssel megbízott görög kereskedőknek rendeleti úton tiltotta meg, hogy higanyt exportáljanak az Oszmán Birodalom irányába, a szebeni városvezetést pedig felszólította, hogy a harmincadosaik minden gyanús szállítmányt foglaljanak le a fejedelem nevében.³⁸ Brassó esetében is hasonló módon járt el, és ugyanúgy 1625-ben – a dátumok egybeeséséről később még esik majd szó – indította el a „teljes letámadást”, mégpedig egy országgyűlési határozat formájában, amelyet a rendek a fejedelem felterjesztése nyomán alkottak meg. Eszerint a töröcsvári vám zálogszerződés keretében került a brassóiak kezelésébe, a fejedelem pedig arra szólította fel a városi vezetést, hogy az erre vonatkozó privilégiumleveleiket két hónapon belül mutassák be, vagy „ellegyenek anélkül” (azaz a vám nélkül).³⁹ Az országgyűlési határozat szövege elég homályosan fogalmaz, ugyanis Bethlen elődjei számos szerződést kötöttek Brassó városával. Báthory Zsigmond idejéből legalább három ilyen megállapodás maradt fent, amelyben a fejedelem a töröcsvári vámot bérbe és zálogba adta („*locandam et inscribendam*”) meghatározott bérleti díjért cserébe.⁴⁰ A brassóiak az 1653-ban kiadott jogi kodifikáció, az *Approbatae Constitutiones* Töröcsvával foglalkozó cikkulusa szerint két hónapon belül teljesítették az országgyűlési határozatban megfogalmazott feltételeket,⁴¹ ám a fejedelem ennek dacára 1625. szeptember elején arra szólította fel a város vezetését, hogy adják át a töröcsvári javadalmakat a fejedelem emberének, mert érvényes privilégium hiányában kétségbe vonja az uradalom és vám kezelésére vonatkozó jogukat.

A parancs hangvételének szigorúsága első olvasatra meglepő lehet, de ahogy erre már Cziráki Zsuzsanna is pontosan rámutatott,⁴² Bethlen esetében a kemény szavak mögött szinte minden alkalommal egy olyan összetett javaslatcsomag állt, amely nemcsak a fejedelem, hanem valamelyest a másik fél érdekeit is szolgálta. Bethlent kettős cél vezérelte. Egyrészt megpróbált több bevételre szert tenni a külkereskedelmi vámokból oly módon, hogy a közte és a száz városok

³⁸ SJAN Sibiu Urkunden Materia V. Nr. 2227. A tiltó rendelet megszületéséhez egy jelentős bizalomvesztés is hozzájárulhatott, legalábbis erre utal Tholdalagy Mihály portai követnek kiadott utasítás, amelyben kifejtették, hogy a fejedelmi higany szállításával megbízott Görög Simon nem teljesítette a rá bízott feladatot. Szilágyi 1882: 472–474.

³⁹ EOE VIII. 267.

⁴⁰ MNL OL X 4847 Nr. 567., X 4848 /I. Nr. 352. illetve X 4849 Nr. 189.

⁴¹ AC Pars III. LXXXI. Tit. Art.1.

⁴² Cziráki 2011b: 29–30.

között fennálló törékeny „harmóniát” ne törje meg. Miután az igazgatási reformok a pénzügyigazgatás egyéb területein lassan haladtak vagy éppen kudarcra zártak,⁴³ erre az egyetlen esélye az volt, ha – hangsúlyozva fejedelmi kegyességét – a város kezében hagyja a külkereskedelmi vám bérletét, de emel a bérleti díjon. 1626. április 19-én kiadott rendelete szerint, tekintettel a brassóiaknak az előző évben tanúsított állhatatos hűségére, mégsem veszi kincstári kezelésbe a töröcsvári vámot, hanem egyelőre – a szöveg a korábbi szerződésekkel szemben nem határozott meg pontos időintervallumot – az ő kezükben hagyja, cserébe évi 4000 forint bérleti díjért.⁴⁴ Két év múlva, 1628-ban a bérleti díj ugyancsak 4000 forint volt.⁴⁵ Ez a tarifaemelés a korábbi évekhez képest, amikor a brassóiaknak nagy átlagban 2000 forintot kellett fizetniük éves bérleti díjként, igen jelentősnek tűnik, de árnyalendő a képet le kell szögeznünk, hogy egyrészt a szerződésben kikötött összeg sok esetben nem teljes egészében került befizetésre a kincstárba, ezt több fennmaradt elismervény is tanúsítja.⁴⁶ Másrészt, ahogy a fentiekben is láttuk, a városvezetés bizonyos összegeket levonhatott a bérleti díjból. Ezenfelül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a fejedelem pont ezekben az években kezdett bele az erdélyi kereskedelem fejlesztésébe, és ennek eredményeképpen nagymértékben megnövekedett a harmincadvámom elvámolt áruk mennyisége, ezzel együtt pedig a vámbevételek összege is. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a megnövekedett vámbevételekből a fejedelem is részesedni kívánt, ezt pedig legyszerűbben a bérleti díj emelésével érthette el.⁴⁷

Bethlennek azonban nemcsak finansiális céljai voltak a harmincadkérdéssel, hanem egyéb gazdasági haszonra is szert kívánt tenni, abból a birtokigazgatási helyzetből kiindulva, hogy a töröcsvári harmincadhelyet, valamint a Töröcsvár köré szerveződő uradalmat Brassó városa együtt kezelte (*Kastellan*).⁴⁸ A váruradalom természetesen a fiskális uradalomhálózat része volt, a város azt már Bethlen uralkodása előtt is bérbe vagy zálogba kapta, Bethlen azonban szét akarta választani a jószág-, illetve a pénzügyigazgatást, így arra tett kísérletet, hogy a töröcsvári uradalom legalább egy részét közvetlenül bekapcsolja a fejedelmi jószágigazgatásba, és növelje a kezén lévő kincstári birtokállományt. Ezért 1625 novemberében megállapodást kötött Brassóval, amelyben ugyan a harmincadvámról explicite nem esett szó, de valószínű, hogy a brassóiak többek között a harmincadvámmért cserébe mondtak le több fogaraszöldi birtokukról.

A fejedelem természetesen ebben az esetben sem felejtkezett el az ellentételezésről, hiszen a brassóiak a harmincadvámom túl a váruradalom nagyobb részét

⁴³ Itt csupán arra utalnék, hogy a bányászati reformokért felelős főkamaragrófot, Prandauer Pált kénytelen volt visszaengedni korábbi lakhelyére, Selmezbányára, és feladatainak egy részét (pénzveréssel kapcsolatos ügyek) Debreczeni Tamás hatáskörébe utalta. Nem a teljesség igényével lásd EOE VIII. 310–311.

⁴⁴ MNL OL X 4848 /II. Nr. szám hiányzik.

⁴⁵ Cziráki 2011b: 29–30.

⁴⁶ MNL OL X 4847 Nr. 639, 645.

⁴⁷ Imreh 1992: 41–44.

⁴⁸ Cziráki 2011b: 27–28.

is megtarthatták, ám ezért cserébe a városnak át kellett adnia élethosszig tartó használatra Páror, Grid, Persány és Holbach településeket minden jövedelmükkel együtt.⁴⁹ A szerződés megkötését követően pedig Bethlen Gábor a fogarasi uradalomhoz csatolta a kérdéses birtokokat, amelyek az ő halála után is a fogarasi birtok részei maradtak, ahogy az több Rákóczi-kori összeírásból is kiderül.⁵⁰ Fogaraszöldön volt még egy értékes település, pontosabban mezőváros, amelyet Bethlen Gábor szeretett volna a fogarasi váruradalomhoz csatolni, de erre végül majd csak a Rákóczi-korban került sor: Sárkány fontos kereskedelmi utak mentén feküdt az Olt völgyében, és Brassó városa már régóta birtokolta.⁵¹

Nem volt véletlen egybeesés, hogy Szeben és Brassó vámbérletekhez való jogát ugyanakkor, 1625 tavaszán vonta kétségbe Bethlen Gábor. A fejedelem ugyanis azontúl, hogy szinte kiapadhatatlan bevételi forrásként tekintett a vámbérletekből befolyó összegekre – melyeket rendszeresen tudott emelni úgy, hogy a városok és a közte fennálló törékeny politikai egyensúly sem borult fel – a bérleti jogot politikai fegyverként is használta a szász városokkal szemben. Az 1625 májusában tartott országgyűlésen egy kényes téma került a rendek elé, jelesül az, hogy Erdély legfontosabb városai vonakodtak befogadni a fejedelmet és kíséretét. A fejedelmi propozícióban kifejtették, hogy a keresztény országok közül kizárólag Erdélyben él ez a „káros” szokás, mely a fejedelem és a főrendek biztonsága ellen van, ebből kifolyólag, noha üdvös és helytálló, hogy az erdélyi városok privilégiumokkal éljenek, célszerű azt megengedő törvényeket hozni, hogy a fejedelem megszállhasson az adott városokban, valamint hogy azokban a „főrendek” is szabadon vásárolhassanak maguknak házat, és élhessenek is bennük. Jóllehet a felterjesztés szövege egyetlen szász várost sem említett meg név szerint, de a fejedelem terve egyértelműen ezeknek a városi joghatóságoknak a megkérdőjelezését célozta meg. Ezt bizonyította az is, hogy a fejedelem biztosított róla minden várost, hogy: „Azt is ne ítéljék, hogy azt akarnók, hogy valamely oly állapotra jusson, mint praedecessorunk szegény Báthori fejedelem idejében [...]”.⁵² Bethlen Gábor tehát elhatározta, hogy megnyitja a nagyobb szász városok kapuit a nemesség és a fejedelmi udvar számára, azonban azzal is tisztában volt, hogy ez a lépés kellő előkészítést igényel, ezért gazdaságilag is nyomást gyakorolt Szebenre és Brassóra, megemlítve egy, a városok számára létfontosságú jövedelem elvételét. Végül mind a két város megtarthatta a vámigazgatást, ám a játszma végül Bethlen javára dőlt el, aki eredményesen tudta megerősíteni a központi hatalmat a szász autonóm közösségekkel szemben, és ebben lényeges szerepet játszott a gazdasági tényező is.⁵³

⁴⁹ MNL OL F1 LR 15. kötet fol. 65–66.

⁵⁰ MNL OL E 156 Fasc. 014. Nr. 52.

⁵¹ MNL OL X 4847 Nr. 631.

⁵² EOE VIII. 256.

⁵³ Cziráki 2011b: 66–67.

„VEVÉN AZÉRT MI ESZÜNKBEN [...] HOGY MI NEKÜNK VÉTKÜNK NAGY VOLNA”⁵⁴

Bethlen Gábor halálát követően a rendi felbuzdulás több, a fejedelem által bevezetett *innovatiot* eltörölt, pontosabban fogalmazva megpróbálkozott ezzel, ugyanis a Bethlen által alkalmazott újítások, kissé átformálva ugyan, de a Rákóczi-korban is visszatértek.⁵⁵ Témánk szempontjából az 1630 januárjában összeülő országgyűlés által hozott határozatok közül leginkább a 84. artikulus lehet érdekes, ebben ugyanis az alábbiakról döntöttek az erdélyi rendek: „Az szász uraink és atyánkfiaiak nem kicsin bántások lévén az vámoknak arendájoknak súlyos voltak felől, végeztük azért egész országúl, hogy Felséged az vámoknak arendáját az régi ususra szállítsa, ne is exigáltassa külömben, Felségednek megszolgáljuk.”⁵⁶ Vagyis a Bethlen halála után korlátozott jogkörrel hatalomra kerülő Brandenburgi Katalint arra kötelezték, hogy a vámbérletek összegét ne bolygassa, illetve állítsa vissza azokat a régi „árfolyamra”. A régi árfolyamon a Bethlen által eszközölt emelések előtti összegeket érthették, azaz a töröcsvári vám bérleti összege 2000 forint, míg a vöröstoronyi 1000 forint lett volna újra.⁵⁷

Brandenburgi Katalin uralma azonban nem tartott sokáig, és az utána hatalomra kerülő I. Rákóczi György elődjétől eltérően korántsem kifinomultan, a fennálló politikai alkukat kevésbé figyelembe véve járt el, amikor hatalmi és belpolitikai, valamint gazdasági érdekeit érvényesíteni akarta. A Bethlen-korszakra jellemző „bethleni alku” kora lejárt, mert amíg Bethlen egy-egy tisztségviselőjén – többek között Debreczeni Tamás fejedelmi prefektuson – keresztül akarta végső soron rajta tartani a kezét a dél-erdélyi harmincadokon, addig Rákóczi György a korábbi megállapodásokat félretéve mindkét harmincadot kivette a városok kezeléséből, és saját tisztségviselőket állított a hivatalok élére.

Elődjével ellentétben Rákóczi György fejedelmi gazdaságpolitikáját, és ezen belül a kereskedelem-, illetve vámpolitikáját nem ismerjük még mélységében, modern alapkutatások hiányában a korábbi szakirodalom egy-egy általánosító megjegyzésére tudunk hagyatkozni. Ez a jelenség azért is különös, mert apjának, az ugyancsak fejedelmi címet viselő Rákóczi Zsigmondnak a kereskedelemhez és a gazdasági mechanizmushoz fűződő viszonyát, illetve abban kifejtett, korát meghaladó elképzeléseit már korábban feltárta a kutatás.⁵⁸ Fia gazdaságpolitikájának megítélését nagymértékben befolyásolta a bethleni időszakkal való összevetés, többek között Makkai László is úgy vélekedett, hogy I. Rákóczi György,

⁵⁴ MNL OL E 149 1. csomó Fasc. 4. Nr. 8.

⁵⁵ Ezek közül kiemelendő a fejedelmi prefektusi tisztség, amelynek megszüntetéséről döntött az 1630 januárjában összeülő rendi országgyűlés, rendkívül károsnak ítélve azt. EOE IX. 91. A tisztség Rákóczi-kori formájára Mátyás-Rausch 2021a: 25–39.

⁵⁶ EOE IX. 105.

⁵⁷ Az 1552-ben, I. Ferdinánd erdélyi uralma idején íródott Werner–Bornemissza jelentés is arról emlékezett meg, hogy a magyar királyok 2000, valamint 1000 forintért adták bérbe a töröcsvári és a vöröstoronyi huszadot. Oborni 2002: 94–95.

⁵⁸ Makkai 1954: 11–2.

Bethlennel ellentétben, a kincstár bevételeinek növelésében és ezáltal a fejedelmi hatalom további erősítésében sokkal nagyobb szerepet szánt a fiskális birtokrendszer kiépítésének, mint az ipar a vagy kereskedelem fejlesztésének.⁵⁹

Szalárdi János, a Rákóczi-kor egyik kortárs krónikása leírta, hogy abban az időszakban a fejedelmi kincstár többek között a fejedelem által kezelt harmincadhelyekből (Várad, Debrecen, Borosjenő, Belényes, Karánsebes, Valkány, Vöröstorony, Töröcsvár, Kolozsmonostor, Dés) származó tetemes bevételek miatt volt különösen gazdag.⁶⁰ Másutt pedig kiválóan jellemezte I. Rákóczi György gazdaságkormányzati „filozófiáját”, miszerint ugyan mindig „becsületes embereket” nevezett ki a gazdasági tisztségekre, köztük a harmincadosi hivatalra is, ennek ellenére „mind erős reversálisokkal, hitlevelekkel, bőséges instructiókkal volnának tiszteknek hasznosan való elkövetésére erős számadás alatt megszorongattatva, mindazonáltal országos dolgai között is mindennap nem szűnik vala azokat levelei által tisztókra szorgalmaztatni”⁶¹. Ugyanez az elgondolás, tehát a szigorú központi ellenőrzés, valamint a „mindenáron” való teljes engedelmesség vezette a fejedelmet akkor is, amikor a nyilvánvaló finánciális haszon kihasználásán túl már uralkodásának első éveiben megpróbálta politikai hatalmát gazdasági eszközökkel is megerősíteni.

Ahogy elődjének, úgy I. Rákóczi György vámbérlettel kapcsolatos retorikájának is visszatérő eleme volt a kezdeti években, hogy az erdélyi állam és a kincstár számára egyaránt káros, sőt egyenesen veszélyes a dél-erdélyi vámhelyek bérbe adása. A gazdasági nyomásgyakorlás azonban Rákóczi esetében is összetett volt, a fenyegetés mellett ugyanis bizonyos fokú engedményeket is hajlandó vagy inkább kénytelen volt tenni annak érdekében, hogy uralmát megszilárdítsa, és bevételekhez is jusson. 1632 májusában felszólította a brassói városvezetést, hogy az igyekezzen minél előbb felküldeni egy olyan városi tanácsost a fejedelmi udvarba, akinek jogában áll a város nevében a fejedelemmel tárgyalni a töröcsvári vám és az uradalom ügyéről.⁶²

A tárgyalások végül eredményesen zárultak, ugyanis ugyanezen év augusztusában Rákóczi zálogszerződést kötött Brassó városával. Ennek értelmében a város 10 000 forintot adott a fejedelemnek a töröcsvári uradalomért és vámért, valamint a Bethlen által átvett Páró birtokért cserébe. A fejedelem azonban tudatosan egy kiskaput is hagyott a szerződésben, valószínűleg azért, hogy a későbbiekben, amikor már biztosabb lesz az anyagi helyzete és hatalmi pozíciója, könnyebben tudja majd növelni ellenőrzését a vámbevételek és azok kezelése felett. Nem véletlenül nem szerepelt tehát a zálog pontos időintervalluma a szerződésben, csupán annyi, hogy ameddig a fejedelemnek úgy tetszik, a város igazgathatja a töröcsvári uradalmat, a vámot és Páró birtokát.⁶³ Annak ellenére, hogy Brassó városa saját

⁵⁹ Makkai 1954: 14.

⁶⁰ Szalárdi 1980: 201.

⁶¹ Szalárdi 1980: 143–144.

⁶² MNL OL X 4848/I. Nr. 370.

⁶³ MNL OL F1 LR 18. kötet fol. 100–101.

hatáskörében igazgathatta a töröcsvári harmincadot, a fejedelem folyamatos ellenőrzés alatt tartotta a várost, és ha úgy vélte, hogy sérül a kincstár érdeke, azonnal közbeavatkozott. 1633-ban arról tájékoztatta a város vezetését, hogy a fejedelmi monopólium-határozat ellenére nagyon sokan saját szakállukra szedik be a mézet, így az értékes nyersanyag nem a fejedelmi mézgyűjtőkhöz kerül, hanem félő, hogy illegálisan úton kijut az országból. Ezért felhívta a brassói városvezetés figyelmét arra, hogy az ő kegyelmességéből a város igazgathatja a töröcsvári vámot, így ebből fakadó kötelessége figyelni a vámhely felé vezető utakat, lefoglalni a gyanús szállítmányokat, azok tulajdonosait pedig börtönbe vetni. A parancs végén nem maradhatott el a szigorú figyelmeztetés, miszerint, ha a város tudtával vagy figyelmetlensége révén a kincstár mégis kárt szenved, akkor bizony a brassóiak nem kerülnek a fejedelem szigorú büntetését.⁶⁴

A fejedelem a vöröstoronyi vámmal kapcsolatban is hasonlóan járhatott el. A fejedelmi kincstárban dolgozó komornyik deák, debreczeni Kovács István 1634-ben több bizonylatot is kiállított a szebeni városvezetésnek, és ezekben igazolta, hogy a szebeni városvezetés befizette az esedékes bérleti díjat, 2000 forintot a vámjövödelmek bérletéért.⁶⁵ A kincstár által kiállított nyugták szerint a városvezetés általában áprilisban küldte be az esedékes bérleti díjat, amely ugyan a duplájára nőtt a 17. század elején meghatározott 1000 forinthez képest, de még így sem érte el a Bethlen-korszakban megállapított tarifát, ám ez a kedvező helyzet nem sokáig tartott.

Kellő mennyiségű alap kutatás hiányában jelenleg még csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk arról, hogy Rákóczi miért pont ekkoriban kezdte el a bérleti díjak nagyobb mérvű emelését, de mindez valószínűleg összefügghet azzal, hogy ugyanezekben az években sikerült elérnie azt, hogy a korábbi Bethlen-párt vésszesen meggyengüljön (ifjabb Bethlen István és Mikó Ferenc halála, Zólyomi bebörtönzése, majd elítélése miatt). 1634 áprilisában a fejedelem új megállapodást kötött Szeben városával, és ennek bevezetőjében részletesen kifejtették az előbb is bemutatott érvet, mely szerint a kincstár számára káros, hogy a város bérli a harmincadvámot, tekintve, hogy a görög és egyéb nemzetiségű kereskedők mindenféle tiltott, fejedelmi monopólium alá eső árut (bőr, méhviasz, porarany, kéneső) szabadon kivihetnek, és ebben senki sem akadályozza meg őket. A megállapodásban a fejedelem olyan érvet sorakoztatott fel, amely ellen igen nehéz lehetett bármi módon is védekezni, hiszen ahogyan az a Brassó városának a mézkiviteli tilalom ügyében íródott leveléből is kitűnik, a városi megbízottak nem csak akkor „vétkeztek” a kincstár érdekei ellen, ha szándékosan engedtek át tiltott árut, hanem abban az esetben is, amikor a csempészek kicselezték őket. Ezután az idézett szöveg a fejedelem által felkínált alkuval folytatódik. Ennek lényege, hogy a fejedelmi tisztviselők révén „szorgalmasabb vigyázás lehessen az olyanokra”,⁶⁶ valamint az, hogy a már felsorolt visszaélések ugyan különösen

⁶⁴ MNL OL X 4847 Nr. 663.

⁶⁵ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. (hiányzik).

⁶⁶ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 396.

indokolttá tennék a kincstári kezelést, a fejedelem kegyességéből mégis a szebeni városvezetés kezében hagyja a vöröstoronyi harmincadvámot.

Az idők változását, a fejedelem egyre erősödő belpolitikai pozíciót, valamint az országgyűlési határozatok tág értelmezési keretét is jól mutatja, hogy az 1630. évi országgyűlésen törvénybe iktatott áremelési „tilalom”, vagy inkább ajánlás már a múlté volt, Szeben városa ugyanis 1634-ben már 4000 forintot fizetett vámbérleti díjként. Ebben az évben Rákóczi két szerződést is kötött a szász várossal, hiszen a fentebb bemutatott szerződést egy újabb megállapodás is követte ugyancsak áprilisban. Utóbbiban már arról állapodtak meg a felek, hogy a szász városvezetés hároméves időtartamra újra bérbe veszi a vámot, és erre az időszakra befizet a fejedelmi kincstárba 10 000 forintot, azzal a kikötéssel, hogy a városatyák által alkalmazott vámtisztviselők csakis abban az esetben engedhetnek át monopólium alá eső terméket, ha a kereskedő fejedelmi kiváltságlevéllel, engedéllyel rendelkezik. Azt a kereskedőt, akit tiltott áruval kapnak el, vessék börtönbe, javait pedig kobozzák el – hangzik az előírás.⁶⁷

Az I. Rákóczi György belpolitikáját tárgyaló szakirodalomban a korábbi fejedelem öccse, Bethlen István trónigényével szemben való sikeres fellépés a későbbi, erősen centralizált központi hatalom kiépítésében nagyon fontos mérföldkőként jelenik meg.⁶⁸ Georg Kraus szász történétíró szerint Rákóczi, miután békét kötött idősebb Bethlen Istvánnal, megtalálta a módját annak, hogy még több javat gyűjtson a családja számára, ehhez pedig kiváló lehetőséget nyújtott az erdélyi nemesség megfegyverzése és ellenőrzése a fejedelem kezdeményezésére az országgyűlés által hozott, igen szigorú törvények révén.⁶⁹ A fejedelem azonban nemcsak a nemességet kívánta keményebb kézzel irányítani, hanem az autonóm szász városi közösségeket, leginkább a dél-erdélyi szász városokat, többek között Szebent és Brassót is. Kraus szerint Rákóczi a városi önállóság megnyirbálásának első lépéseként Bethlenhez hasonlóan azt akarta elérni, hogy szükség esetén – ez pedig valójában bármit jelenthetett – a szász városok kötelesek őt és kíséretét befogadni és elszállásolni.⁷⁰ Ez annak ellenére is nagy terhet rótt a városokra, hogy a fejedelem több levelében is arról biztosította többek között Brassó vezetését, hogy ha „kénytelen” megszállni a városban, akkor a fejedelmi kincstár minden felmerülő költséget állni fog, a fejedelmi kíséretet pedig „szűk pórázon” tartják, és nem bolygatják fel túlságosan a békés városi polgárok életét.⁷¹ Segesvár bírāja, Martin Eisenburg a fenti ígéretek ellenére sem tett eleget a fejedelem kérésének, majd ezt utóbb keservesen meg is bánta, mivel súlyos pénzbüntetést kellett kifizetnie, ráadásul a fejedelem minden közügytől eltiltotta egészen a haláláig.⁷²

⁶⁷ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 396.

⁶⁸ Makkai 1954: 15–16.

⁶⁹ Kraus 1862: 127–128.

⁷⁰ Kraus 1862: 128.

⁷¹ MNL OL X 4847 Nr. 666.

⁷² Kraus 1862: 128–129.

Városbéli elszállásolásával kapcsolatban Rákóczi Szeben városával sem volt kíméletesebb. Rendkívüli módon sérelmezte, hogy 1636-ban, amikor az ország kritikus pillanatokat élt át, mivel a fejedelemnek meg kellett védenie fejedelmi hatalmát idősebb Bethlen Istvánnal és az őt támogató budai pasával szemben, a város egyik alkalommal csak harmadmagával engedte be a fejedelmet, míg egy másik esetben az országot a távollétében vezető főurakkal járt el hasonló módon a szebeni vezetés.⁷³ Az ügy az 1638 áprilisában tartott országgyűlésen is előkerült, sőt a fejedelem még a fejedelmi táblára is megidézttette a várost. Utóbbi lépés, ha végül megvalósul, veszélyes precedenst teremthetett volna, ezért a város igyekezett minél előbb megegyezni a fejedelemmel, és bizonyos engedményeket tenni, nehogy sor kerüljön a bizonytalan kimenetelű jogi procedúrára.⁷⁴ Így Rákóczi elérte, hogy Szeben város minden polgára és céhe esküt tegyen arra, hogy – hasonlóan a brassói polgársághoz –, szükség esetén beengedi a fejedelmet és kíséretét és szállást biztosít az udvartartás számára.

Ahogy Bethlen idejében, úgy az 1638-ban megfigyelhető politikai nyomásgyakorlás is szorosan összefüggött a gazdasági kiváltságok kérdésével, ám ennek gyakorlati megvalósítását a két fejedelem más módszerekkel hajtotta végre. Míg ugyanis Bethlen az országgyűlési határozatokon keresztül próbált meg nyomást gyakorolni a szász városokra, addig Rákóczi az indirektebb reverzális-adás gyakorlatához folyamodott. Amint az később kiderült, ez utóbbi jóval eredményesebbnek bizonyult, mint Bethlen módszere. I. Rákóczi Györgyről már a kortársai is tudták, hogy céljai – legyenek azok politikaiak vagy gazdaságiak – elérése érdekében szívesen nyúl a kötelezvényadás módszeréhez, és nem válogat a célcsoportok kiválasztásában sem.⁷⁵ Ezt a sorsot sem Szeben, sem Brassó városa nem kerülhette el. Utóbbi esetében a reverzális aláírata nem politikai, hanem gazdasági okból történt, de megelőzte egy első olvasatra kisebb horderejűnek tűnő, mégis fontos változásokat hozó fejedelmi rendelet kiadása. 1638-ban I. Rákóczi György egy már a késő középkorban is meglévő igazgatási metódust kívánt megreformálni. Eszerint, ha egy kereskedő a román vajdaságokból behozott áruk után a vámhelyen nem kapott a huszadostól olyan cédulákat, amelyekkel a vásárokból igazolhatta azt, hogy már kifizette a kereskedelmi vámot, akkor a nagyobb vásárokból a város huszadosainak jogukban állt a vámot „megvenni” az adott kereskedőn.⁷⁶ Rákóczi György azonban csavart egyet ezen a eljáráson, és kirendelte saját emberét, kovásznai Tamás Mihály deákot a brassói havi, valamint éves vásárokra azért, hogy a cédulákkal nem rendelkező kereskedőket feltartóztassa és megvámolja

⁷³ MNL OL F 9 Cista 4. Fasc. 6. Nr. szám hiányzik.

⁷⁴ MNL OL E 149 1. csomó Fasc. 4. Nr. 8. A szászok és a fejedelmi tábla kapcsolatára Bogdándi 2019: 21–33.

⁷⁵ Nem véletlenül tették fel Modor mezővárosában sem a magyar nádor által kiküldött tanúvallattók azt a kérdést a tanúként beidézt kolozsvári kereskedőknek, hogy a fejedelem sanyargatja-e ilyen módon a tisztviselőket, vagy azok halála után a családjukat. Jeney-Tóth 2017: 299. Kemény János pedig arról írt az emlékirataiban, hogy a fejedelem az egész erdélyi társadalmat gúzsba fogta a reverzálisokkal, csupán feleségével és kisebbik fiával tett kivételt. Idézi Makkai 1954: 22.

⁷⁶ Simon 2016: 335–336.

a náluk lévő árut, annak ellenére, hogy ekkoriban magát a vámhelyet még a brassóiak igazgatták. Ezzel a rendelettel a fejedelem kétszeres jövedelemre tett szert: egyrészt vámbevételhez jutott, másrészt pedig a cédulák kiállításáért fizetendő, úgynevezett pecsétpénz is a kincstárba került.⁷⁷ A brassói várostanácsnak, valamint a huszadosaiknak szigorúan megparancsolta, hogy Mihály deákot segítsék munkája elvégzésében, álljanak a rendelkezésére, ha a vámhelyhez vezető utakat akarja ellenőrizni, és segítsenek neki elfogni a csempészeket. Ezenfelül kikötötte, hogy Mihály deáknak jogában áll a vám alá nem került árut lefoglalni, és kétszeres vámot venni rajta.⁷⁸ Ezzel a rendelettel a fejedelem valójában „gyámság alá helyezte” a törcsvári vámot, jelentősen csökkentve ezzel a brassói tisztviselők hatáskörét és a város vámból származó bevételét.

Ezt a fejedelmi rendeletet követte a reverzális aláírása 1639 áprilisában. Eszerint Rákóczi, Bethlenhez hasonlóan kegyet gyakorolt a város irányában, és noha károsnak ítélte meg azt a gyakorlatot, hogy a város bérelte a törcsvári harmincadot, mégis nála hagyta a bérlet jogát. Ennek a fejedelmi kegynek azonban komoly ára volt, amit nem sokkal később Brassó városának meg kellett fizetnie. Rákóczi azzal a feltétellel adta három évre bérbe a brassóiaknak a vámhelyet, hogy 10 500 forint bérleti díjat fizetnek be a fejedelmi kincstárba, három részletben. Először 3500 forintot fizetnek ki, a következő évi 3000 forintos részletet az esedékes országgyűlésre juttatják el, míg az utolsó, 4000 forintot nem készpénzben adják át, hanem a fejedelmi udvar gyalogos katonái, darabontjai számára szereznek be ruházatot, leginkább posztót ekkora értékben.⁷⁹

A szerződés záradékában a fejedelem szigorúan meghagyta a városiaknak, hogy semminemű fejedelmi monopólium alá eső tiltott árut ne engedjenek át a vámon, hacsak a kereskedő nem rendelkezik fejedelmi menlevéllel, különös gondot fordítsanak az országból kivezető barcasági utakra, és minden gyanús embert fogjanak el, majd küldjék el a fejedelemhez. A reverzálisban megfogalmazott feltételeket, melyeket a fejedelem a vám megtartásáért cserébe támasztott a várossal szemben, nem lehetett könnyen teljesíteni, még úgy sem, hogy Rákóczi szigorú ellenőrzés alá vonta az országában utazó külföldi kereskedőket is.⁸⁰ Ezzel a ténnyel a fejedelem tisztában lehetett, és valószínűleg már várta is, hogy mikor

⁷⁷ Simon 2016: 335–336.

⁷⁸ MNL OL X 4848/I. Nr. 376.

⁷⁹ MNL OL E 149 1. csomó Fasc. 1. Nr. 29.

⁸⁰ A fejedelem különös hangsúlyt fektetett arra, hogy az országában tevékenykedő külföldi kereskedőkről a lehető legtöbbet megtudja, őket ellenőrizze. Ezt mutatja az a döntése is, amelyet Deli Farkas fejedelmi prefektus közvetített a harmadik nagy múlttal rendelkező harmincadot kezelő város, Beszterce felé. Deli 1634 márciusában felszólította a besztercei városvezetést, hogy minden hozzájuk érkező kereskedőt, legyen az német vagy lengyel, el kell küldeni Gyulafehérvárra, a javaival együtt. Olyan kereskedő ne legyen, akit az uralkodó tudta nélkül elbocsátanak az országból. Ez a lépés egyrészt politikai, másrészt gazdasági érdekeket is szolgált, hiszen így lehetett pontos képet kapni arról, hogy milyen áru után fizetett, és még milyen áruért kell vámot fizetnie az adott kereskedőnek. Mátyás-Rausch 2021a: 84. (Nr. 35.).

fognak egy nagyobb „hibát” elkövetni a brassóiak, hogy ami miatt újabb, számára még kedvezőbb megállapodásra kényszerítheti őket.

Erre aztán egy évvel a bérleti szerződés lejártá előtt, 1641-ben került sor. A szöveg bevezetője szerint a korábbi megállapodás a két fél között úgy szólt, hogy a brassóiak abban az esetben igazgathatják a töröcsvári harmincadot, ha megakadályozzák a fejedelmi monopólium alá eső áruk kivitelét, és hatékonyan őrzik a Havasalföld irányába tartó utakat. A fejedelem szerint azonban az utóbbi kitélt megszegték, ugyanis a töröcsvári szoroson keresztül többen kiszöktek az országból, köztük a rangos kolozsvári családból származó Eppel János is,⁸¹ márpedig ez igen komoly mulasztás volt, legalábbis az uralkodó szerint. Ennek okán – folytatódik a szöveg – a fejedelem megidézte a várost a fiskális direktoron keresztül a fejedelmi tábla elé szerződésszegés és a kincstár megkárosítása címén. Brassó lakói azonban, szebeni polgártársaikhoz hasonlóan, inkább egy másik ügyben engedtek a fejedelemnek, mégpedig egy olyan birtok ügyében, amelylyel kapcsolatban korábban, még Bethlen Gáborral szemben meg tudták védeni az érdekeiket. Az erről írott megállapodás alapján élete végéig átadták I. Rákóczi Györgynek Sárkány mezővárosát, annak minden jövedelmével együtt, ezenfelül biztosították a birtok használati jogát Rákóczi György felesége és két fia számára is.⁸² Noha a város megtarthatta a vám bérleti jogát, sőt a bérleti díjat továbbra is fizethették részletekben, a legnagyobb eredmény a városiak számára mégis az volt, hogy ügyük végül nem került a fejedelmi tábla elé, mivel attól sérültek volna bíraskodási kiváltságaik.⁸³

Ezek a szigorú szerződések, kötelezvények azonban csupán törékeny békét hoztak a városok életében. A fejedelem ugyanis, miután a szombatosok ellen indított pert követően végleg le tudott számolni a néhai Bethlen Gáborhoz köthető vagyonosabb nemesi réteggel, és annak birtokait beolvasztotta a fiskális birtokrendszerbe,⁸⁴ lépéseket tett afelé, hogy saját kezelésbe vegye a még a szász városoknál lévő, gazdaságilag előnyösnek számító fiskális jövedelmeket.

Az 1630-as évek végén és a 40-es évek közepén Szeben városában egyre súlyosbodó társadalmi, szociális konfliktusok alakultak ki. 1960-ban megjelent tanulmányában Gustav Gündisch részletesen bemutatta azt a városvezetésben, valamint a városi társadalomban dúló harcot, amely többek között ifjabb Kolommann

⁸¹ Herepei 1988: 204.

⁸² A Rákócziak idejében Sárkány mezővárosa egyik fontos alközpontja lett a kiterjedt fogarasi uradalomnak, ahol fejedelmi udvarház állt, és külön bírói fórum – azaz szék is működött. Prodan (ed.) 1970: Nr. 5., illetve Szalárdi 1980: 131.

⁸³ MNL OL F1 LR 22. kötet fol. 213–214., illetve MNL OL X 4847 Nr. 669. A szász városokkal szembeni eljárás kísértetiesen hasonlít a Thorockay család ellen kezdeményezett perre. A torockói aranybányákat birtokló család ellen a fejedelem azért indított eljárást, mert nem tudták teljesíteni a szerződésben vállalt aranymennyiség kitermelését. A per lefolytatására mégsem került sor, mert a család végül egy nagyon szigorú reverzálist írt alá, így kerülve el a vagyoneklkobzást. Mátyás–Rausch 2021b: 241–255.

⁸⁴ Makkai 1954: 24.

Gotzmeister tragikus történetével vett botrányos fordulatot.⁸⁵ Rákóczi kihasználta a szászok között dúló belső harcokat, és így két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt – ahogy Gündisch fogalmazott – a szász világi és egyházi vezetők szinte „kapituláltak” a fejedelem előtt, és az ő segítségét kérték belső gondjaik megoldásában, ez pedig autonómiájuk csökkenéséhez vezetett.⁸⁶ Másrészt ezekben az években a fejedelem már ténylegesen kivette a városok kezéből a vámigazgatás jogát, és saját tisztségviselőt állított a vámigazgatás felügyeletének élére. Mégpedig udvarának egyik megbízható tagját, akinek egyébként a Gotzmeisterrel szembeni eljárásban is kulcsszerepet szánt; bolgárfalvi Sebessi Miklóst.⁸⁷ Sebessi nemcsak a harmincadok igazgatását vette át,⁸⁸ hanem teljhatalmú megbízottként érkezett meg Szebenbe: az ő feladata lett Gotzmeister vagyonának elosztása, adósságainak kifizetése, és ő rendelkezett a család ingóságaival is, amelyeket végül a fejedelem engedélye nyomán átadhatott Gotzmeister gyermekeinek, azzal a kitételrel, hogy „az istentelen rossz apjuknak” semmi sem jut belőle.⁸⁹ Annak érdekében, hogy az újdonsült harmincadfelügyelő hatékonyabban tudja végezni a munkáját, és a vámhelyhez közel is legyen egy lakható birtoka, a fejedelem Sebessinek adományozta Gotzmeister talmácsi kőházát annak tartozékaival együtt.⁹⁰

Az a tény, hogy a fejedelem immár a tisztségviselőin keresztül irányította a dél-erdélyi határvámokat, nem jelentette azt, hogy a városoknak ne kellett volna továbbra is ellátniuk a harmincadvámokkal kapcsolatos feladatokat. 1642-ben Rákóczi arra utasította a brassói vezetést, hogy szükség esetén biztosítson váltáslovat a karánsebesi harmincadosnak, valamint embereket is adjon a tisztségviselőnek akik segítenek neki a csempészek üldözésében.⁹¹ Ezenfelül azt is elvárta a várostól és a joghatósága alá tartozó uradalomtól, hogy ellenőrizték a területükön átmenő kereskedelmi utakat, vessék börtönbe a tilosban járó embereket, a javaikat pedig kobozzák el a fejedelem nevében.⁹²

„MIVELHOGY AZ HARMINCADOSOKNAK SOKFÉLE VIGYÁZÁSOKNAK KELL LENNIE”⁹³

Ha az erdélyi városi autonóm közösség és a központi hatalom kapcsolatát vizsgáljuk a 17. század első évtizedeiben, akkor mindenképpen fel kell tennünk a következő kérdést: azontúl, hogy az ekkoriban látványosan megerősödő fejedelmi

⁸⁵ Gündisch 1960: 57–79.

⁸⁶ Gündisch 1960: 73–78.

⁸⁷ MNL OL F1 LR 23. kötet fol. 25–26, 24. kötet fol. 50–52. A Gotzmeister elleni eljárásra lásd még Kraus 1862: 159–164.

⁸⁸ MNL OL F3 Centuria R. Nr. 75.

⁸⁹ SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 633, Nr. 636.

⁹⁰ MNL OL F3 Centuria R. Nr. 75. illetve SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 573.

⁹¹ MNL OL X 4848/II. Nr. szám hiányzik (1642. április 9.).

⁹² MNL OL X 4848/II. Nr. szám hiányzik (1642. április 10.).

⁹³ Simon 2019: 79.

hatalom gyengítette, bizonyos esetben pedig meg is törte a „centrifugális erőként” ható szász ellenállást,⁹⁴ ez a folyamat milyen konkrét haszonnal járt az állam számára. Ez a kérdésfeltevés különösen I. Rákóczi György esetében releváns, miután ugyanis kincstári kezelésbe vette a két dél-erdélyi harmincadot, megfelelően képzett, valamint megbízható embereket kellett találnia a kiemelkedő jelentőséggel bíró hivatal ellátására. Márpedig ez ebben a korszakban nehézségekbe ütközhetett, tekintve, hogy a fejedelem szigorú, kemény elszámoltatási metódusa, a gazdasági kormányzatot is átszövő reverzálisrendszer sokakat elriasztott a módosabb városi polgárok, illetve kisnemesek közül annak ellenére, hogy többük számára a hivatalviselés lett volna a társadalmi előrelépés szinte egyetlen útja.⁹⁵

I. Rákóczi György számára még a fent említett nehézségek ellenére is előnyökkel járt a bevételek kincstári kezelése,⁹⁶ leginkább azért – ahogy ezt a Sebessi Miklós által viselt hivatalok is bizonyítják –, mert ily módon a fejedelem tisztviselője két igen komoly bevételi forrást is birtokolt: a külkereskedelmi vámokból származó jövedelmet, valamint a sószállítás legfontosabb erdélyi útjának számító Maros mentén fekvő váradjai sókikötő forgalmának igazgatását. Jóllehet nem tartozik szorosan a tanulmány témájához, de röviden szólnunk kell a váradjai sókikötő (portus) jelentőségéről, hogy megértsük, miért kellett azt és a déli kereskedelmet átengedő vámhelyeket együtt irányítani.

Az erdélyi állam területén a só bányászata fejedelmi monopóliumnak számított, de az azzal való kereskedést az erdélyi társadalom már szabadon folytathatta. A Maros folyón való sókereskedés kulcspozícióit, azaz a sókikötőket az állam tartotta a kezében, I. Rákóczi György idejében saját tisztviselővel igazgatva azokat. A források tanúsága szerint a váradjai portus vezetői állása valódi bizalmi pozíciónak számított, és betöltője komoly gazdasági befolyással bírt. Így nem véletlen, hogy a két dél-erdélyi harmincadvám igazgatásával együtt a fejedelem a váradjai sóportus vezetését is Sebessi Miklósról bízta.⁹⁷ A már említett szabad sókereskedelem eredményeképpen a marosi sókikötőben magánosok is árultak sót, erről a kikötő tisztviselőjétől, általában a számadó tiszttől, a rationistától kaptak egy úgynevezett lábó cédulát, amelyre pontosan felvezették, hogy ki az illető hajós, mennyi sót vett és azt hová szállítja. A hajós ezzel tudta bizonyítani, hogy a sót

⁹⁴ Cziráki 2011b: 66–67.

⁹⁵ Itt csupán egyetlen példát említenék. Ránk maradtak Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgár emlékirata, melyben a férfi igen keserű hangnemben emlékezik meg görögnyíi udvarbírósgáról, amit idő előtt ott is hagyott, a fejedelem pedig az aláírt reverzálisa értelmében behajtott rajta a korábban meghatározott lehetséges büntetést. Sebestyén (szerk.) 2010: 249–250.

⁹⁶ A harmincadvámok bérleti módon való igazgatásának anomáliáira erdélyi biztosai már a 16. század közepén felhívták I. Ferdinánd figyelmét. Nem kétséges – írták –, hogy a bérlők ebből a vámból sokkal több jövedelemre tesznek szert annál, mint amennyi bérleti díjat fizetnek, különösen békeidőben, amikor a kereskedelem szabadon folyhat Erdély, Moldva és Havasalföld között. Oborni 2002: 95. Ez a feltevés még akkor is megállja a helyét, ha tudjuk, hogy a bérleti díjak a Bethlen- és a Rákóczi-korban is emelkedtek a korábbiakhoz képest.

⁹⁷ MNL OL F2 XII. 242–243., 244–245; BARfC Ms. KJ 288/ VII. 55., SJAN Sibiu Urkunden Materia VI. Nr. 512.

szabályosan vette a kikötőben, és ennek alapján harmincadolták meg.⁹⁸ A szálak tehát itt értek össze: a harmincadot vezető fejedelmi tisztviselő a sókereskedelem legális voltát is ellenőrizni tudta, sőt azt is nyomon követhette, hogy a só vásárló kereskedő hogyan és miként fizeti meg a harmincadvámot, ezzel pedig két fontos területen is képviselni tudta a fejedelem és a kincstár érdekeit.⁹⁹ A só legális és ellenőrzött eladásának, valamint törvényes megvámolásának fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint a Pütkösdi György töröcsvári harmincadosnak 1658-ban adott instrukció, melynek több pontja is a sókereskedelemmel való visszaélőkkel szembeni fellépésre szólítja fel a leendő vámtisztviselőt.¹⁰⁰

A korabeli Erdélyben a gazdasági kormányzat írásbelisége, adminisztrációs rendszere mind az állami, mind a magánszférában jóval fejlettebb volt annál, mint ahogyan azt a kutatók korábban gondolták.¹⁰¹ Különösen igaz ez a harmincadigazgatásra,¹⁰² amelynek gerincét a harmincadtisztviselő vagy annak helyettese, számadója által kiadott cédulák (*scheda*), illetve a központi kormányzat felé beadandó számadás (*extractus, regestum*) adta.¹⁰³ Az adott vámhivatalba beérkező, és ott kiállított cédulák, amelyek a 17. század közepén már egy központi meghatározott formanyomtatvány alapján készültek, minden esetben tartalmazták a vámhely nevét, a megvámolt kereskedő nevét, az általa szállított áru fajtáját, a vám összegét és a vámtisztviselő nevét.¹⁰⁴ Ezek a cédulák egyszerre jelentettek igazolást a kereskedő és a hivatalnok számára is, előbbi ugyanis ezzel tudta bizonyítani, hogy az áruját már elvámolták, utóbbi pedig azt, hogy az instrukciója, reverzálisa alapján végezte el a rá bízott munkát.¹⁰⁵ A Rákóczi-korban a harmincadhelyen dolgozó tisztviselők ellenőrzése az évek folyamán egyre szigorúbb és egyben precízebb is lett. Az 1658-ban a töröcsvári harmincados számára kiadott utasítás már a modern kori hivatali elszámolást idézi, a tisztviselő ugyanis minden hiányért a saját vagyonával, tisztsége elvesztésével felelt, míg az enyhébb

⁹⁸ Kulcsár 1991: 428–432.

⁹⁹ A korábbi évtizedek harmincadosi karrierjeit áttekintve is szembevetendő, hogy a harmincadigazgatásban sokáig működő bérlők egyben a sóbányászatban is érdekeltek voltak. Zok Péter kolozsvári polgár először a hunyadi harmincadot bérelte 1587 és 1589 között, majd 1591-ben bizonyos erdélyi harmincadok felügyelője lett (*superintendens certarum tricesimarum in Transylvania*), és ezzel párhuzamosan a dési sókamarát is vezette. MNL OL F1 LR 4. kötet fol. 3–5; MNL OL F15 XI. Prot. fol. 251; MNL OL F 15 XV. Prot. fol. 314v315r., valamint XIII. Prot. folio szám hiányzik (töredékes irat). Hasonló pályakép bontakozik ki Ajtonyi Jakab deák esetében is, akinek életpályáját Gálfi Emőke dolgozta fel. Gálfi 2013: 115–126.

¹⁰⁰ Simon 2019: 78–87.

¹⁰¹ Vö. Jakó 1944: XXXII–XXXIII; Tóth 1995: 247–253. Mindez még abban az esetben is igaz volt, hogy a legtöbb gazdasági, pénzügyigazgatási tisztviselő általában bizalmi embere volt földesurának, fejedelmének, tehát magánjogi viszony állt fenn közöttük. Emellett azonban már számtartás és számadás útján ellenőrzött alkalmazottakról beszélhetünk, akik igazoló papírokat, feljegyzéseket, nyugtákat mellékeltek a beadandó kimutatásaikhoz. Imreh 1991: 42.

¹⁰² A késő középkori előzményekre Simon 2016: 335–336.

¹⁰³ Simon 2019: 78–87.

¹⁰⁴ MNL OL F12 XXVI. csomó fol. 9–27.

¹⁰⁵ Simon 2019: 82.

tévedéseknél 200 forint büntetést helyezett kilátásba a központi kormányzat.¹⁰⁶ Az ellenőrzést a közvetlenül a fejedelem alá tartozó és kizárólag általa elszámoltatható fejedelmi számvevők végezték (*exactor rationum*). Ők ellenőrizték a meghatározott időközönként, legtöbbször negyedévenként (*angaria*), illetve évenként bekért számadásokat, majd vagy igazolást adtak arról, hogy a számadás megfelel a valóságnak, vagy kifogásokat (*difficultates*) fogalmaztak meg a hiányosságokról. A tisztviselőnek pedig meghatározott idő állt a rendelkezésére ahhoz, hogy írásban, bizonyítékokkal kiegészítve válaszoljon ezekre a kifogásokra.

Jóllehet Szeben és Brassó városának komoly pénzügyi veszteséget jelentett a külkereskedelmi vám bérleti jogának elvesztése, a fejedelmi pénzügyigazgatás számára mindez több előnnyel is járt. Egyrészt a fejedelem növelhette a közvetlenül hozzá befolyó jövedelmek arányát, másrészt pedig a vámigazgatás összetett adminisztrációja kihívás elé állította a korabeli „állami” közigazgatást, és ezáltal elősegítette annak fejlődését.¹⁰⁷

A kincstári kezelésnek és a szigorú ellenőrzésnek az előnyei mellett árnyoldala is volt, ahogyan azt az alábbi rövid kitekintés is bizonyítja. 1641 novemberében Sebessi Boldizsár állandó portai követ a fejedelemnek írt jelentésében aggodalmát fejezte ki annak kapcsán, hogy egy görög kereskedő egyenesen a nagyvezírhez fordult vámpanaszával. A panaszos azt állította, hogy kereskedőtársaival együtt hiába fizetett a fejedelemnek évente 2500 forintot a szabad kereskedésért, Sebessi Miklós beosztottjai, „verestoroni harminczados diákok” minden ok nélkül lefoglalták összes javát, és azt tovább küldték Gyulafehérvárra annak ellenére, hogy a kereskedő a harmincadot is kifizette. A levélben szereplő diákok, vagyis valójában deákok kifejezés a vámhivatalban dolgozó számtartót és a mellette dolgozó írnokot takarta, akik a harmincados helyett is eljárhattak.¹⁰⁸ A panaszlevélben állítólag az is szerepelt, hogy a megnevezett deákok kenőpénzt is elfogadtak azért, hogy kiállítsák a megvámolást igazoló cédulát, de később mégis a kereskedő után küldték az embereiket, és lefoglalták annak minden áruját.¹⁰⁹ Hiába került tehát a fejedelem ellenőrzése alá a harmincadvám igazgatása, hiába írták alá a szigorú reverzálisokat a hivatalba lépő tisztviselők, egy-egy problémás harmincadügy akár külpolitikai bonyodalmakat is okozhatott.

* * *

Ahogyan azt a fentiekben is láthattuk, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György igen sikeresen érvényesítették mind politikai, mind gazdasági érdekeiket a szász közösség két legjelentősebb városával szemben. Ehhez azonban kevés lett volna az elődjeiktől eltérő, szigorú és jóval határozottabb pénzügyi politika folytatása, céljaik elérésében kezükre játszott az is – és ez különösen igaz volt Szeben városára –, hogy a korabeli szász központok ellenállási képessége meggyengült.

¹⁰⁶ Simon 2019: 82.

¹⁰⁷ MNL OL F440 1. csomó Nr. 15.

¹⁰⁸ Beke–Barabás (szerk.) 1888: 567–568.

¹⁰⁹ Beke–Barabás (szerk.) 1888: 567–568.

Utóbbihoz nagymértékben hozzájárult a szász társadalmon belüli társadalmi, gazdasági feszültség, ami Gustav Gündisch véleménye szerint szintén a városok autonómiájának csorbulásához vezetett.

Az sem lehet véletlen, hogy pont az erdélyi aranykor két nagy formátumú uralkodója volt az, aki újra kívánta gondolni a távolsági kereskedelemhez szorosan kapcsolódó külkereskedelmi vámok ügyét. Ahogy már utaltam rá, Bethlen Gábor az 1620-as évektől kezdve nagy hangsúlyt fektetett a külkereskedelemre, az erdélyi gazdaság fontos hajtóerejének tartva azt. A megnövekedett kereskedelmi forgalomból származó nagyobb hasznot pedig értelemszerűen szívesebben látta a kincstárban, mint a széles kiváltságokkal rendelkező szász városoknál. Noha I. Rákóczi György gazdaságpolitikáját a korábbi szakirodalom igen leegyszerűsítve tárgyalta az elődjéhez képest, gondos és előrelátó gazdaként Rákócziról is könnyen feltételezhető, hogy – felismerve a hosszabb békeidőben fellendülő kereskedelem által termelt hasznot –, Bethlenhez hasonlóan ő is egyre nagyobb szeletet akart kihasítani ebből a prosperáló gazdasági tevékenységből. Utóbbi állítást az újabb alap kutatások erősíthetik vagy éppen cáfolhatják meg.

FORRÁSOK

Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj (BARfC) [Román Akadémia Könyvtára kolozsvári fiókja]

Kemény József gyűjtemény, Diplomatarium Transilvanicum

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

E 149 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Acta Transylvanica.

E 156 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Urbaria et conscriptiones.

F 1 LR Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri Regii.

F 3 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Centuriae.

F 9 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Miscellanea.

F 12 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Lymbus.

F 15 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et styliaria.

F 440 Erdélyi kincstári levéltár, Fejedelmi kori számvevőség, Fejedelmi kori számadások és egyéb gazdasági iratok.

P 2305 Személyi fondok, hagyatékok, Trócsányi Zsolt hagyatéka, Az Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak és az Erdélyi Udvari Kancellária levéltára bányatörténeti tárgyú iratanyaga.

X 4847 Másolatok gyűjteménye, Brassó Megyei Állami Levéltár, Brassó város levéltára, Privilegia et instrumenta publica (Válogatott iratok).

X 4848 Másolatok gyűjteménye, Brassó Megyei Állami Levéltár, Brassó város levéltára, Fronius gyűjtemény.

X 4849 Másolatok gyűjteménye, Brassó Megyei Állami Levéltár, Brassó város levéltára, Schnell gyűjtemény.

Serviciul Județean Arhivelor Naționale Sibiu (SJAN Sibiu)

Urkunden / Colecția de documente medievale [Középkori gyűjtemény]

Col Brukenenthal = Colecția de documente Muzeul Brukenenthal [Brukenenthal Múzeum gyűjteménye]

AC = *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniaeque Partium Hungariae Eidem Annexarum*. Claudiopoli.

Beke Antal – Barabás Samu (szerk.) 1888: *I. Rákóczy György és a Porta*. Budapest.

EOE = Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek* (Monumenta Hungariae Historica III/b.). Budapest, 1875–1898.

Kraus, Georg 1862: *Siebenbürgische Chronik des Schäsburger Stadtschreibers Georg Kraus*. (Hg. Ausschusse des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde). 1. Teil. Wien.

Prodan, David (ed.): *Urbariile Țării Făgărașului. (1603–1650)*. II. Bukarest, 1970.

Sebestyén Mihály (szerk.) 1980: *Bethlen Gábor – Levelek*. Bukarest.

Sebestyén Mihály (szerk.) 2010: *Nagy Szabó Ferenc Memoráléja. Marosszéki krónikák 1.* Marosvásárhely.

Szalárdi János 1980: *Siralmas magyar krónikája*. (S.a. r. és szerk. Szakály Ferenc). Budapest.

Szilágyi Sándor (szerk.) 1879: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bíró Vencel 1912: *Az erdélyi fejedelem jogköre (1571–1690)*. Kolozsvár.

Bogdándi Zsolt 2019: A századok és a fejedelmi tábla a 16. században. *Erdélyi Múzeum* (81.) 1. 21–33.

Cziráki Zsuzsanna 2011a: Brassó és az erdélyi századok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613). *Századok* (145.) 4. 847–876.

Cziráki Zsuzsanna 2011b: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Budapest.

Cziráki Zsuzsanna 2014: „Durante beneplacito nostro”. Brassó és a szász rendi érdekérvényesítés Bethlen Gábor uralkodása idején a töröcsvári birtokok tükrében. In: Dáné Veronka – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Kolozsvár, 608–612.

- Derzi Júlia 2018: Nagyszeben város háztartása a 16. század második felében. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 405–476.
- Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest.
- Gálfi Emőke 2013: Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debrecen, 115–126.
- Herepei János 1988: *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest.
- Imreh István 1991: Mezőgazdasági rendtartások, egyezségek, utasítások (1580–1635). *Erdélyi Múzeum* (53.) 1. 29–50.
- Imreh István 1992: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Kolozsvár. <https://doi.org/10.36240/etf-211>
- Jakó Zsigmond 1944: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár.
- Jeney-Tóth Annamária 2017: „... Felette sok megbántódott emberek vadnak...” – I. Rákóczi György és kolozsvári kereskedői. In: Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila (szerk.): *Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Kolozsvár, 297–317. <https://doi.org/10.51384/cert-04.22>
- Kulcsár Árpád 1991: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. *Századok* (125.) 5–6. 415–448.
- Makkai László 1954: Bevezetés. In: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. (S.a.r. és szerk. Makkai László). Budapest. 1–73.
- Mátyás-Rausch Petra 2021a: Fejedelmi prefektusok a Bethlen- és a Rákóczi-korban. In: Mátyás-Rausch Petra – Szalai Ágnes (közreadja): *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Budapest, 11–126.
- Mátyás-Rausch Petra 2021b: „Ugian fellebbez is miveltetik velünk”: Nemesfémányászat Torockón a Rákóczi-korban. In: Fejér Tamás – Gálfi Emőke (szerk.): *A rendtartó történetész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára*. Budapest – Kolozsvár, 241–255.
- Mátyás-Rausch Petra 2023: Barcsay Sándor rejtélyes felesége – Újabb adatok az abrudbányai Fodor család társadalmi kapcsolataihoz. *Erdélyi Múzeum* (85.) 1. 81–90. (Megjelenés alatt.)
- Oborni Teréz 2002: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556)*. Budapest.
- Oborni Teréz 2005: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle* (47.) 3–4. 333–346.
- Oborni Teréz 2007: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). *Történelmi Szemle* (49.) 2. 249–261.
- Oborni Teréz 2011: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok* (145.) 4. 877–914.
- Pakucs Mária 2002: Erdély délről érkező fűszerforgalma a 16. század első felében (Brassó és Nagyszeben szerepe a távolsági kereskedelemben). *Sic itur ad astra* (16.) 1. 47–67.
- Pap Ferenc 2000: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Kolozsvár.

- Sashalmi Endre 2006: A magyarok és közép-európai szomszédaik a középkorban és az újkorban (Vlagyimir Pavlovics Susarin emlékére). *Századok* (140.) 2. 515—519.
- Simon Zsolt 2008: Tarifa tricesimală transilvană din anul 1634. *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorge Șincai”* (11.) 221—250.
- Simon Zsolt 2016: Az erdélyi huszadvámok igazgatása a késő középkorban. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Válság – kereskedelem*. Budapest, 333—359.
- Simon Zsolt 2019: Fejedelemség kori erdélyi harmincadutasítások. A törökvári vámos 1658. évi instrukciója. In: Rüszt-Fogarasi Enikő (főszerk.): *A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből*. (Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve 4.) Kolozsvár, 69—91.
- Szilágyi Sándor 1882: Tholdalagi Mihály 1619-iki követjárásának történetéhez. *Magyar Történelmi Tár* (5.) 3. 470—475.
- Tóth István György 1995: Alfabetizáció és birtokigazgatás (16—18. század). In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, 247—253.

A városok és az adókérdés az 1764–65. évi országgyűlésen Pest város követjelentéseinek tükrében*

A 18. század közepéről szóló országgyűlés-történeti narratívák középpontjában az adóviták álltak, amelyek során a szabad királyi városok követei általában, mint a kormányzat biztos, de a döntéshozatalba csekély beleszólással bíró támogatói jelentek meg. A városok követeinek diétai tevékenysége kimerült sérelmeik előadásában és – felettes szervük, a Magyar Kamara nyomására – a kormányzat előterjesztéseinek támogatásában.¹ A jómódú birtokos nemesség által reprezentált vármegyei követekhez képest a városiaknak alárendelt szerep jutott, mivel a többi rend lenézően viszonyult hozzájuk, s csekélynek tartotta közéleti, jogi és nyelvi felkészültségüket.² A rendi közvélemény úgy tartotta, hogy a szabad királyi városok számának szaporításával az uralkodó tudatosan törekszik arra, hogy az őt támogató városi szavazatokkal rákényszerítse az akaratát a többi rendre, ám a döntéshozatali rend 18. század közepétől megfigyelhető változása, vagyis a fejenkénti szavazások lassú eltűnése és a szavazatok súlyozása (ponderálása) a józanabb és tekintélyesebb résznek nevezett (*sanior et potior pars*) vármegyei követeknek kedvezett.³ A források alaposabb tanulmányozása azonban arra a meglepő eredményre vezet, hogy a városi követek diétai szereplése nem minden esetben jellemezhető ennyire egyoldalúan. A kutatások például az 1728–29. évi diéta esetén bizonyították, hogy a városok egy tekintélyes csoportja egy ideig dacolt az adóreformmal és vele együtt az adóemeléssel is, csatlakozva a vármegyei követek ellenzéki csoportjához. Attól tartottak ugyanis, hogy a kormányzat által lombardiai mintára bevezetendő adókataszter a városokra és lakosságra nézve anyagilag káros kö-

* A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.” (NKFI 143017) projekt támogatta.

¹ Horváth 1873: 306–307; Szijártó 2005: 168, 314–316.

² Oszetzky 1935: 61–62; Grünwald 2001: 96; Tóth 2010: 472. A városi követeket érő lenéző magatartás nemcsak a vármegyék és városok közti gyakori konfliktusokból származott, hanem abból is, hogy a vármegyei követek csoportjától eltérően nem nemesi származásúak és németes műveltségűek voltak. A városok ezt a hátrányukat azzal igyekeztek ellensúlyozni, hogy olyan nemeseket bíztak meg a képviselőségükkel, akik jártasabbak voltak a közügyekben és kiváltságaik révén eleve nagyobb tekintéllyel rendelkezettek. Erre: Nagy J. 2016: 185–186.

³ Nagy J. 2017: 70–71. A fejenkénti, illetve testületenkénti szavazás gondolata még az 1764–65. évi országgyűlésen felmerült, de tudomásom szerint ezt a rendek ellenállása megakadályozta. Erre: Csizmadia 1983: 42.

vetkezményekkel járhat.⁴ Az 1764–65. évi országgyűlésen a magyar politikai elit egyaránt szembesült a hétéves háború kiadásainak finanszírozásához szükséges hadiadó emelésének rémével, illetve ezzel összekapcsolva a nemesi felkelés pénzbeli megváltásával és az urbáriumok szabályozását célzó kormányzati reformokkal, amelyek ismételten veszélyeztették a rendi kiváltságokat.⁵ A szakirodalom szerint a magyar rendiség rövid időre egységfrontba rendeződött a kormányzat abszolutisztikus reformtörekvéseivel szemben, amelyeket immár nemcsak a vármegyei követek elleneztek, hanem a főrendek egy része és a klérus is.⁶

Jelen írásomban Pest szabad királyi város követei és tanácsa között az 1764–65. évi országgyűlés idején folytatott, Budapest Főváros Levéltárában található levelezése alapján azt vizsgálom, hogy miként látták a városok az adóvitákat,⁷ hogyan változott meg az álláspontjuk az emelés és reform elutasításától annak támogatásáig, milyen csatornákon igyekeztek érdekeiket érvényesíteni az országgyűlésen és a kormányzati apparátuson belül, illetve, hogy a csoporton belül végül létrejöttek-e belső törésvonalak.

Elképzeléseim szerint 1764–65-ben a „negyedik rend” – nem úgy, mint az 1728–29. évi diéta idején – a magyar rendiség részeként és saját alapvető érdekeitől vezettetve, kezdetben a rendiség más csoportjaival együtt elutasította az adóreformot és -emelést, ám a Magyar Kamarának való hagyományos alárendeltsége és a vármegyékkel fennálló sokrétű ellentétei miatt ez a koalíció hamar felbomlott. Megközelítésmódomat befolyásolja a politika kultúrtörténetét vizsgáló kutatási irány, amely a politikai döntéshozatali mechanizmusokat tekinti kutatása tárgyának, vagyis a hétköznapi konfliktusokkal és együttműködési formákkal, az írásbeli és szóbeli kommunikációval, a ceremóniákkal foglalkozik.⁸ A pesti követjelentések részletező és leíró elbeszélésmódja lehetőséget nyújt arra, hogy bepillantást nyerhessünk – a hivatalos hangú diétai naplókra túl – a történelmi szereplők élményvilágába és azokba a társadalmi gyakorlatokba, amelyeket más forrásból nem ismernénk így meg. Ez az egyedi látószög nemcsak az egyes országgyűlési szereplők partikuláris egyéni érdekeire világíthat rá, hanem az „országos ügyeket” is más fénytörésben láttathatja.⁹ Nem foglalkozom a követküldés Pestet

⁴ Szijártó 2005: 290; Nagy J. 2020a: 29–50.

⁵ Mária Terézia 1 millió forintos hadiadó emelés megszavazását kérte a rendektől, emellett a nemesi felkelés (*insurrectio*) reformját is szorgalmazta, amely az addigi 80 000 nemesi felkelő helyett 30 000 fős állandó hadsereg felállítását vagy helyette pénzbeli felajánlást jelentett volna. Mindezt tetézte Kollár Ádámnak, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának a magyar klérus és nemesség előjogait támadó könyvének megjelenése, amely nagy port vert a diétán. Csizmadia 1964: 214–227; Szijártó 2005: 248–249.

⁶ Szijártó 2016: 121; Forgó 2017: 16.

⁷ Szélesebb értelemben használva a fogalmat, tanulmányomban nemcsak a hadiadó emelését, hanem annak az egyes törvényhatóságok közötti felosztását, a kormányzat ehhez kapcsolódó további pénzügyi követeléseit, így a nemesi felkelés reformját, illetve az uralkodó által specifikusan a városoktól követelt adónem, a *census regius* bevezetését övező vitáknak a levelezésben is előkerülő eseteit tárgyalom.

⁸ Forgó 2017: 305.

⁹ Forgó 2012: 184–186.

érintő várospolitikai aspektusaival, csak jelzem, hogy a pozsonyi diéta Scopek Ferenc főjegyző és családja oligarchikus hatalomgyakorlásának végnapjaira esik, mely hatalomgyakorlás visszasságaira az 1766-ban kiküldött Szlávy Pál királyi biztos nyomozása derít majd fényt.¹⁰

A KÖVETEK KIKÜLDÉSE ÉS ANNAK CÉLJAI

1764. június 6-i ülésén a városi tanács Anton Katics és Ignatz Kastberger szenátorokat küldte ki a diétára.¹¹ Mindketten városi hivatalnokok voltak, akik nem sokkal korábban kerültek be a belső tanácsba, így az országos politikában járatlannak számítottak. A követek tapasztalatlansága és ismeretlensége (a budai követekével együtt) olyannyira feltűnő volt, hogy ezt még Batthyány Ádám tárnokmester is a városi tanács szemére vetette.¹² Némileg eltérő társadalmi környezetből érkeztek: míg Katics erdélyi, dévai születésű volt és kereskedőből lett városvezető,¹³ aki a szószólói és árvaszámtartói (1756) tisztségből lépett elő szenátorrá (1763), addig Kastberger – pesti születésű lévén – végigjárta a városi hivatali ranglétrát. Katics alig két hónapot töltött el a diétán, a közelgő pesti országos vásárra hivatkozva augusztus elején kérte hazautazásának engedélyezését, amelyet feltehetően költségcsökkentési okokból meg is kapott, így a város diétai képviselőjét a továbbiakban követtársa egyedül látta el.¹⁴ Kastberger hivatásszerűen végezte a tisztviselői munkát: járulnökként kezdte (1728), majd betöltötte az adószedői (1732), az alkamarási (1733), később pedig (1746-tól) Pest város első számvevői tisztségét. Közvetlenül a diéta előtt lépett elő belső tanácsossá (1764. június 4.),¹⁵ mely pozíciót a városi eliten belül zajló hatalmi harc eredményeként,

¹⁰ Bónis 1975: 171–177.

¹¹ BFL IV.1202.a 144. 1764. június 6. A négy nappal korábban összehívott tanácsülésen egyszer már sor került a követválasztásra. Ekkor Anton Katics mellé Johann Papicsot (Franz Scopek városi jegyző egyik vejét) küldték volna ki, ám számomra eddig ismeretlen okból négy nappal később végül az utóbbit nem, hanem helyette Kastbergert delegálta a város a pozsonyi diétára. Lásd uo. 141. 1764. június 2.

¹² BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. július 6. Anton Katics és Ignatz Kastberger jelentése a tanácsnak. A tapasztalt és alkalmas követek hiánya Pest esetében annak fényében lehet érthető, hogy a város főjegyzője, Scopek Ferenc (1703–1766), aki három korábbi diétán (1728–29., 1741., 1751.) vett részt, ugyan még élt, de mégsem őt küldték Pozsonyba. Feltehetően ez összefüggésben állt idős korával és a városon belül addig gyakorolt befolyásának visszaszorulásával. Scopekre: Dümmerth 1968: 251; Bónis 1974: 157; BFL IV.1202.cc a.a. 920. Scopek Ferenc végrendelete.

¹³ BFL IV.1202.c Int. a.a. 3938 I. Tisztújítási iratok. 1759. év.

¹⁴ Katics 1764. augusztus 21-én utazhatott haza. BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. augusztus 6. Anton Katics levele és a városi tanács válaszlevelének fogalmazványa: uo. Pest, 1764. augusztus 15.

¹⁵ Schmall 1899: 141, 165, 207.

Georg Josephy szenátor unokaöccsével, Xaver Maygruberrel versenyezve szerezte meg, a Magyar Kamara hallgatólagos támogatásával.¹⁶

A város követei 1764. június 16-án érkeztek Pozsonyba,¹⁷ de a tanács csak ezután, június 18-án állította össze követei számára az utasítást, amelyik néhány fontos jogi-anyagi kérdésben adott iránymutatást, ám a követeket rendszeres (heti 2-3 alkalommal elküldött) írásos jelentéstételre kötelezte, előírva a város érdekeit és jogait érintő ügyekben történő tudósítást. Ezekre válaszul – reagálva az aktuális kihívásokra – a városi tanács rendszeres pótutasításokat adott ki. Az eredeti utasítás arra intette a követeket, hogy semmilyen fej- vagy vagyonadóba (*capitis aut substantiae census*) ne egyezzenek bele, a *contributio* kivetésének módját a nemesi föld adómentességének elvének (*ne onus fundo inhaereat*) figyelembevételével kell megőrizni. A tanácsosok követutasításukban hangsúlyozták, hogy a nemességbe a városok is beletartoznak, mint kollektív nemesi személyek, és az 1514. évi 23. törvénycikkre hivatkoztak (az instrukció 8. pontjában). A levelezésben Pest lehetséges érdeksérelméről ebben az esetben ugyan nem esett szó, ám egy korábbi (1728–29. évi) analógia alapján valószínűsíthető, hogy a város a saját területe és a polgárai által bérbe vett puszták után járó – a nemesi felkelés megváltásaként kivetendő – taksától tarthatott, amelyet a birtokos földesurak átháríthattak volna a bérlőkre.¹⁸ A magisztrátus tagjai attól is féltek, hogy a kihelyezett hitelek után járó törvényes (6%-os) kamatra az udvar adót (*contributio*) vet ki (7. pont). Pest városa a dunai repülőhidat intenzíven használó katonaság átvonulásával (*transenna*) járó terhek, így a rossz időjárás esetén az átkelésre való várakozás miatt az előírt időn túli (4-5-6 napos) tartózkodás és a *salgamum* költségeinek megtérítését is követelte (10. pont).¹⁹ Több pont is foglalkozott a szabad királyi városok joghatóságának a vármegyék törekvéseivel szembeni védelmével, például a szabad tisztviselőválasztással. Pest vármegye követelésével szemben, miszerint a magisztrátus fele jogtudó magyarokból és nemesekből álljon, a város követelte a szabad királyi városi privilégium által garantált szabad választás törvényi megerősítését (12., 13. pont).²⁰

¹⁶ BFL IV.1202.c Int. a.a. 3938. Pozsony, 1764. május 29. A Magyar Kamara rendelete Xaver Maygruber tisztújítási jelölésből való kizárásáról, és uo. Pest, 1764. június 15. Pest város válaszfeliratának fogalmazványa Ignatz Kastberger megválasztásáról.

¹⁷ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. június 19. Anton Katics és Ignatz Kastberger jelentése.

¹⁸ Nagy J. 2020a: 36.

¹⁹ A *salgamum* mennyiségét az 1751. évi regulamentum szabályozta, a beszállásolt katonatiszteknek járó tűzifa- és gyertyailletményt jelentette. Erre: Schramek 2011: 52.

²⁰ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4059. Pest, 1764. június 13. Puncta Instructionis Dominis Ablegatis ad Diaeta. Pest vármegye országgyűlési követutasításának 52. pontjában ez a sérelem található: Kiss-Nagy-Kapitány 2015: 72.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS VITÁI – ALULNÉZETBŐL

Az udvar részéről a városok irányába már a diéta kezdeti szakaszán megnyilvánult egyfajta bizalmatlanság. Ezt jól mutatják Festetics Pálnak, a bécsi Udvari Kamara pozsonyi diétán is jelenlevő tanácsnokának Cornelius Nenyhez, Mária Terézia kabineti titkárához írt bizalmas jelentésének sorai:

„[...] a városok annyira szemtelenek, mint még soha. Egykor a városok voltak azok, akik a leginkább támogatták az udvar előterjesztéseit, de most ők azok, akik szeretnék elkezdni a lármázást. [...] teljesen emancipálódni szeretnének a pénzügyi kormány szerv irányításától, hogy visszatérjenek abba a rendetlenségbe, amelyben egykor voltak”.²¹

Mi lehetett ennek a bizalmatlanságnak a forrása? A diétán a szabad királyi városok a kincstárral kerültek szembe a *census regius* kivetése kapcsán.²² A Magyar Udvari Kamara ugyanis 1749-től egy városoktól szedett középkori eredetű adónem, a *census regius* ismételt bevezetésébe kezdett, és ez ezen az országgyűlésen kiváltotta a városok ellenállását. Hiába lett volna elvi lehetőség a vármegyék és városok összefogására a rendi kiváltságok védelme és az adóemelés kérdésében, a vármegyei követek által vezetett magyar rendiség a *census regius* ügyét nem karolta fel, azt lényegtelennek tekintette.²³ Mivel az adónemet a kincstár nem minden városra, így Pestre és Budára sem vetette ki, a kérdésben még a „negyedik rend” képviselői is megosztottak voltak. Míg a dunántúli és a dunáninnen kerület városai amellet érveltek, hogy az ügyben közös sérelmet adjanak be közös ügyként, addig Pest arra buzdította a követeket, hogy az érintett városok (így az 1729 óta a diétákon a cenzust sérelemként szerepeltető Késmárk) egyéni kérelmeket adjanak be,²⁴ hivatkozva az 1514. évi 23. törvénycikkre, mely felmentette a városokat a királyi jobbágyokra kivetett adók alól.²⁵ Mivel a *census regius* királyi magánjövedelemnek számított, a kivetéséhez a rendi gyűlés hozzájárulására volt szükség. Ezért, miután a hadiadó nagyobb mértékű emelése kudarcba fulladt az országgyűlésen, a diéta lezárultát követően az udvar fokozottan támaszkodott a szabad királyi városok adóztatásából származó jövedelmekre, így erre az adóra is.²⁶

²¹ ÖStA HHStA KA Nachlass Neny. Festetics Pál jelentése Cornelius Nenynek. No. 19. Pozsony, 1764. július 31. (Az idézett szövegrész Nagy János fordítása.)

²² Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kiszseben, Nagybánya, Debrecen, Szatmár és Késmárk adott be ebben a tárgyban sérelmet ezen a diétán: Kállay 1970: 432–433; Kállay 1972: 17.

²³ A *census regius* elleni városi panaszok fogadtatását említi: Kállay 1965: 100.

²⁴ A középkorban Zsigmond és Mátyás idején meghonosodott adónem a 16. század folyamán a legtöbb városban beolvadt a rendes hadiadóba, ám néhány helységben továbbra is külön szedték. Noha az 1715. évi 8. törvénycikk megszüntette a *census regius*-t, Kállay István kutatásai kimutatták, hogy Késmárkon és több említett szabad királyi városban a királyi rendeletek alapján ezután is kivetették. Kállay 1970: 432–433.

²⁵ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. július 30 és uo. 1764. augusztus 3. A városi tanács levélfogalmazványa és a követek válaszelevele.

²⁶ Kállay 1970: 439.

Ennél szokatlanabb volt – különösen az 1751. évi diétán tanúsított lojális magatartásukhoz képest – a diéta kezdetén a városok ellenállása és csatlakozásuk a vármegyei követek vezetett ellenzékhez az adóemelést és a nemesi felkelés reformjának kérdésében. Már a tárgyalások megkezdésekor kirobbant ügyrendi vita kapcsán érzékelhető volt, hogy Pest tanácsa hajlik arra az ellenzéki álláspontra, hogy először ne a királyi előterjesztéseket, hanem a rendi sérelmeket tárgyalják²⁷ abban az esetben, ha a kerületi üléseken a vármegyei követek nem próbálják megsérteni a városokat.²⁸ A pesti követjelentések rögzítik a rendek kezdetben tanúsított teljesen elutasító álláspontját a király által követelt 1 millió forintos adóemeléssel szemben, amikor is a követelésekre válaszként azzal feleltek, hogy az 1751. évi országgyűlésen megszavazott fél millió forintos adóemelést is el kellene törölni.²⁹ A jelentések a radikálisan ellenzéki álláspontot elutasító szeptember 19-i királyi leiratot követően regisztrálták azt a kormányzati taktikát is, hogy a nyakas vármegyei követeket nem az üléseken, hanem a nádornál tartott, a főispánok bevonásával zajló magánértekezleteken igyekeztek meggyőzni az uralkodói szándék támogatásáról.³⁰

Kastberger érzékelte a rendi összefogás lassú felmorzsolódását: az alsótáblai klérus átállását a kormánypárt oldalára, azt, hogy a káptalani követek október elején „kezdték aposztatává válni”.³¹ Ezzel egy időben a városok között is elindult egy hasonló folyamat. Ugyanekkor a pesti követ azt a – valószínűleg a negyedik rend soraiban is terjedő – véleményt közvetítette a tanács számára, hogy a fél milliós adóemeléssel bele kell egyezni azért, hogy a sérelmek orvoslást nyerjenek. Október 10-i jelentésében pedig már a városi követek aznapi, a pozsonyi városházán lezajlott gyűléséről tudósít, amelyen a nemrégiben az uralkodónál Bécsben audiencián járt Gombos Mihály pozsonyi városi követ vitte a szót.³² A királynő állítólag számonkérte Gombost, hogy a „negyedik rend” miért nem támogatja az előterjesztéseit, mire ő válaszul azt felelte, hogy köveik az első két rendhez alkalmazkodtak, mivel „a szegény teherviselő nép a városokban ki lett szipolyozva, így nem képes adózni”.³³ Gombos Mária Terézia ígéreteiben bízva a 4 milliósra növelt éves adóösszeg megszavazására igyekezett rávenni a követe-

²⁷ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. július 16. és 21. A városi tanács levélfogalmazványai követeihez.

²⁸ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. július 31. A városi tanács levélfogalmazványa a követeihez.

²⁹ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. szeptember 4. és október 5. Ignatz Kastberger jelentése.

³⁰ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. szeptember 27. A királyi leiratról: Szijártó 2005: 250.

³¹ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. október 5. A káptalani követekre újabban: Nagy J. 2019: 180–185, Forgó 2021: 91.

³² Az evangélikus vallású, nemesi származású ügyvéd, Gombos Mihály 1747 és 1759 között Pozsony város aljegyzője, majd tanácsnoka, az országgyűlés alatt pedig bírása volt. Illésházy József tárnokmester ügyvédjeként említették 1756-ban. Életről: Tóth 2012: 268; Tóth 2015: 1106.

³³ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. október 10. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

ket,³⁴ de ebbe állítólag csak három város követei egyeztek bele (őket a jelentés írója ekkor még nem nevezte meg).³⁵ Gombosról Festetics Pál bizalmas jelentéseiből is tudjuk, hogy az aznapi nyilvános diétai ülésen egyértelműen kiállt a királyi előterjesztések támogatása mellett.³⁶ Nem is hiába, ugyanis ez az ülés kormányzati szempontból áttörést hozott: az adóösszeg 3,5 millió forintra emelkedett, majd október 13-án újabb 100 000 forinttal egészült ki.³⁷

A magisztrátussal folytatott levélváltásból megismerhetjük a pesti követ egyéni politikai stratégiáját is. Kastberger ugyanis egy a tanácsnál tett feljelentés miatt szorult helyzetbe került, mivel azzal vádolták, hogy Pozsony és Buda követével együtt ő is az első között szavazta meg az emelést, noha ezt a magisztrátus utasítása kifejezetten megtiltotta.³⁸ A követ határozottan tagadta a megajánlásban való részvételét, azzal mentve magát, hogy a nyilvános diétai ülésen sem vett részt, szállására visszavonulva beteget jelentett, ugyanis instrukciójával ellentétes értelemben felszólalni nem kívánt, hallgatását pedig a résztvevők könnyen beleegyezésnek vehették volna. Válasza a korabeli rendi közvélemény értelméhez világít rá, tudniillik arra, hogy annak kell a terhek javát viselnie, aki hozzájárul az emeléshez, és ezt a vármegyei követek könnyen a városok ellen fordíthatják majd a megemelt adóösszeg újrafelosztásakor.³⁹ Kastberger az október 10-i szavazás eseményeiről a pesti követ írnoka révén tudhatott, aki arról tudósította, hogy a városi rendből először Pozsony, Esztergom és Buda követei (utóbbiak között a leírás szerint a kezét idegesen tördelő Balásy Ágoston is)⁴⁰ szóltak fel a királyi előterjesztések mellett az adóemelést támogatva.⁴¹ A hivatalos országgyűlési naplók alapján a kép nem ilyen egyértelmű: ezekben az október 10-i ülés leírásánál a budai követ nevét hiába keressük, ám ott találjuk a kor-

³⁴ Állítólag ezek között szerepelt a céhek szabadságainak védelme.

³⁵ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. október 10. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz. Egy november 5-i levelének utalásából sejthető, hogy Pozsony, Buda és Esztergom követei lehettek azok, akik a városi követek közül először járulhattak hozzá az emeléshez. Uo. Pozsony, 1764. november 5.

³⁶ ÖStA HHStA KA Nachlass Neny. Festetics Pál jelentése Cornelius Nenynek. No. 44. Pozsony, 1764. október 11.

³⁷ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. október 18. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz. Erre: Szijártó 2005: 252.

³⁸ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. október 27. A városi tanács fogalmazványa Ignatz Kastbergerhez.

³⁹ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. november 3. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

⁴⁰ A Hont vármegyéből származó, magyarul is beszélő Balásy Ágoston (+ 1769) 1741 és 1743 között Buda város számvevője, 1742 és 1751 között városi kancellista, 1751-től 1763-ig a város aljegyzője, 1763-tól belső tanácsosa volt. 1765-től haláláig Buda város bírájaként működött. A diétát követően nemesi címet szerzett. Életére: Nagy J. 2016: 178–179., nemességszerzésére: MNL OL A 57 Libri regii. 47. kötet. 449–451. https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_47_0307/?image=0&pg=221&bbox=314%2C-1455%2C1451%2C-788 – utolsó letöltés: 2023. március 27.

⁴¹ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. november 5. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

mánpártiak mellett a városok nevében nyilatkozó Gombos Mihály pozsonyi és az ellenzéki pasquillusokban lefejezéssel fenyegetett Pethő Sebestyén esztergomi követet,⁴² de velük vitatkozva az egyébként az adócsökkentésért kiálló városok, Besztercebánya, Szatmárnémeti és Nagybánya küldöttjeit is.⁴³ Az alsótáblai rendek az újabb, ezúttal végleges adóemelésre november 17-én szánták el magukat. Ennek során állítólag a kamaraelnök, Grassalkovich Antal azzal nyugtatta meg a „negyedik rend” bizonytalankodó tagjait,⁴⁴ hogy a megemelt adóösszeg felosztását nem a rendek fogják elvégezni, erről az uralkodó gondoskodik majd, és a döntés a városok számára kedvező lesz.⁴⁵ Az adóemelés érdekében a királynő ügyéért leghatározottabban kiálló két városi követ – a korban szokásos módon – személyes kegyajándékot nyert a viták lezárását követően:⁴⁶ míg Gombos Mihály egy dohánnyal töltött arany tubákosszelencét kapott, addig Pethő Sebestyén egy aranyérmes aranylánccal.⁴⁷

Eközben a város és követe – az ilyenkor szokásos menetrend szerint – felkészült a megemelt adóösszeg esetlegesen a városra hárítandó részének mérséklésére.⁴⁸ Kastberger követ azonnal elkérte a várostól a meglévő deperdita-jegyzéket,⁴⁹

⁴² Pethő Sebestyén eredetileg a Dessewffy-ezred zászlótartója volt az esztergomi várban. 1746-ban, a városi helyőrség felszámolása után Esztergom városában maradt és polgárjogot szerzett. 1749-ben városi szószólvá, majd árvagyámmá választották. 1751-ben lett belső tanácsos. 1761–1762-ben és 1776 és 1779 között városbíró volt. Lojális magatartását mutatja, hogy 1756-ban, a hétéves háború során felajánlotta a városi tanácsnak, hogy a királynő szükségére saját költségén egy lovas katonát állít ki és szerel fel. Az 1764–65. évi pasquillus szerint a követ „a szkíta nemesség díszét” akarja elpusztítani, ezért méltó az örök keresztre. Végül az ismeretlen szerző lenyakazással fenyegeti meg őt és a hozzá hasonlókat, akik a gaztetteikkel a „haza jogait szeretők” megsemmisítik. Életére: Prokopp 1983: 402; Pifkó–Zachar 2000: 53; OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. In *Pethő Cittis Strigoniensem Ablegatum*.

⁴³ MNL OL N 114. 15. kötet. *Diarium diaetae* 1764–65. [oldalszám nélkül]; MTA KIK Kt. Jogt. Osztály. 2.r. 44. *Diarium diaetae anni 1764 et 1765*. 219–220.

⁴⁴ Sajnos a pesti követjelentés arról már nem ad hírt, hogy Pethő Sebestyén esztergomi követ ugyancsak a királyi előterjesztések támogatójaként tűnt fel. Vele szemben többen felemelték szavukat az emelés ellen, így Besztercebánya és Kismarton követe is. Erre: MTA KIK Kt. Jogt. Osztály. 2.r. 44. *Diarium diaetae anni 1764 et 1765*. 264–265.

⁴⁵ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. november 17. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

⁴⁶ Az uralkodótól érkező ajándék a társadalmi hierarchia magasabb szintjén állók számára is nagy megtiszteltetés volt. Az egyes diéták végén az uralkodó szolgálatában különös érdemeket szerzett ítélmestereket Mária Terézia több alkalommal is megajándékozta, így 1751-ben Brunszvik Antalt aranyérmes ellátott nyaklánccal, 1765-ben felsőbüki Nagy Pált és Majthényi Károlyt pedig aranylánccal. Erre: Szijártó 2021: 509; MNL OL A 1 Originale referadae. 1765. év. No. 72. 1765. március 30.

⁴⁷ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1765. január 30. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

⁴⁸ Az adóösszeg újraosztása az egyes vármegyék és városok között az úgynevezett *rectificatio portarum* során történt, amelynek alkalmával annak megállapítására került sor, hogy az egyes törvényhatóságokra hány adóporta esik. A porták kiigazítása történhetett az országgyűlés végén, miként 1751-ben, vagy azon kívül, uralkodói hatáskörben, miként az az 1728–29. diétát követően történt.

⁴⁹ A deperdita a katonaság ellátására a polgári lakosság által nyújtott, de a katonai hatóságok által utólag pénzben megtérítendő élelmiszerek jellemzően alacsonyan megszabott ára és a magasabb

valamint a hadiadó hátralékokról és a városi adósságokról szóló kimutatásokat.⁵⁰ Azért, hogy a város elkerülje a magasabb adóösszeg fizetését, a városi tanács több alkalommal is megküldte érveit a követnek: a Magyar Királyságban a legutóbbi diéta óta betelepített, az adóalapot növelő 300–400 pusztá döntően a vármegyék területén fekszik és vármegyénként 1000–1500 forintos többletbevételt biztosíthat; Pest város nem bővelkedik a hadiadó fizetéséhez és a katonaság ellátásához szükséges terményekben és tűzifának valóban, ezeket a parasztságtól kell drágán beszereznie; a város területén sok a hadiadó alól mentesített rendház, itt helyezkedik el az ugyancsak adómentességet élvező Invalidusok Háza és a Királyi Kúria; a dunai átkelőt igénybe vevő hadsereg átvonulásából és beszállásolásából nagy mennyiségű meg nem térített költség származik.⁵¹ Mindezek miatt a város képtelen kifizetni az állami adót, illetve azt csak hitel felvételével tudja fedezni.⁵² A felsorolt mentségek nagy része azonban nem tükrözi a város valós gazdasági teljesítőképességét, és a politikai cél elérése érdekében torz képet fest Pestről. A század elején még domináns mezőgazdaság ekkorra már teret veszített az ipar és a kereskedelem javára, megkezdődött a külvárosok beépülése. Emellett a pesti országos vásárok forgalmának a század közepén felfutó növekedése, valamint az, hogy a század elejéhez képest az adófizető lakosság száma a három-négyszeresére emelkedett (1716-ben 3400, 1769-ben 13 400 fő) korántsem egy elszegényedő és adóját befizetni képtelen város képét sejteti.⁵³ Az 1724 óta a városban székelő Királyi Kúria bíráinak, ügyvédjeinek és a katonaságnak a jelenléte sem lehetett gátja a gazdasági prosperitásnak, sőt ez inkább állandó munkaalkalmat és vásárlóerőt jelentett az iparosok, kereskedők és vendéglősök számára.⁵⁴

A követnek a tanács előírta, hogy a többi várossal összefogva kérjen a királynőnél audienciát annak érdekében, hogy a *rectificatio portarum*, vagyis a megemelt adó elosztására ne a „negyedik rend”-re sérelmes módon, a vármegyék túlsúlyát biztosító diétán kerüljön sor, miként az 1751-ben történt, hanem Bécsben, az országgyűlést követően, az uralkodó által összehívott konferencián, ahogyan erre 1729-ben került sor.⁵⁵ Végül – a kamaraelnök ígérete ellenére – az előbbi gyakorlat folytatódott 1764–65-ben is: ekkor a követ fő feladata már az lett, hogy az adóporták kiigazítására kiküldött bizottságban pártfogókat találjon a város számára. Nemcsak emlékiratot adott be a bizottság elnöki tisztét ellátó

piaci ár közötti különbséget összege. A kortársak egyfajta bújtatott közteherként tekintettek rá. Schramek 2014: 124.

⁵⁰ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. október 10. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

⁵¹ Az erre vonatkozó városi tanácsi utasítások: BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. október 15., 1764. november 11., 1765. december 3., MNL OL N 55 Diaeta anni 1764–65. Lad O., Fasc. E., No. 23. Pest város sérelme Batthyány Lajos gróf nádorhoz.

⁵² BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. január 15. Ignatz Kastberger követ jelentése.

⁵³ Nagy L. 1975: 127; Bácskai 2007: 376–377, 387–389.

⁵⁴ Bácskai 2000: 80.

⁵⁵ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. október 27. A városi tanács fogalmazványa Ignatz Kastbergerhez. A korábbi gyakorlatra: Schramek 2018: 1131.

nádornak,⁵⁶ de a város utasítására igyekezett megkeresni, támogatásra kérni több főurat is, így az 1751-ben még a város túlterheltségét bizonygató Barkóczy Ferenc hercegrőmet, a város felettes hatóságának fejét és egyben pesti ház- és telekbirtokos Grassalkovich Antal kamaraelnököt,⁵⁷ vagy annak vejét, Forgách János gróf nógrádi főispánt.⁵⁸ Mi több, a kebelbeli városokkal hagyományosan nem igazán jó viszonyban lévő Pest-Pilis-Solt vármegye helyettes alispánja és követe, Laczkovich Imre is segítette a várost azzal, hogy Balassa Pál gróf bizottsági tagot is informálta a város rossz anyagi helyzetéről.⁵⁹ A döntő bizottsági ülésen állítólag a városok nagybírája, Batthyány Ádám tárnokmester közbelépése mérsékelte végül a tervezett adó mennyiségét: „kis Pest” városára a tervezett 6 helyett csak 5 adóportával többet terheltek,⁶⁰ így azok száma összesen 28-ra emelkedett.⁶¹ A korabeli rendi közéletben általában sokat vártak egy befolyásos patrónus támogatásától: a közfelfogás szerint az adófelosztáskor a városok érdekeit senki sem mozdította elő hathatósan, míg a vármegyék az ott nagybirtokos főurak támogatását élvezhették.⁶² Ezért, Batthyány tárnokmester segítsége ellenére a követ mégis azzal indokolta a sikertelenségét, hogy nem volt senki, aki Pestért felszólaljon, míg Vas vármegye csökkenteni tudta adóját főispánja, Batthyány Lajos nádor befolyása révén.⁶³

A nemesi felkelés reformjának ügyében a magyar rendiség egységesebb álláspontot képviselt, és úgy tűnik, hogy ez alól a városok sem voltak kivételek. Mária Terézia november 8-i leiratában – a magasabb adó elérése érdekében – visszavonta ugyan az *insurrectio* szabályozására vonatkozó kérését, ám a hadiadó

⁵⁶ Kérvényét a nádornak január 11-én nyújtotta be, amelyet fiának, Batthyány József kalocsai érseknek ajánlott: BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1765. január 14., MNL OL N 55 Diaeta anni 1764-65. Lad O., Fasc. E., No. 23. Pest város sérelme Batthyány Lajos gróf nádorhoz.

⁵⁷ Grassalkovich Antal gróf birtokszomszédja volt Pest városának, mely régóta igyekezett jó viszonyt ápolni a főúrral. Az akkoriban személynöki tisztséget betöltő Grassalkovich 1734-ben, a városnak tett szolgálatai fejében ingyen kapott kertet a magisztrátustól a Hatvani utcai háza mellett. A közte és a város között Gubacs és Szentlőrinc pusztá határkijelölése miatt kiobbant pereskedés lezárásakor (1738) a megbékélés érdekében a város örökre mentesítette a személynök pesti házáat a közterhek alól, és 2000 forint készpénzt fizetett neki. Erre: Gárdonyi 1932: 131; Nagy L. 1957: 145.

⁵⁸ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. december 29. A városi tanács levélfogalmazványa Ignatz Kastbergerhez.

⁵⁹ Közvetítését az alispán azzal indokolta, hogy romló anyagi viszonyai miatt a lakosság elvándorolhat, ez pedig a vármegyei jobbágyság agrártermékeinek értékesítési lehetőségeit is negatívan befolyásolná. BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1765. január 14. Ignatz Kastberger követ jelentése.

⁶⁰ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. január 18. Ignatz Kastberger követ jelentése.

⁶¹ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. január 15. Ignatz Kastberger követ jelentése.

⁶² A városi polgárság benyomásainak ellentmond az az 1751. évi diéta adófelosztása kapcsán tett megfigyelés, mely szerint a hadiadó egyes törvényhatóságok közti elosztása nagyjából tükrözte az országban zajló gazdasági és társadalmi fejlődés irányait, vagyis az adóterhek nagyságának módosulása az adófizetők számát és anyagi helyzetük módosulását képezte le, és nem egy-egy sikeres vagy sikertelen rendi politikus eredményes érdekérvényesítését tükrözte. Nagy J. 2020b: 238.

⁶³ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. január 23. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

összegének megszavaztatása után, 1765 januárjában ismét elővette azt.⁶⁴ *Insurrekciós* kötelezettsége a városoknak is volt, de nem személyesen teljesítették, hanem pénzzel váltották meg, és felkelés esetén a felszerelt katonákat annak a vármegyének a kontingensébe küldték, amelynek területén az adott város feküdt. A felkelés kiállításának a városok számára elsősorban szimbolikus-politikai jelentősége volt: kiváltságaik megőrzésében és a rendiséghez való tartozásuk megjelenítésében játszott szerepet.⁶⁵ E tárgyban a városi tanács továbbra is helyeselte a rendek megegyezést elutasító magatartását, követét az első két rend véleményének követésére és a nemesi felkelés fennmaradását biztosító törvények (1715. évi 8. és 1723. évi 6.) megtartására intette.⁶⁶ Végül, mint ismeretes, ebben (és az úrbér ügyében) az uralkodó által benyújtott törvénytervezetet a rendek az országgyűlés 1765. márciusi berekesztése előtt nem is fogadták el.⁶⁷

A vármegyei követekkel az adóemelés és a nemesi felkelés kérdésében való időleges együttműködés nem jelentette azt, hogy a városok megfeledeztek volna a vármegyéktől elszenvedett partikuláris sérelmeikről. Jó példa erre az, ahogyan a Pest-Pilis-Solt vármegye által beadott panaszt tárgyalták. A panaszt a vármegye a Pesten és Budán a nemesi ingatlanok után a városi hatóság által is szedett telekadó (*Grundgeld*), illetve a nemesek városi ingatlanszerzését akadályozó gyakorlat ügyében adta be.⁶⁸ A városi sérelmek diétai tárgyalásakor (augusztus 26–27.) a budai követ, Balásy Ágoston megpróbálta tájékoztatni a Királyi Táblát a telekadó ügyében, de annak elnöke, Koller Ferenc személynök durván utasította, hogy üljön vissza a helyére. Pest városának az átvonuló katonaság ügyében beadott panaszát sem vették fel az országos sérelmek közé, miként abban sem sikerült eredményt elérni, hogy újratárgyalják a vármegyék által a városokra áthárított, a katonaság számára (1751 óta némi szerény térítés fejében) teljesítendő előfogatok (*forspont*) kérdését. A 27-i ülésen a többi város sérelmét sem hallgatták meg, Kastberger a személynököt a városok ősellenségének (*Erbfeind*) titulálta.⁶⁹ Talán nem véletlen, hogy az elnöklő személynök semmit sem tett a városok érdekében, hiszen azok a kormányzat szerint addig sem szerepeltek jól a diétán, és inkább teret engedett a vármegyék követeléseinek. Beadott írásos nyilatkozatában a városi követ azzal védekezett, hogy a tanácsnak az 1703. évi városi kiváltságlevél engedte meg a telekadó szedését, annak éves kivetésének gyakorlata ellen

⁶⁴ Szijártó 2005: 253–254.

⁶⁵ Lázár 2015: 76, 84.

⁶⁶ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. október 21. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz, és uo. Pest, 1764. október 27., 1765. február 6. A városi tanács levélfogalmazványai.

⁶⁷ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1765. március 15. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

⁶⁸ Az utasítás 53. pontjában: Kiss–Nagy–Kapitány 2015: 72.

⁶⁹ A városi sérelmek tárgyalása augusztus 29-én ért véget. BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. augusztus 27. és 29. Ignatz Kastberger jelentése.

a házbirtokos nemesség nem szokott tiltakozni, az pedig, hogy az ingatlanszerzést a polgárság valóban megakadályozná, tényszerűen nem igazolható.⁷⁰

AZ ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS ESZKÖZTÁRA

A városok követei, akik nem kaptak szerepet a döntéshozatali mechanizmusban és tehetetlenül szemlélték a tárgyalási rend felbomlását, a Koller Ferenc személy-nők és a vármegyei követek közötti szócsatákat, egy idő után elfogadták a kormányzati narratívát, mely szerint a magyar diétából „egy valóságos lengyel diéta fog keletkezni”.⁷¹ Mindez azonban, mint fentebb is láthattuk, nem jelentett teljes politikai passzivitást! A szakirodalom szerint a szabad királyi városok közös érdekeik védelme érdekében már a 17. század folyamán összehangoltan léptek fel, az országgyűlés előtt információt cseréltek egymással és egyeztették álláspontjukat.⁷² A „negyedik rend” együttműködésének hagyománya megkopva ugyan, de ezen a diétán is tovább élt: a közös sérelmi lista összeállításán túl a városok követei gyakran üléseztek együtt a *Vad emberhez* címzett fogadóban és a pozsonyi városházán. Arra az esetre, ha a városukat támadás érné, a rendi politikai életben járatan pesti követeket a magisztrátus a befolyásos soproni követhoz és városbíróhoz, Ernst József Keresztély bíróhoz irányította. A pesti magisztrátus egyik, követeinek írt levele arról tanúskodik, hogy a tanács a legjobb anyagi helyzetben lévő városok között tartotta számon a saját városát, hangsúlyozva azt, hogy Budával, Sopronnal és Pozsonnyal „szinte ugyanolyan státuszban van”.⁷³ Kastberger – politikai tapasztalatlanságán túl – nagy hátrányból indult magyar nyelvtudásának hiánya miatt is, ugyanis – főként az alsó táblán – a viták egy része a latin mellett magyarul zajlott.⁷⁴ A városi tanács ahelyett, hogy lecserélte volna a követét, végül úgy igyekezett megoldani a problémát, hogy a Pozsonyban élő, magyar nyelven is tudó ágensét, Fabsics Istvánt utasította követe kíségetésére. Emellett a szomszédos Buda város követét, a magyarul kiválóan beszélő – és pesti követtársa bevallása szerint vele jó viszonyt ápoló – Balásy Ágostont is segítségül hívhatta.⁷⁵

Egy-egy ad hoc sérelem orvoslása érdekében a városi követek kisebb csoportjai együtt igyekeztek eljárni közös ügyükben. Az 1745. évi jászkun redempciót

⁷⁰ Ennek a közlésnek ellentmond, hogy a református vallású Pest vármegyei követ, Ráday Gedeon és családja – a protestánsok ingatlanszerzését tiltó szabad királyi városi privilégium vonatkozó pontja miatt – anyai örökségének átvételében sokáig akadályoztatva volt. BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. szeptember 4. Ignatz Kastberger jelentése, és uo. Pest, 1764. szeptember 19. A házzal kapcsolatos korábbi jogvitákra: Gárdonyi 1927.

⁷¹ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. augusztus 8.

⁷² H. Németh 2002: 210.

⁷³ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. július 3. A városi tanács levélfogalmazványa Ignatz Kastbergernek és Anton Katicsnak.

⁷⁴ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. augusztus 27. és 29. Ignatz Kastberger jelentései a városi tanácsnak.

⁷⁵ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pest, 1764. szeptember 3. A városi tanács levélfogalmazványa Ignatz Kastbergerhez.

követően vámmentességet nyert jászkun kerületi lakosok kiváltsága például nemcsak Pest és Buda dunai folyami átkelésből származó jövedelmeit apasztotta, de a redemptusokkal szomszédos Debrecen és Szeged bevételeit is csökkentette, ezért a négy város közös felterjesztést akart tenni e kiváltság megtámadására. Közös ügyet (*communa causa*) ugyan nem sikerült formálni a sérelemről, de a két Duna menti város küldöttei folyamatos egyeztetésben maradtak Debrecen és Szeged köveivel.⁷⁶

Politikai gyengeségük miatt a követek elsősorban nem magán a diétán, hanem annak időtartama alatt az egyes pozsonyi és bécsi kormányhatóságoknál folytatták érdekérvényesítő tevékenységüket, mai kifejezéssel élve a lobbizást.⁷⁷ A mikropolitikai *do ut des* elve alapján az egyes konkrét ügyek sikerre vitele, így a követek számára megfelelő pozsonyi szállás megtalálása, az adócsökkentés elérése, vagy egy-egy vitás tulajdonjogi ügy rendezése érdekében a városoknak meg kellett találniuk a megfelelő pártfogókat, akiket kisebb-nagyobb ajándékokkal próbáltak megnyerni. A pesti követek például a korszakban gasztronómiai ingyencsúszónak számító teknősbékával lepték meg patrónusaikat, így kapott a diéta elején és végén Végh Ignác és Kalóczy Mihály kamarai tanácsos és Balogh László helytartótanácsos ebből a csemegéből egy-egy nagyobb mennyiséget.⁷⁸ Hasonló stratégiát követett a szomszéd város, Buda is akkor, amikor követei útján a település fő exportcikkének számító budai borral ajándékozta meg patrónusait, a központi kormányzatszervek tisztviselőit.⁷⁹

* * *

Országgyűlési levelezésüket áttekintve látható, hogy Pest város követei nem játszottak vezető szerepet a diétán a „negyedik rend” képviselői között, amiként a városok sem tudtak érdemben beleszólni a kormányzat és a rendi politikai élet fő alakítóit, a főrendek és a vármegyei követek közötti csatározásokba. A levelezés forrásértéke viszont lehetővé teszi néhány következtetés levonását erről a kevésbé ismert diétai csopotról. Az adóemelés kérdésében a városok többsége (ahogyan Pest is) a rendiség nagyobb részének elutasító álláspontját követte, majd – párhuzamosan a káptalani követek fokozatos irányváltásával – 1764. október elejétől lépésről lépésre vált egyre engedékenyebbé a kormányzat elképzelései iránt.

⁷⁶ A két tiszántúli város a diéta elején ebben az ügyben nem adott be hivatalos sérelmet, mely alapján egy közös felirat elkészíthető lett volna. Ráadásul Szegeden a szomszédos jászkun helységek lakosai a gyakorlatban a korábbiakban is sértetlenül élvezték a rév-, és vámmentességet: ennek ténye gyengítette volna a városok érvelését a kiváltság elleni közös fellépés esetén. A követelést az is okafogyottá tette, hogy a jászkunok kérvény útján már november folyamán megszerezték maguknak az uralkodótól a vám- és révmentesség privilégiumának megerősítését. Erre: BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. november 17. és november 28. Ignatz Kastberger jelentése a városi tanácshoz.

⁷⁷ Nagy J. 2016: 170–171.

⁷⁸ BFL IV.1202.c Int. a.a. 4044. Pozsony, 1764. június 19. Anton Katics és Ignatz Kastberger jelentése és uo. Pest, 1764. december 5. Ignatz Kastberger levele a városi tanácshoz.

⁷⁹ BFL IV. 1002.a. 67. kötet. 1764. június 5. 74. fol. A 18. századi gyakorlatra: Nagy J. 2020a: 42.

Sajnos sem a felhasznált levelezés, sem a korabeli naplók nem engedik meg, hogy pontosabb képet alkossunk a csoport egészének pálfordulásáról, de a hangadó követeket sikerült azonosítanunk. A szabad királyi városok, mint a Kamara és a Helytartótanács által felügyelt „királyi jószágok” ugyan igyekeztek a kormányzat és a kormányzati tisztviselőkik kegyét keresni, ám rózsásnak éppen nem mondható anyagi helyzetük és Bécs reformtervei időlegesen a rendi ellenzék oldalára állították őket az adóemelés és a nemesi felkelés kérdésében. Vagyis a városokra hagyományosan jellemző, az 1751. évi diétán még egyértelműen lojális viselkedés a kormányzat felé ezen az országgyűlésen megváltozott. Ám ez a félig-meddig ellenzéki szereplés végül inkább rontotta amúgy sem kedvező alkupozícióikat, és az 1728–29., valamint az 1751. évi országgyűlésen még bevált taktikákat ekkor már nem tudták alkalmazni. Korábban a városok az adóemelés következetes megszavazásakor az udvari racionalitás értelmében szerzett szimbolikus tőkét a kormányzattal szemben sérelmeik orvoslására igyekeztek felhasználni,⁸⁰ ám – mint azt a személynök elutasító álláspontja is mutatta – az udvar egyértelmű támogatásának hiányában a vármegyékkel szemben már nem tudták megvalósítani az elképzeléseiket. A rendek városokkal szembeni bizalmatlansága miatt a vármegyék és városok közti diétai együttműködés sem bizonyult tartósnak: jól bizonyítják ezt azok az – 1764–65. és a következő, 1790–91. évi diétán is – ismétlődő panaszok, melyek a városok számának növelését és a városi szavazatok számának korlátozását követelték.⁸¹ Számos kérdésben (például a *census regius* ügye, a jászkunok vámmmentessége elleni fellépés) pedig a városok belső megosztottságuk miatt nem tudtak hathatósan fellépni. A pesti követ is leginkább a nyilvános üléseken kívül, az adóporták felosztására kirendelt deputációkhoz benyújtott sérelmek előadásakor mutatkozott aktívnak, illetve akkor, amikor bizonyos főméltóságokat magánúton igyekezett meggyőzni városa támogatásáról.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1002.a Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.

IV.1202.a Pest Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.

IV.1202.c Pest város tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések (Intimata, mandata et repraesentationes).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 1 Magyar Kancelláriai Levéltár. Originales referadae.

A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii.

⁸⁰ A német Reichstaghoz hasonlóan a városoknak az adókérdésben kellett engedményeket tenniük, hogy ebből maguknak politikai tőkét kovácsolhassanak. Krischer 2008: 146, 148.

⁸¹ Csizmadia 1983: 33–44; Kiss–Nagy–Kapitány 2015: 69.

- N 55 Regnicolaris Levéltár. Diaeta anni 1764.
 N 114 Regnicolaris Levéltár. Kovachich Márton György gyűjteménye.
 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (MTA KIK Kt.)
 Jogt. Osztály. 2.r. 44. Diarium diaetae anni 1764 et 1765.
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Ktt.)
 Quart. Lat. 445. In *Pethő Cittis Strigoniensem Ablegatum*.
 Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (ÖStA HHStA)
 Kabinetsarchiv (KA)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 2000: Budapest története 1686–1873. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 77–126.
 Bácskai Vera 2007: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása (1733–1820). In: Bácskai Vera: *Városok és polgárok Magyarországon*. I. kötet. Budapest, 375–402.
 Bónis György 1974: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*. Budapest.
 Bónis György 1975: Városigazgatás, várospolitikai. In: Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest, 159–190.
 Csizmadia Andor 1964: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. A „Kollár contra Status et Ordines”. *Jogtudományi Közöny* (19.) 4. 214–227.
 Csizmadia Andor 1983: A szabad királyi városok becikkelyezése az 1790–91. évi országgyűlésen. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténelmi tanulmányok V*. Budapest, 33–45.
 Dümmerth Dezső 1968: *Pest város társadalma 1686–1696*. Budapest.
 Forgó András 2012: A politika kultúrtörténete. Egy „német” elmélet vitája és annak tanulságai. *Világtörténet* (34.) 3–4. 171–184.
 Forgó András 2017: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. századi országgyűléseken*. Budapest.
 Forgó András 2021: Rebellious Priests? The Catholic Clergy and the Diet, 1764–1765. *Hungarian Historical Review* (10.) 73–95. <https://doi.org/10.38145/2021.1.73>
 Gárdonyi Albert 1927: Ráday Pál jogvitája a pestvárosi tanáccsal. *Protestáns Szemle* (36.) 4. 213–219.
 Gárdonyi Albert 1932: Vidéki birtokosok Pesten a XVIII. században. *História* (5.) 130–133.
 Grünwald Béla 2001: *A régi Magyarország 1711–1825*. (Szerkesztette és a jegyzeteket kiégszítette Poór János.) Budapest.
 H. Németh István 2002: A szabad királyi városok egységes fellépéséről a kora-újkorban (16–17. század). *Soproni Szemle* (56.) 3. 210–238.
 Horváth Mihály 1873: *Magyarország történelme*. VII. kötet. Budapest.
 Kállay István 1965: Die Einführung einer neuen königlichen Steuer (Census regius) in den königlichen Freistädten in Ungarn 1749–1780. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. 17/18. 96–108.

- Kállay István 1970: A census regius bevezetése, illetve felújítása szabad királyi városainkban a XVIII. század második felében. *Történelmi Szemle* (13.) 3. 431–439.
- Kállay István 1972: *A szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában*. Budapest.
- Kiss Anita – Nagy János – Kapitány Adrienn 2015: *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*. (Szerk.: Kiss Anita). Budapest.
- Krischer, André 2008: Politische Repräsentation und Rhetorik der Reichstädte auf dem Reichstag nach 1648. In: Feuchter, Jörg – Helmrath, Johannes (Hgg.): *Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Eigene und Fremde Welten 8.) Frankfurt – New York, 135–148.
- Lázár Balázs 2015: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregeiben (1741–1815). In: Hermann Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. Budapest, 41–114.
- Nagy János 2016: Sopron és Buda országgyűlési követei a 18. századi diétákon. In: Kónya Peter – H. Németh István (szerk.): *Mestá na sneme. Városok a diétán. Ochrana mests-kých záujmov vobdobí stavovského a občianskeho parlamentarizmu. Városi érdekvédelem a rendi és polgári parlamentarizmus időszakában*. Eperjes, 157–189.
- Nagy János 2017: Az új szabad királyi városok becikkelyezésének ügye az 1751. évi országgyűlésen. *Fons* (24.) 1. 69–108.
- Nagy János 2020a: Lojális alattvalók és lokális érdekvédők. Buda város követei az 1728–1729. évi országgyűlésen. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* (15.) 29–50.
- Nagy János 2020b: *Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen*. Budapest.
- Nagy Lajos 1957: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. *Tanulmányok Budapest múltjából* 12. 133–196.
- Nagy Lajos 1975: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest.
- Osztetzky Dénes 1935: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor*. Budapest.
- Pifkó Péter – Zachar Anna 2000: *Esztergom helytörténeti kronológiája a kezdetektől 1950-ig*. Esztergom.
- Prokopp Gyula 1983: Régi esztergomiak. In: Baják István et al. (szerk.): *Esztergom Év-lapjai 1983. Annales Strigoniensis*. Esztergom.
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. Budapest.
- Schramek László Péter 2011: *Az állandó hadsereg eltartásának kérdései a 18. század első felében Pest megye példáján keresztül*. Budapest.
- Schramek László Péter 2014: A 18. századi állami adóztatás alapvonalai. In: Horváth Attila – Galambos István – Marschall Adrienn (szerk.): *Adalékok az adózás történetéhez*. Budapest, 113–130.
- Schramek László Péter 2018: A magyar vármegyék szerepe a Habsburg Monarchia had-erejének finanszírozásában. Egy 1730. évi felmérés tapasztalatai. *Századok* (152.) 5. 1127–1149.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest.
- Szijártó M. István 2016: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest.

- Szijártó M. István 2021: *A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. Budapest.
- Tóth Árpád 2010: Városi polgárság és rendi identitás a késő rendi korszakban. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 471–480.
- Tóth Árpád 2012: Az evangélikus polgárság és nemesség társadalmi és rokoni hálózatai Pozsonyban a 18. században. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* (7.) Budapest, 236–282.
- Tóth Árpád 2015: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán: városi tisztviselők a késő rendi társadalom korszakában. *Századok* (149.) 5. 1093–1111.

Nagy Botond

Közteher a falu javára. Községi pótdózás a dualizmus kori Háromszéken*

A székelyföldi rurális települések fejlődésének útja a rendi korszakból a polgáriba számos szempontból sajátosnak értékelhető. A középszintű igazgatás reformja nyomán megszűntek az autonómia intézményeinek tekintett székek, a régió pedig betagozódott az egységes vármegyerendszerbe. A települések szintjén azonban tovább éltek olyan kollektív kiváltságok, amelyekre támaszkodva az önkormányzatok átmenetileg hatékonyan teremtették elő a közszolgáltatások költségeinek fedezetét. A községi pótdózás mértéke és kiterjedtsége megfelelő mutatónak kínálkozik arra, hogy nyomon követhessük ezen községek költségvetésében végbement változásokat. A régión belüli vizsgálódásnál elsősorban a forrásadottságok miatt esett a választás Háromszékre, ugyanis a másik három vármegyéhez (Csík, Maros-Torda, Udvarhely) képest itt a széki/vármegyei apparátus, illetve törvényhatósági bizottság erőteljesebben gyámkodott a községeken, nagyobb alapossággal tárgyalta a háztartásaikba bevezetni szándékolttételeket, túllépve a községi törvények szabta keretet is – és ezzel bőségebb adathalmazt is rögzített. Ennek a gyakorlatnak az eredetére vonatkozóan egyelőre csak feltevésekbe bocsátkozhatunk: a szabadságharcban a végsőkéig kitartó Háromszéknek a neoabszolutista berendezkedés kitüntetett figyelmet szentelt, s az akkor gyökeret vert felsőbb hivatali szigor egyes elemei tovább éltek a későbbi szervezeti kultúrában is. További indok a választás mellett, hogy az 1876-ban lebonyolított meggyésítéssel több egykori úrbéres falut Háromszékhez csatoltak, illetve itt már korábban önállóságot nyertek volt telepítvények, amely tény nagyban elősegíti az összehasonlításokat, a sajátosságok megértését.

A pótdóó olyan – az egyenes (ritkábban a közvetett) állami adókon felül kivetett – közteher, amelyet utóbbiak százalékos arányában határoztak meg a kérdésben különböző szinteken illetékes testületek (községi képviselőtestület, törvényhatósági bizottság, parlament). A polgári korszakban a központi kormányzat mozgásteret engedett a törvényhatóságok és a községek számára abban, hogy rendes jövedelmeiket pótdóóval egészítsék ki. Települések szintjén az 1868-as közoktatási törvény teremtett lehetőséget legfeljebb 5%, iskola fenntartására fordítandó pluszjárulék kivetésére, majd a községi törvények biztosították ezt a bevételi forrást az önkormányzati háztartásnak, anélkül, hogy maximálták volna az állami adókhöz viszonyított arányt. A sorban utolsóként

* A tanulmány az NKFI 128848 sz. *Székely önképzítés a 19–20. században* c. projekt támogatásával valósult meg.

pedig az óvodák támogatása vált lehetővé ilyen módon, ami maximum 3%-át tehette ki a direkt köztehernek.¹

A megyék első ízben az árvaügyek ellátására vethettek ki korlátozott arányú pótdót, később lehetőség nyílt közigazgatási, közművelődési és jótékonyági célokra fordítandó közteheradálékra is, 3%-os plafonnal, végül a közutakra vonatkozó 1890. évi jogszabály további, maximálisan 10%-os útdó begyűjtését engedte meg.²

Az államkincstárba befolyó egyes direkt vagy indirekt adónemekhez is tapadt átmenetileg pótdó jellegű közteher az idők folyamán. A leginkább kézzelfogható példa az 1898-ban az egészségügyi ellátás finanszírozásának reformjához köthető: a törvényhozás 1899–1904 között 3%-os, az egyenes adók összességéhez viszonyított pótdót szavazott meg az akkor létrehozott Országos Betegápolási Alap javára, majd az 1906. évtől ezt 5%-ra emelte.³

Háromszék törvényhatósági bizottsága eredetileg szabadabb kezet szándékozott biztosítani magának a megyei pótdózás megvalósítását illetően. Első szabályrendelet-tervezetében a törvényes csúcértéken belül vindikálta a kivetés jogát, oly módon, hogy az újabb tételek bevezetésénél ne kelljen külön igényelni a felsőbb hatalom jóváhagyását.⁴ A testület azonban fokozatosan lemondott erről az ambíciójáról, és konkrét célokra kötötte le a kvótáit: 1886-ban 1% pótdót az árvaház javára különített el, majd további 2%-ot a helyi érdekű vasút építésére fordított.⁵ Később a vármegyei gazdasági bizottság vagyonának gyarapítására szavaztak meg további 0,5%-ot, illetve 1%-ot a tisztviselői és szolgazemélyzet nyugdíjalapjának javára.⁶

A századforduló előtt Háromszéken a törvényhatósági pótdó az állami egyenes adókhoz viszonyítva összesen 4,5%-ot tett ki (a nagy háború előestéjén ez 4%-ra esett vissza), ugyanekkor az országos átlag 4,73% volt.⁷ A tanulmányunk tárgyát képező községi pótdó kiterjedtségében és volumenében sajátosan formálódott a dualizmus öt évtizede alatt, a fejlődést a háborús viszonyok törték meg, az újrakezdést pedig a berendezkedő román államhatalom központosító törekvése akasztotta meg.⁸

¹ 1868. évi 38. tc. 35. §; 1871. évi 18. tc. 119–120. §§; 1886. évi 22. tc. 129–130. §§; 1891. évi 15. tc. 18. §.

² 1870. évi 42. tc. 10–11. §§; 1883. évi 15. tc. 9. §; 1890. évi 1. tc. 23. §.

³ 1899. évi 8. tc. 9. §; 1906. évi 9. tc. 8. §.

⁴ RNL KMO F 9. 844. á. 35. k. 1883/350; uo. 38. k. 1884/129; uo. 39. k. 1884/301.

⁵ RNL KMO F 9. 844. á. 43. k. 1885/434; uo. 44. k. 1886/78, 79; uo. 46. k. 1886/298, 300; uo. 48. k. 1887/10; uo. 51. k. 1888/35, 54.

⁶ RNL KMO F 9. 844. á. 64. k. 1892/97; uo. 67. k. 1893/8; uo. 75. k. 1895/455; uo. 79. k. 1896/412; uo. 86 k. 1898/799; uo. 87. k. 1899/94.

⁷ Molnár 1895: 14; RNL KMO F 9. 844. á. 144. k. 1914/184, 369.

⁸ Az 1923. év elején életbe léptetett adótörvény a községi pótdók követhetőségét négy egyenes állami adónemre korlátozta, és csúcértékeit a következőképpen állapította meg: földadó után 3%; épületadó 6%; ipari és kereskedelmi tevékenység jövedelemadója 3%; egyéb adózás alá nem vetett szakmák és foglalkozások jövedelemadója 3%. (Lege pentru unificarea contribuțiilor)

Elfogadjuk Demeter Gábor figyelmeztetését, mely szerint a területi egyenlőtlenségek kimutatására nem feltétlenül jó mutatónak tekinteni az *egy főre jutó települési vagyont*, az indoklásával egyetemben, hogy abba beletartozott a pótdadó is, márpedig az lehetett valamely speciális feladatra alkalmazva, vagy csupán a legszükségesebbek ellátására a szegényebb falvakban, ráadásul a kivetés módja is nagy lokális varianciát mutat. Azt a megállapítást sem vitatjuk, hogy a közszolgáltatásokat ellátó község anyagi forrásai nem egyenlő mértékűek a lakosok egyéni anyagi helyzetével.⁹ A háromszéki, illetve részben a Csík és Maros-Torda vármegyei példák mentén azonban előre kell bocsátanunk két megállapítást: a községi pótdadó, illetve az annak előzményeként, vagy azzal párhuzamosan gyakorolt helyi közteherviselési módozatok (adó- és illetékjellegű rovat, fogyasztási adóként funkcionáló kocsmajog) együttesen képezték a helyi önkormányzati háztartás első számú bevételi tételét; az általános költségekre fordított községi adón kívül a legritkább kivételként fordultak elő a speciális célúak – ez a gyűjtő-kategória magába olvasztott minden egyebet, beleértve az óvodai és iskolai pótdadót is, annak ellenére, hogy ez utóbbi típus a kezdeti időszakban még markánsan elkülönülve jelent meg. A hangsúlyt elsősorban nem a községi vagyont térbeli különbségeinek vizsgálatára helyezzük, inkább a folyó költségekre fókuszálunk, azon belül is arra, hogy a rendi kiváltságokból származó hasznok miként éltek tovább a polgári korban, ez hogyan mutatkozott meg a társadalmilag különbözőképpen tagozódott községek háztartásaiban, illetve, hogy a pótdózás miért tekinthető az uniformizálás eszközének.

A KÖZSÉGI PÓTADÓZÓK

A törvényhatósági, illetve községi pótdadót fizetők tekintetében nyilvánvaló átfedések, illetve csekélyebb jelentőségű különbségek mutathatók ki. A községi törvények a helyileg kivetett közteher célja alapján több kategóriát határoztak meg, ami az alapul szolgáló egyenes állami adók körében is szelekciót feltételezett. Az 1871-es törvény szerint a községi pótdadót összesen négy egyenes állami adónem (földadó, házadó, jövedelemadó és személyes kereseti adó) alapján lehetett kivetni. Az 1886-os jogszabályban annyi korrekció történt, hogy a jövedelemadó kikerült a lajstromból, és bekerült oda a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, a bányaadó, illetve a tőkekamat- és járadékadó – a törvényhatósági pótdadó alapját kivétel nélkül ugyanezek a tételek képezték. Ha a közteherviselést bevezető hatalom egyik legfontosabb célkitűzése a különböző egyenes állami adónemeken belül az adófizetők osztályozása volt, akkor ez a szándék a helyi önkormányzatok szintjén is feltétlenül érvényesült.¹⁰

directe și pentru înființarea impozitului global. Art. 72. [*Monitorul Oficial* nr. 258. din 23. Februarie 1923.]).

⁹ Demeter 2018: 40.

¹⁰ Kövér 2011: 124.

A falu határain belüli osztályzás kérdésénél figyelembe kell még venni, hogy egy 1883-ban kelt jogszabály felmentette a napszámosokat a kereseti adó fizetése alól, és mivel további rendelkezés nem született, egyúttal a megyei és községi pótdó alól is mentesültek.¹¹ A második községi törvény ugyan már lehetővé tette ennek a kategóriának a bevonását a helyi közteherviselésbe, ám az előjáróságok ezzel közel három évtizedig nem foglalkoztak érdemben. A megyei és a községi pótdóalap közötti különbségeket jobban kihangsúlyozták az utóbbi esetében biztosított mentesítések és mérséklések, amelyek kedvezményezettjei az oda települt üzemek működtetői (bányatulajdonosok, erdőkitermelő vállalatok), illetve a – a későbbiekben ismertetendő – telepítvényfalvak lakói voltak a pótdót alkalmazó anyaközséggel szemben. Ugyanakkor az egyenes adózók, vagyis akik az adóhivatalokon keresztül egyenlítették ki a kötelezettségeiket az államkincstár irányába, szintén mentesültek a községi kivetések alól.

Az államkincstár irányába mentesítést és mérséklést élvező kategóriák, illetve a közvetlenül hozzájárulók azonban a megyei pótdózásnál nem élveztek kedvezményeket. A községekre a különbségek figyelembevételével vetíthető rá az az osztályzás, amelyik a megyei pótdó alanyaira vonatkozóan a rendelkezésünkre áll. Az 1898. évi kimutatás (1. táblázat) végösszegeként nem a pótdózzható alap, és nem is a teljes évi befizetett egyenes állami adó szerepel – előbbinek összege ugyanis 742 058 korona, utóbbinak pedig 918 006 korona –, hanem a valós befizetéseket egy adott időpontban rögzítő összesítés, amelyből értelemszerűen hiányoznak a hátralékok.¹² Erre utaló adat a 2. sorszámú kategóriánál látható: a befizetett összeg elosztva az adózók számával nem adja ki az osztályzati összeg minimumát, az ellentmondás pedig a behajtás befejezetlenségével magyarázható. Ugyanakkor az évente ismétlődő általános gyakorlatból kiindulva feltételezhető, hogy a restanciák nagyjából egyenlően oszlottak meg a közteher nagysága szerint létrehozott kategóriák képviselői között. Háromszék vármegye 1877-ben történt létrejötte után az állami egyenes adók teljes éves összege, a kisebb-nagyobb ingadozásoktól eltekintve, 870 000–1 000 000 korona között mozgott, nagyobb kilengések az 1903., illetve az 1905. évi országos politikai válságokhoz köthetők. Az egy főre eső befizetések szerint Háromszék az erdélyi megyék között az első harmadban foglalt helyet a századforduló után. A teljes államkincstári bevételekhez viszonyítva azonban az egyenes adók súlya egyre csökkent: 1881–1885 között átlagosan 50,72%-ot, 1911–1915 között viszont már csak 20,61%-ot tett ki.¹³ Vagyis a községi pótdó kiterjedtségét, volumenét, illetve az időbeli mozgásokat általában az adott település anyagi igényei és lehetőségei befolyásolták, és nem a külső hatások. Az országos fiskális politikában ugyanis nem történt olyan fordulat, ami az alapul szolgáló adónemeket lényegesen befolyásolta volna.

¹¹ 1883. évi 10. tc. 2. §.

¹² RNL KMO F 9. 841. á. 1899/III/75, 1899/VII/77. Az összegek koronában szerepelnek: 1 forint = 2 korona.

¹³ Nagy 2017: 17–21.

A vizsgált években a vármegyei pótdózás alá eső összeg a befizetett egyenes államadók 74,03–82,89%-át tette ki, a községi pótdadó alapja ennél valamivel kisebb volt.¹⁴ A kimutatásban szereplő első négy adózócsoport 126 háztartásfőt foglal magába (0,32%), akikre a teljes befizetett összeg 17,78%-a esett. A létszám pontosan megegyezik a megyei virilisekével, ám személyüket tekintve nincs egybeesés az utóbbiaknál előforduló, kétszeres szorzóval rendelkezők miatt,¹⁵ így erre a csoportra 10–13% jutott a befizetett egyenes adókból. A direkt adózás gyakorlata leginkább a legnagyobb adózók körében fordult elő, akik ezzel az eljárással vélhetőleg a községi pótdadó fizetése alól is igyekeztek kivonni magukat.¹⁶ A felső középrétegnek tekinthető csoportok (5–8. sorszám) az adózók 2,4%-át képviselték, befizetéseik 22%-ot tettek ki. Az alsó középrétegnek is ugyanennyi a részese (9–14.), ami viszont az adóalanyok 9,63%-a között oszlott meg. Egyértelmű a kisegyzisztenciák túlsúlya: a köztelherviseléshez legalacsonyabb összeggel hozzájárulók közel a felét, a fölöttük lévő két kategóriával együtt a háromnegyedét tették ki az adózók teljes létszámának, befizetéseik együtt közel 40%-ot képviseltek, szerepük a községi adózásban még inkább hangsúlyos. Megfigyelhető továbbá a mentességet élvezők jelentős tömege, ők relatíve későn, a nagy háború előtti években kerültek az önkormányzatok célkeresztjébe, miután a faluközösségnek azon része, amelyik hozzájárult a közületi költségekhez, már hosszabb ideje megfogalmazta irányukba a részvétel imperatívuszát, amint az a pótdódlajstromokat kísérő átiratok sokaságából kiderül.

A KÖZSÉGI PÓTDADÓ ALTERNATÍVÁI

Háromszéken az állami egyenes adókon alapuló pótdózás az 1870-es évek derekán vette kezdetét, ám a közszolgálatok ellátása érdekében befizetett, adójellegű lakossági hozzájárulások alkalmazása jóval korábban kialakult gyakorlatnak számított, ezért indokolt röviden kitekinteni már az 1848 utáni változásokra is.

A polgári kor hajnalán a községek éves költségterveinek kiadási oldalán a legjelentősebb tételt a jegyző és az előjáróság javadalmazása jelentette, amely gyakorlat már a század elején állandó jelleget nyert.¹⁷ A köztelherviselés életbe lépése nyomán a közösen használt erdők és legelők adózás tárgyát képezték, ennek terhe pedig a falusi önkormányzatok háztartásainak részévé vált, a kataszter

¹⁴ RNL KMO F. 9. 841. á. 1891/XII/139, 1893/XII/227, 1894/XII/365, 1895/XII/277, 1899/XII/77, 1901/XII/197, 1902/XII/139, 222.

¹⁵ A törvényhatósági és községi virilisek névjegyzékébe a legnagyobb évi egyenes adófizetőket foglalták bele. Bizonyos foglalkozások művelőinek – értelmiségiek, kereskedelmi és iparkamarai tagok – adóösszegeit duplán vették számításba. (Gyáni–Kövé 2006. 97–99.) Ez az oka annak, hogy különbség mutatkozik a virilis listán szereplők, illetve az összeget reálisan befizető 126 legnagyobb adózó értékei között.

¹⁶ Nagy 2015: 134–140.

¹⁷ Pál-Antal 2002: 314.

rendezetlensége miatt azonban ez akkor még nem volt jelentős mértékű kiadás.¹⁸ Az Erdélyben 1853-ban bevezetett polgári törvénykönyv megnevezte a *birtokosságot* mint azt a közösséget, amelyik tulajdonosa a falu közös erdőjének és legelőjének, illetve ezek kiegészítő részeként kisebb királyi haszonvételeket is meghagyott.¹⁹ A jogi hézagok miatt azonban ezek az entitások csak évtizedekkel később jöhettek létre, a székely falvakban az *arányosítások* lezárulásáig a polgári község képviselőtestülete és előjárósága gyámkodott a birtokosságok vagyonán, viselve annak anyagi terheit és élvezve hasznát, eltérően az úrbéres településektől, ahol a vagyoni elkülönülés már korábban végbement. Az 1850-es évek elején a legtöbb község elégtelen bevételi forrásokkal rendelkezett, így a költségek közvetlenül a lakosságra hárultak Ennek eszköze a *rovatalozás* volt, ami számos elemében egyezést mutatott a későbbi pótdóval, és később helyenként annak szinonimájaként is tüntették fel – például Maros-Torda vármegye alispáni jelentéseiben a pótdó 1895-ig rovatalként szerepelt.²⁰

Háromszéken világosan megkülönböztették a helyi jellegű közteher két típusát. Az éves rovatalk alkalmazásáról a falusi önkormányzatok autonóm módon, a költségvetési hiány megállapítását követően döntöttek. 1871 előtt, kevés kivétellel, a földvagyon alapján osztályozták a lakosságot, csoportonként különböző mértékű hozzájárulást megszabva. A kontribúció e módozata nem vált domináns bevételi forrássá még úgy sem, hogy általános kiterjesztésére egy főpróba is történt. Erre az epizódra 1854 őszén került sor, amikor a központi hatalom előre megszabott összegű államkölcson jegyzésére szorította rá, más szereplők mellett a községeket is.²¹ A jegyzett államkölcson összege Erdélyben megközelítette az éves adók összességének háromszorosát. Az államkölcsont ugyan öt év alatt, részletekben kellett befizetni, ez azonban a legtöbb település önkormányzatának anyagi lehetőségeit meghaladta.²² Az összeg faluhatáron belüli leosztása a lakosok között a rovatalozási módozatok széles skáláján alapult: előfordult közöttük a háztartások osztályzata a tartott marhák száma és fajtája, illetve a (kataszteri tiszta jövedelem fogalmával nem azonos) mezőgazdasági kihozatal szerint is, sőt a későbbi községi pótdóval teljesen azonos eljárás is felbukkant, ám ezek mégsem váltak a községi úzus részévé.²³

Közvetetten a külső kényszerből származtatható az a kereskedelemtechnikai eljárás is, amellyel a háromszéki és csíki települések java része a következő évtizedekben bebiztosította éves költségvetéseinek legjelentősebb bevételi tételét, jelesül az italmérési jog haszonbérletét – kiváltva ezzel a rovatalozást. A regáléjognak e válfaja

¹⁸ Egyed 1975: 153; RNL KMO F 135. 239. (VII. 4.) 12–298.

¹⁹ Polgári törvénykönyv 1863: 825. §

²⁰ Maros-Torda alispáni 1879: 52–53; Maros-Torda alispáni 1897: 23.

²¹ A nemzeti államkölcsonról: Berger Waldenegg 2002. Ismertető: Deák 2007.

²² Az Erdélyben jegyzett államkölcson összege 13 510 794 pengőforint volt. (RNL KMO F 135. 223/II. [II.16.] 43–45.) 1851-ben az államkincstár 4 561 620 pengőforintot hajtott be Erdélyben, ami magába foglalt minden adónemet. Demeter 2021: 133–148.

²³ RNL KMO F 135. 264/II (II. 16) 1855/1532, 1680; uo. 325. (VII. 4.) 1856/1846.

a székelyeket ősidőktől fogva egyénileg illette meg,²⁴ hatékony pénzzé tételére attól kezdve nyílt lehetőség, hogy a szabad pálinkafőzés joga a közteherviselés kiterjesztésével 1851-ben megszűnt. Ekkor tömegek hagytak fel a tevékenységgel, a pálinka pedig piaci terméké vált. Az italmérés egyéni jogának a kollektivizálására a korábbi években szórványosan felbukkant egy-egy példa, de az áttörés az 1854-es évhez köthető.²⁵ Az új helyzetben elsőként Zalán község szabadult meg jegyzett államkölcson részleteinek befizetési kötelezettségétől 1855 őszén úgy, hogy a sepsiszentgyörgyi szeszgyárosnak, Kupferstich Jakabnak nyolc évre haszonbérbe adta az italmérési jogot, ő pedig ellentételezésképpen vállalta a maradék 2800 pengőforint államkincstárba történő befizetését.²⁶ A szőlőtermesztésre nem alkalmas vidéken rövid idő alatt a kereskedelmi pálinkafőzdek látókörébe került a településenként gyakorolható italmérési jog, melynek révén forgalmi adottságaiktól függően mind nagyobb összegeket inkasszálhattak, s eljuthattak egészen a regálék állami kezelésbe vételéig is.²⁷ A regálék átrendezése a birtokosság részéről a polgári községnek eseti alkukon alapult, melyek tárgya volt az is, hogy cserébe az előjáróságok fedezik a közös erdőre és legelőre kivetett állami adót, illetve mentesítik a lakosokat a közszolgálatok bővülésével együtt járó további anyagi terhek alól. A századforduló előtti Erdélyben Tagányi Károly figyelt fel a községi vagyon elterjedésére, olyan időpontban, amikor polgári község és birtokosság szétválása a Székelyföldön még többnyire a kezdeti fázisban járt:

„A mi pedig a községek vagyonát illeti, nem lehet kétség, hogy eredetét az is a földközösségnek köszönheti. Mert még ott is, a hol királyi vagy más adománnyal, cserével, záloggal stb. találkozunk, annak tárgyai a legtöbb esetben havasok, erdők, legelők, puszták és vizek voltak, vagyis mind olyanok, melyeknek használata más mint közös már természettől fogva nem lehetett. Ott pedig, hol a községi vagyon nem ilyen okleveleken alapszik, azt közvetlenül a földközösségből kell származtatnunk. A község ugyanis, mint jogi személy, csak újabb kori fogalom.”²⁸

Háromszéken, nagyjából egy időben az első községi törvény életbe léptetésével, az önkormányzatok tevékenységi köre addig nem tapasztalt módon differenciálódott. A közigazgatási feladatok ellátása (saját apparátus működtetése, lakosság közügyeinek intézése, személy- és vagyonbiztonság alapszintű biztosítása) mellett a közösségi feladatok ellátása (oktatás, egészségügy, közutak, gazdaság hatékonyságának javítása) is egyre növekvő anyagi igényt támasztott a községekkel szemben.²⁹ A földadókulcs emelkedése, illetve a megállapításához szükséges birtoknyilvántartás pontosítása következtében a falu közös erdősegeinek és

²⁴ Compilatae 1695: Pars III, Titulus VI, Articulus II.

²⁵ Nagy 2021a: 18–19.

²⁶ RNL KMO F 135. 281. (VII. 4.) 1855/6385, 7071.

²⁷ Nagy 2021a: 19–35.

²⁸ Tagányi 1894: 213.

²⁹ Nagy 2021b: 55–56.

legelőinek adóterhei is jelentős mértékben növekedtek. A következő időszakban a legtöbb település éves költségtervében ez képezte az egyes számú kiadási tételt.³⁰

Egyed Ákosnak a rendi korszak legvégére érvényes településtipológiája szerint Háromszéken a határőrkatona rendű székelyeket és úrbéreseket (jobbágyokat és zselléreket) magába foglaló *vegyes falvak* voltak számszerű fölényben, és ez a társadalmi tagozódás a polgári éra első évtizedeinek költségvetéseiben is markánsan megmutatkozott.³¹ Ezeknek a legjelentősebb bevételi tétele ugyanis az italmérés haszonbérbe adásából származott, volumenében azonban nagy különbségek figyelhetők meg, ami több tényezővel magyarázható. Egyik faktor a plusz kiváltság megléte, ugyanis a legnagyobb és legstabilabb háztartással a két városon (Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen) kívül a vásártartó községek (például Barót, Uzon, Nagyborosnyó, Alsócernáton) rendelkeztek. Ez még közigazgatási funkcióval is halmozódhatott, ha a település járási székhely (Nagyajta), esetleg egyben fürdőhely (Kovászna) is volt. Ezek a települések zömükben az 1860–1870-es évektől kezdődően a városokhoz hasonlóan jóváhagyott vásárvámtarifával rendelkeztek, vagy helypénz szedésére volt felhatalmazásuk a kirakodó- illetve a baromvásárokon, és éberben őrködtek azon, hogy a közelebbi települések ne léptethessék életbe hasonló, de régebb óta nem érvényesített privilégiumaikat.³² A vásár a saját vámjával önmagában is hasznot hajtott, de növelte az italmérés forgalmát is, a kettő együtt pedig olyan bevételeket eredményezett, amelyekhez nemcsak a saját lakosság, hanem azon kívül a vonzáskörzet falvaiban élők is jelentős mértékben hozzájárultak.³³

A második tényező, mely a lélekszámhoz köthető, illetve földrajzi jellegű, a települések zömében szintén érvényesült: egy forgalmas út mentén nagyobb hasznot lehetett elkönyvelni, mint egy zsákfaluban, illetve a hivatalos fogyasztást csökkentő csempészség könnyebben előfordulhatott egy tanyabokrokból álló településen, mint egy halmazfaluban.³⁴

A harmadik tényező arra vonatkozott, hogy a községnek mennyire volt szabad keze a regálé kihasználásában. A pálinkaárusítás piacosodásának kezdetén az önkormányzatok szabadon rendelkeztek az italmérési joggal, a bevételek fokozatos növekedését látva azonban a birtokosságok valamilyen formában jelezték, hogy az árenda tárgya valójában az ő jussukat képezi. 1864-ben például a szék főkirálybírói hivatalához beterjesztett haszonbérleti szerződésekben három településen nevezték meg a birtokosságot jogtulajdonosként. A következő év

³⁰ A kataszterről: Balaton 2018: 58–62.

³¹ A szék területén 90 vegyes falu, 1 jobbágy- és 1 zsellérfalu, illetve 3 határőrfalu létezett (Egyed 2002: 16–25).

³² RNL KMO F 8. 910. á. 37. k. 1867/15, 70; uo. 40. k. 1876/ 21; RNL KMO F 9. 844. á. 1885/291; uo. 61. k. 1891/246; uo. 71. k. 1894/101; uo. 81. k. 1897/124; uo. 87. k. 1899/193; uo. 134. k. 1910/266.

³³ Kisebb léptékben, de ugyanez figyelhető meg azokban a csíki falvakban, amelyek búcsújáró helyek voltak, és az évente egyszeri eseményen árulási díjakat szedhettek, illetve italmérést is tartottak. RNL HMF F 7. 148. á. 13. k. 1877/48; 15. k. 1879/91.

³⁴ Nagy 2021d: 324–326.

jóváhagyás-igénylés sorozatában ez a szám már kilencre, vagyis háromszorosára nőtt – ehhez hozzátartozik, hogy minden naptári évben az italmérést hasznosító községek nagyjából harmadában került sor a jogviszony frissítésére.³⁵

A birtokosságok egyes tagjai csak megkésve – a bevételezett nagyobb összegek láttán – tettek lépéseket azért, hogy az italmérésből származó jövedelem felosztását szorgalmazzák. Akkor tették ezt, amikor a községi törvény már rendelkezett a status quo fenntartásáról, vagyis minden korábbi bevétel csorbítatlan egyben tartásáról.³⁶ Ritka kivétel Lisznyó község, ahol a Belügyminisztérium 1874-ben helyt adott három birtokos fellebbezésének, és számukra a bevételek birtokuk szerinti arányos részének kiszolgáltatását rendelte el, a községi kasszába pedig a további 80 birtokosra eső rész folyt be.³⁷ A szék területén olyan településen történt meg a privilégium felosztása, ahol a volt földesúr birtokainak nagyobb súlya volt, így Miklósváron a község az italmérésből származó jövedelem negyedét (Szent Mihály napjától Újévig) könyvelhette csak el.³⁸

Az italmérési jog hasznosítása a legtöbb szempontból fogyasztási adózásnak minősíthető, mely a bevezetésénél még nem számított rendes bevételi tételnek a községi költségvetésekben, de a fent ismertetett jelentősége miatt rövid időn belül azzá vált. A regálék egyéb nemei, mint például a vadászati jog vagy a híd-vám a csekély haszon, illetve a kivételszerű előfordulás miatt lényegesen nem befolyásolták a falvak anyagi lehetőségeit.³⁹ Számottevő rendes bevétel volt a különféle ingatlanok haszonbérletéből származó összeg, ami széleskörű variációkat mutatott a közigazgatás és igazságszolgáltatás (járászhely) céljaira kiadható épületektől és bolthelyiségektől kezdve a leggyakrabban előforduló kaszálók és szántók hasznosításáig, ami közvagyonként még számos faluközösségben fellelhető volt.⁴⁰ A különféle pénzalapok gyümölcsöztetése közvetlen hitelezéssel vagy takarékpénztári betétként többnyire csak szerényebb, kiegészítő forrást jelentett a községeknek.⁴¹ A kivételek sorába illeszthetők azok a falvak, amelyek például természeti erőforrásokból fedezték minden kiadásukat. Ilyen volt Sepsibodok, amelynek savanyúvízforrása kényelmes községi háztartást biztosított, mindaddig,

³⁵ RNL KMO F 8. 910. á. 23. k. 1864/6797, 6798, 8025; uo. 25. k. 1865/II/34, 96, 97, 931, 1900, 1931, 2226, 2413, 2539, 3389, 3997, 4180, 5072, 5701.

³⁶ RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 1872/104; RNL KMO F 9. 844. á. 18. k. 1879/283, 373; uo. 20. k. 1880/103, 122, 124; uo. 22. k. 1880/402, 412, 416.

³⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 16. k. 1879/107.

³⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1892/VIII/50.

³⁹ RNL KMO F 8. 910. á. 33. k. 1873/1246, 1399, 1922, 4445, 6562; uo. 34. k. 1874/7, 281, 1752, 2636, 4243; RNL KMO F 9. 844. á. 34. k. 1883/255; uo. 42. k. 1885/297, 411; uo. 51. k. 1888/98.

⁴⁰ Imreh István Erdélyben a faluközösségek három típusát azonosította a 19. század elején: 1. ahol megszűnt a szántóföld közösség, legelőt, kaszálót és erdőt birtokoltak a jogosultak; 2. ahol maradványaiban megmaradt a szántó és kaszáló közvagyon; 3. ahol létezett az osztásos földközösség (Imreh 1999: 209–224).

⁴¹ Közületi hitelezésről: Nagy 2021c: 78–96.

amíg nyolc korábbi erdőbirtokos társközsége jogi úton el nem érte a felosztást, mely után, 1886-tól csak kilenced rész maradt Sepsibodoknál.⁴²

A szék területén a Bach-korszakban vált önállóvá több hegyvidéki *telepítvényfalu*, melyek nagyobb része a havasi állattartással összefüggésben alakult ki a korábbi évszázadokban. A kiterjedt erdők tulajdonosai számára a közvetlen hasznosítás különféle akadályokba ütközött, a természet adottságai miatt kialakult a szezonálisan lakott *szállások rendszere*, mely az idők során állandósult, ám nem az anyaközségből való kirajzással népesült be, hanem általában bevándoroltak letelepedésével.⁴³ Szitabodza például Zágon község *praediuma* volt, Sósmező Bereck városé, Dobolló hat község tulajdonát képező erdős részen jött létre, Bodza-forduló pedig a sepsiszéki 32 községnek 1865-ig osztatlan birtokán.⁴⁴ A telepítvényfalvak közös jellemzője, hogy nem rendelkeztek saját bevételi forrásokkal, a birtokosság mint entitás nem létezett. Az italmérési jogot Bodza-forduló esetében a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium gyakorolta, miután ebben a volt tulajdonos 32 község megegyezett.⁴⁵ Sómezőn és Szitabodzán az italmérések az anyatelepüléseknek hajtottak hasznot, noha történt olyan próbálkozás, hogy azt megszerezzék maguknak, de már túl későn konkretizálódott ahhoz, hogy valós hozadéka legyen.⁴⁶ A székben egyetlen ipartelep, a zalánpataki üvegcsűr vált saját önkormányzattal rendelkező községgé, amelynek regáléjogait az alapító grófi család tagjai, a Kálnokyak gyakorolták teljes mértékben.⁴⁷ Kivételnek számít Dobolló, mely ismeretlen körülmények és feltételek mellett egyezett meg a terület volt tulajdonos településeivel. Tény, hogy 1874-től kezdődően a községi képviselőtestület a korcsmatartással enyhítette a rovatalozás terheit, s a törvényhatóság később e gyakorlatra hivatkozva erősítette meg a haszonbérleteket.⁴⁸

Az első községi törvény kihirdetését követő néhány évben a háromszéki falvakban inkább kivételnek számított, ha az éves költségvetési hiányt a régi formában – vagyis földterület szerinti osztályzat alkalmazásával – kivetett rovattal egyenlítették ki. Általában azok a kisebb vagy elszigeteltebb települések folyamodtak e módszerhez, ahol az italmérés a kiadások fedezésére elégtelen bevételt produkált, illetve azok, amelyeknek korlátozott volt a hozzáférésük ehhez a haszonhoz; vagy teljesen el voltak zárva tőle, vagy valamilyen oknál fogva nem alkalmazták. Ennél is ritkábban bukkant fel a vagyoni szempontból nem kategorizáló, (füst szerint vagy

⁴² RNL KMO F. 170. 24. 1–8; uo. 25. 1–2.

⁴³ „A szállások rendszere (kiemelés: NB) – a havasi füves térségeken, kiterjesztett kaszálóterületeken, irtásokon – mind a takarmánytermesztést, mind a legeltetést egyszerre szolgálta.” (Imreh 1983: 211.)

⁴⁴ Bereck és Sósmező telepítvényváltságáról szóló 1877-es egyezség: RNL KMO F 9. 841. á. 1888/VI/36, 1888/XXI/150; uo. 844. á. 65. k. 1892/321; Zágon és Szitabodza közötti határ-egyezmény: RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/87; dobollói erdő jogviszonya: RNL KMO F 396. 1; bodzai erdők felosztása: RNL KMO F 8. 910. á. 20. k. 1862/211, 245; uo. 25. k. 1865/II/851; uo. 936 á. 2. cs. 1862/538.

⁴⁵ Nagy 2021d.

⁴⁶ RNL KMO F 9. 841. á. 1891/XIII/410, 1892/VIII/43; uo. 844. á. 40. k. 1884/403.

⁴⁷ RNL KMO F 8. 910. á. 28. k. 1868/6799.

⁴⁸ RNL KMO F 8. 910. á. 34. k. 1874/5663; uo. F 9. 844. á. 1880/400.

családfők neveiből összeállított), háztartásokat magába foglaló rovat-alista, konkrétan meg nem nevezett célokra. A hozzájárulásnak e hagyományos válfajai, az adójellegű rovat-alok utoljára az 1876. évre vonatkozó költségterveknél fordultak elő.⁴⁹

A KÖZSÉGI PÓTADÓ VOLUMENE ÉS KITERJEDTSÉGE

Az egyenes állami adó alapján kivetett pótdadóval a háromszékiek első ízben 1872-ben szembesültek, akkor még csak közvetett módon. A széki falvak több helyen határosak voltak a Felső-Fehér vármegye beékelődéseiben elhelyezkedő volt úrbéres településekkel, ezért az ott kivetett iskolai pótdadó több olyan birtokost is érintett, akinek a földjei átnyúltak a község határon.⁵⁰ A következő években a közoktatási intézmények támogatását szolgáló közteher szórványosan a székely településeken is felbukkant, ám nagyon hamar összeolvadt az általános költségekre beszedett községi pótdadóval, ezért külön nyomon követése nem indokolt.⁵¹

Háromszék területén először Bodzaforduló és Szitabodza volt kénytelen községi pótdadót bevezetni az 1875. évi költségvetésében, miután a rendes bevételekkel nem rendelkező két község előljárósága eredménytelenül kérvényezte a vagyoni kategóriák szerinti rovatalozás érvényben tartását. A széki közgyűlés elérkezettnek látta az időt, hogy a helyi jellegű közteherviselés gyakorlatát a három évvel korábban szentesített jogszabályhoz igazítsák, az átmenet azonban nem volt zökkenőmentes. Az egyik akadály, amibe beleütköztek, technikai jellegű volt: Bodzaforduló település teljességgel a szomszédos Bikfalva község telekkönyvén volt feltüntetve, míg Szitabodza az anyaközségén, Zágónén szerepelt, az alig egy évvel korábban befejezett műszaki felmérések eredményeként.⁵² Ez azt jelentette, hogy a legjelentősebb állami egyenes adónem, a földadó alapján községi pótdadót nem lehetett kivetni. A másik nehézség abból adódott, hogy a törvényhatósági bizottság nem rendelkezett a kérdés elbírálásához szükséges kellő jártassággal. A testület a kétségkívül általános célú pótdadót mindenáron egy speciális kategóriába igyekezett beleértetni, a lépés pedig csak felesleges huzavonának bizonyult.⁵³

A kezdeti időszakban a széki közigazgatási apparátus és a törvényhatósági bizottság határozottan idegenkedett a községi pótdadózástól, az azt bevezetni készülő önkormányzatokat az éves költségterveik jóváhagyásakor igyekeztek eltéríteni szándékuktól: „[a hiány] a különböző című rendes bevételeknek biztosan várható fokozatos emelkedésével elenyészik” – ez volt a gyakran ismételt optimista hangvételű

⁴⁹ RNL KMO F 8. 910. á. 30. k. 1870/4925, 5154; uo. 32. k. 1872/4157; uo. 33. k. 1873/1215, 6773; uo. 34. k. 1874/263; uo. 35. k. 1875/3241, 5423.

⁵⁰ RNL KMO F 8. 910. á. 32. k. 1872/1002, 1474, 2694, 3279; uo. 33. k. 1873/5199, 5507, 7126, 7289; uo. 34. k. 1874/1050, 1557, 2599.

⁵¹ Iskolai pótdadó kivetésének korai esete az Orbai széki Barátos 1874-ben (RNL KMO F 8. 910. á. 16. k. 1874/130; uo. 34. k. 1874/6963.)

⁵² A helyszíni munkálatok 1873 augusztusában zárultak le a szék területén (RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/49).

⁵³ RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/41.

frázis, ami voltaképpen a kiadások szűkítésével, vagy másfajta bevételi forrás bevonásával többnyire meg is valósult.⁵⁴ Az ellenszenv egyrészt a széki igazgatásban és képviselő-testületben felülreprezentált nagyobb birtokosok igényéből volt eredeztethető, másrészt abból, hogy az arányosítás lebonyolítása előtt azok a birtokosságok lettek volna a pótdózás kiemelt alanyai, amelyeknek a vagyonát a polgári község kezelte, így az valójában önmagát sújtotta volna plusz teherrel.

Az alternatívát ebben a helyzetben egy sajátos újítás képviselte, az illetékjellegű úgynevezett *legelő- és erdő rovatal*, amit autonóm módon alkalmaztak, ugyanis országos jogszabályok nem rendelkeztek róla. Az előbbi típusból a főkirálybírói hivatalhoz elsők között Dálnok község kivetési lajstroma érkezett be 1870 őszén, és ebben állatfajták, illetve azok száma alapján terheltek meg a háztartásokat; utóbbi változatot Sepsimagyarós előljárósága terjesztette fel, és a közös erdőből levágott minden szekér fa után 50 krajcárt (1 korona) kötött ki *erdőlési díj* címen.⁵⁵ Fontos hangsúlyoznunk, hogy különféle kézzelfogható költségek megtérítésére (például tenyészállattartás, birtokhatár-felmérés) már régóta alkalmazták ezt a hozzájárulási formát, de az általános közköltségek kifizetésére az 1870-es évek elejétől használták, elsősorban a székely többségű, volt határőr falvak önkormányzatai, és két évtizeddel később már az volt szokatlan, ha a bevételi oldalon hiányzott ez a tétel. A polgári községnek ez a bevételi forrása végérvényesen az arányosítás befejezése nyomán szűnt meg.

Az egységes közigazgatási rendszer bevezetésével az újonnan létrejött Háromszék vármegye 13 önálló községgel egészült ki, amelyek kivétel nélkül a megszüntetett Felső-Fehér vármegye beékelődéseiben fekvő, egykori úrbéres falvak voltak. Sajátosságuk, hogy a közigazgatási reform időpontjára a volt földesúr és az úrbéres közösség között az erdő- és legelőelkülönülés már többnyire lezárult, így a községi pótdózás nem ütközött olyan akadályokba, mint a székely falvakban. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy némely településen a földesúr az italmérési jogból származó bevétel egy részét is átengedte a községi háztartásnak. Márkos és Keresztvár községben például ez ugyanolyan feltételek mellett történt, mint azt korábban már láttuk a széki Miklósvár esetében, vagyis a község haszna háromhavi bevétel volt.⁵⁶ Az is nyilvánvaló, hogy ezek igen törékeny egyezségeknek bizonyultak, amint azt például Erősd község esete mutatja, ahol a volt földesúr birtokának új haszonbérelője a teljes kocsmajövedelemre is bejelentette az igényét.⁵⁷

1872–1875 között Márkos községben az italmérési jog a költségvetés 5,1–6,4%-át, a pótdó pedig az 59–75%-át fedezte. Keresztváron előbbi tétel 5,1–8,7%, az utóbbi 46–63% volt, Bodolán pedig, ahol a községnek nem jutott a kocsmahaszonból, a pótdó a háztartás 48–89%-át jelentette.⁵⁸ Az italmérési jog hasznának részleges átengedése értelmezhető a székelyföldi gyakorlat

⁵⁴ RNL KMO F 9. 844. á. 16. k. 1879/37.

⁵⁵ RNL KMO F 8. 910. á. 30 k. 1870/5763; uo. 32. k. 1872/4157.

⁵⁶ RNL KMO F 9. 844. á. 23. k. 1881/234.

⁵⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 23. k. 1881/40.

⁵⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1889/XXI/39.

beszivárgásának is, ám az a tény, hogy ezekben a községekben párhuzamosan a pótdózás is működött, más magyarázatot is kínál.⁵⁹ A községi pótdó érzékenyen érintette a nagybirtokot, ugyanakkor a nagyobb mérvű ipari tevékenységet is. Például gróf Mikes Benedek Krásznatelep azonnali visszacsatolását követelte Zágónhoz, miután Szitabodza 86,5%-os pótdót vetett ki, a keresetadót érintő része pedig jelentősen csorbította az ott működtetett üveggyára nyereségét.⁶⁰ A kérdés merőben más megközelítésével találkozunk Előpatakon, ahol a fürdőbirtokosság évente 300 forintot (600 korona) ajánlott fel a községnek, Kőröspatakon pedig gróf Kálnoky Imre és Bogdán István szeszgyáros 400 forintot (800 korona).⁶¹ A szándék nyilvánvalóan a túlzott arányú pótdó bevezetésének elhárítása volt, és ugyanígy értékelhetők azok az egyezmények is, amelyek a volt Felső-Fehér vármegyéhez tartozó falvakban kötettek meg.

A pótdózás gyakorlatát illetően a törvényhatósági bizottság határozatai az irányadók: ezekből megállapítható, hogy az 1880-as évek derekán ezt az adónevet az egykori úrbéres- és telepítvényfalvakban állandó jelleggel alkalmazták, a volt széki egyes településeknek kevesebb mint 5%-a élt ezzel a lehetőséggel, a kivetés többnyire epizódyszerűen fordult elő, és nem feltétlenül ismétlődött meg minden évben. A következő évtized jelentette a vízváltást: az 1888-ban életbe léptetett törvénycsomag révén ugyanis az állam kisajátította a regálékot, így az érintett községek egyszerre estek el ettől a forrástól.⁶² A kárpótlási összeget, annak számítási módszertana alapján, a pénzügyi tárca a korábbi évek hasznosítása szerint állapította meg, így azokhoz a településekhez, amelyek a megelőző évtizedekben ügyesen profitáltak a privilégiumból, jelentős kötvénypénz folyt be. Az így képződött tőkék azonban nagy mértékben lemorzsolódtak, és a községi kassza csak a töredéküket tudta kamatoztatni, a birtokosságok tagjainak felosztási igényei miatt, kisebb részben pedig azért, mert a pénzt középítkezésekre fordították.⁶³

Az erdő- és legelőarányosítások időben nem egyenletesen zajlottak le, s ennek hatásaként az önkormányzatok elestek a rovatolásból származó jövedelmektől, ugyanakkor az éves költségvetések is jelentősen tehermentesültek: kikerültek belőlük a közös területek után kivetett állami földadó, illetve az erdőőrzési díjak, és csupán a község számára kiszakított kisebb területek anyagi terhei maradtak. Végeredményben a két entitást elkülönítő jogi aktus tette lehetővé a hatékony

⁵⁹ 1848 előtt a székely székekkel szomszédos vármegyei települések falutörvényeiben a lakosság számára gyakran tiltották a pálinkafőzést és korcsmárlást, aminek oka a székelyföldi minta alkalmazása lehetett (Imreh 1983: 456). Más vármegyei példák hiányában szintén a székelyföldi minta átvételének tekintjük a földesúr és község közötti egyezségeket (RNL KMO F 9. 844. á. 18. k. 1879/347; uo. 22. k. 1880/481, 487; uo. 44. k. 1886/121).

⁶⁰ RNL KMO F 8. 910. á. 40. k. 1875/73, 1876/20.

⁶¹ RNL KMO F 9. 844. á. 23. k. 1881/48; uo. 40. k. 1884/466.

⁶² RNL KMO F 9. 844. á. 51. k. 1888/71, 73, 77, 81, 86, 95, 101; uo. 52. k. 1888/180–185, 186–189, 191–192, 194–199, 210–211, 215–221.

⁶³ RNL KMO F 9. 841. á. 1891/VIII/21, 26, 31, 35, 36, 41, 45, 46, 47, 56, 58, 64, 68; 1892/VIII/ 18, 19, 20, 25, 30, 46, 59, 72, 73; 1893/VIII/33, 51, 57, 58, 62, 67, 70, 84; 1894/VIII/15, 20, 45, 46, 56; 1895/VIII/52.

községi pótdózást is. Végül a közbirtokosságok és a kiszakító nagyobb birtokok egyezmény vagy per útján azoknak a pénzalapoknak a nagyobb részét is megszerezték maguknak, amelyek az 1854-es államkölcson visszafizetett összegéből vagy erdőterületek elidegenítéséből, illetve faanyageladásból származtak, és amelyek kamatjaiból a községek nagy része hasznót húzott a korábbi évtizedekben.⁶⁴ A községi költségek némileg csökkentek a jegyzői körök észszerűbb beosztásával is, illetve azáltal, hogy 1894–1902 között 19 falu önkormányzata összeolvadással megszűnt, és a helyükben kilenc új község jött létre. Ugyanekkor kezdődött el az egykori telepítvényfalvak saját telekkönyvvvel való ellátásának folyamata is, így már azok is hatékonyabban pótdózhattak.⁶⁵

Háromszéken a községek éves költségvetéseinek összesítéséből nem állapítható meg egyértelműen, hogy mekkora arányt képviselt a pótdó (1–2. ábra). Annak ellenére, hogy ezek a tervezetek szinte minden évben kimutatnak valamennyi deficitet, a rendes bevételek és kiadások közötti valós különbséget jóval nagyobb volt. Ennek oka, hogy a legtöbb község úgy terjesztette be a törvényhatóságához a költségtervét, hogy abban a rovatal rendes bevételi tételt képezett, a pótdózás bevezetésénél pedig erre a rutinra támaszkodtak.

A törvényhatóság általában azoknak a tervezeteknek szentelt nagyobb figyelmet, amelyekben a pótdó újonnan bevezetett bevételi tételként szerepelt. Ezekben az esetekben a vármegyei testület egészen az 1880-as évek végéig a kiadások lefaragására törekedett, később már elnézőbbnek mutatkozott azokkal az önkormányzatokkal, amelyek régebben bevezették a pótdózást, és a legtöbbször nullaszaldós mérlegként fogadta el a költségvetéseiket. Korábban hasonló mechanizmusokkal épült be a rendes bevételek közé az italmérésből, illetve a rovatalkból származó haszon is. Az összesítésben kimutatott deficitet azok a községek adták, amelyeknél valamilyen oknál fogva másfajta rutin alakult ki, és amelyek a törvényhatóságra bízták, hogy fedezetet találjon a hiányra, következésképpen az határozott a pótdó kivetéséről és annak arányáról.

Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy a számadások minden évben többletet mutattak ki, még úgy is, hogy a valós kiadások is emelkedtek. A többi székely vármegye költségvetési adataival összevetve megállítható, hogy hasonló volt a fejlődés Csíkban, ahol 1880-ban az egy főre eső bevételi és kiadási összeg 3,58, illetve 3,13 korona (Háromszéken 3,39/3,72 korona), 1890-ben pedig 5,36, illetve 4,86 korona (Háromszéken 3,74/4,35 korona) volt.⁶⁶ Ez elsősorban a települések társadalmi szerkezetének egyezéseivel és az arányosítások kezdeti stádiumával magyarázható. Csíkban szintén a vegyes falvak képeztek többséget, kiegészülve a Gyergyótölgyesi járásba besorolt hét, illetve a gyimesi három telepítvényfalval. Maros-Torda vármegyében már merőben más volt a helyzet:

⁶⁴ RNL KMO F 9. 841. á. 1890/VIII/57, 1895/VIII/41, 1896/VIII/27, 1899/VIII/20.

⁶⁵ RNL KMO F 9. 841. á. 1909/10912, 1917/1160.

⁶⁶ Költségvetési adatok: RNL HMF F 7. 148. á. 15. k. 1879/439; uo. 25. k. 1889/358. 1–66. Lakosság lélekszám: *Népszámlálás 1882*: 82–85, 106–109, 169–175; *Jekelfalussy 1892*: 162–167, 210–217, 334–345.

1880-ban egy főre 1,16 korona bevételi és 1,32 kiadási összeggel kalkuláltak, 1890-ben pedig ez 0,86/1,60 koronát tett ki. Ugyanakkor a pótdózás terén jóval előbbre jártak: 1880-ban a települések 51%-ában, 1890-ben már 82%-ában bevezették.⁶⁷

A csekély költségvetési összegek és a széles körben elterjedt pótdózás jelensége nagyjából ugyanazzal magyarázható. Egyrészt az öt járás közül kettő (Régeni alsó és felső) falvainak zömében 1848 előtt úrbéri viszonyok léteztek, kettő (Marosi alsó és Nyárádszeredai) a régi Marosszéket kebelezte be egészen, egy (Marosi felső) pedig részben – ezért értelemszerűen ez utóbbiakban azonosíthatók a csíkiakhoz és háromszékiekhez némileg hasonló községi háztartások. Másrészt a nagybirtok hangsúlyosabb jelenléte miatt az erdő- és legelő-elkülönítés, illetve az arányosítás már korábban lezajlott, s emiatt a birtokossághoz köthető költségvetési tételek hamarabb eltűntek a községek költségvetéseiből. Harmadrészt a földesurak (egyházközség-kegyúri minőségükben) már régóta nagyobb szerepet vállaltak az iskola fenntartásában, a székely széki és vármegyei területeken egyaránt, és ez a gyakorlat a polgári korban tovább élt.

A TERHEK NÖVEKEDÉSE

Háromszéken a költségvetések kiadási oldalán a Potsa József főispán által 1892-ben indított községházépítési program generált addig nem tapasztalt kiadásokat. A program célszerűsége aligha vitatható, ám az a tény, hogy a felsőbb hatóság gyámkodása mellett a községek zöme ugyanabban az időben kezdett hozzá reprezentációs célú épületek tervezéséhez, rávilágít arra, hogy az építkezések inkább a Magyarország fennállásának ezredik évfordulója alkalmával tartott ünnepségsorozat fényét voltak hivatva emelni. Néhány esetben a regálékárpótlás egy részét fordították az építkezésre, a legtöbb község azonban pénz hiányában több éves időhaladékért folyamodott. Bármelyik megoldás is jött szóba, az ügyek intézése jelentősen befolyásolta a költségvetéseket és számadásokat, mivel a hatóságok az azonnali építkezést vállalni képtelen községeket is kényszerítették a *községház építési alapok* létesítésére, ahová évente meghatározott összegeket kellett elhelyezni, s ennek forrása kevés kivétellel a pótdózó volt.⁶⁸

Volumenében nagyobb vállalkozás volt az új, több tantermes iskolaépületek létesítése, illetve olyan telkek akvizíciója, ahol faiskolákat lehetett telepíteni és tanítói lakásokat lehetett építeni. Az állami iskolák létesítésének programja 1898-ban, Wlassics Gyula minisztersége alatt vett nagyobb lendületet, a tanintézményeket a kormány elsősorban más nemzetiségű és vegyes községekbe tervezte létesíteni, a pénzhiány miatt azonban a célok nem valósultak meg

⁶⁷ RNL MMF F 48. 5. á. 2. k. 1879/194, 196, 221–227, 230–231; 1880/103, 113; uo. 12. k. 1890/107, 194, 241, 282; Maros-Torda alispáni 1881: 6; Maros-Torda alispáni 1891: 40.

⁶⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1893/XII/22, 1894/XIII/18, 1895/XII/278, 1896/XII/43, 1897/XIII/8, 1898/XII/2, 1899/XIII/2.

maradéktalanul.⁶⁹ Háromszéken az iskolák államosításáról az 1890-es évek elejétől kezdődően szinte minden községi képviselő-testület határozatot hozott (név szerinti szavazás, egyhangú döntés, a legtöbb 1895–1903 között született), ám több évnek kellett eltelnie, mire az államkincstár átvette a községi vagy felekezeti iskolákat. Ebben a döntésben a kritikus pontot a megfelelő épület megléte, illetve a fenntartásukra tett felajánlás jelentette. (Általában a községek vállalták 5% iskolai pótdóval megegyező összeg éves átutalását, az iskola erdőjének, ingatlanjainak örökös átengedését, tanítói nyugdíjjárulék fizetését, épület fenntartását, biztosítását.) Az iskolák ügye tehát újabb építkezési hullámot indított el, amelynek költségeit a települések általában pótdóból és kölcsönökből teremteték elő.⁷⁰

A középítkezések sorát az összes településen létrehozott közvágóhidak felállítása zárta, mely 1911-ben vette kezdetét a földművelési tárca utasítására, de ez a munka a községházak és iskolák költségeinek csupán a töredékébe került.⁷¹ Az állami tisztviselők és hivatalszolgák járandóságai 1903-tól kezdődően egységesen megközelítőleg 20–25%-kal növekedtek, beleértve a községi jegyzők járandóságát is.⁷² A községi képviselő-testületek ugyanekkor szavaztak meg nagyobb fizetéseket az előljáróságok tagjainak, és ezeket a törvényhatóság tömegesen hagyta jóvá. Utolsóként az egészségügyi személyzet (a körorvosokon kívül a bábák, halottkémek) járandóságai rendeződtek, az addigi egyéni szolgáltatási díjakból állandó költségvetési tétel lett.⁷³

Azért, hogy a bevételi oldal lépést tarthasson a kiadásokkal, az önkormányzatok a teher növelésén kívül más megoldásokkal is próbálkoztak, például a századforduló után kezdett elterjedni a direkt adót nem fizető napszámosok (megyeszinten az adóalanyok 10,67%-a) községi pótdóztatásba való bevonása.⁷⁴ Ugyanekkor az arányosítások során községi tulajdonba került általajkincsek (kőbánya, ásványvízforrás) kiaknázására is mind szélesebb körben vállalkoztak, többnyire mérsékelt sikerrel.⁷⁵

A pótdó jelentette terhek megszüntetése vagy legalábbis csökkentése a felsőbb hatalmi szerveket és a községi képviselő-testületeket egyaránt foglalkoztatta, és a téma nyilvánvalóan a lakosságot sem hagyta hidegen. A volt úrbéres községek, melyek már régebb óta erre a bevételre támaszkodtak, elől jártak a megoldás keresésében: Bodola, Keresztvár és Márkos már 1881-ben magtárat létesítettek, amit kegyes adományokkal, illetve a lakosságra több éven át kirótt

⁶⁹ Kövér 2016: 1228–1232.

⁷⁰ Például az 1895. (RNL KMO F 9. 844. á. 74. k. 1895/135, 163, 396; uo. 75. k. 1895/519, 524, 529) és az 1903. év (100. k. 1903/149, 215, 218, 237; uo. 102. k. 1903/328, 347).

⁷¹ RNL KMO F 9. 844. á. 136. k. 1911/186.

⁷² Benedek 2016: 88–90.

⁷³ *Háromszékvármegyei Értesítő* 1902. július 2; *Háromszékvármegyei Hivatalos Lapja* 1909. február 18.

⁷⁴ RNL KMO F 9. 844. á. 130. k. 1909/93, 193, 208; uo. 134. k. 1910/25, 28; uo. 137. k. 1911/313, 695; uo. 141–142. k. 1913/37, 455, 570.

⁷⁵ Nagy 2021a: 325–329.

rozs- vagy kukorica-hozzájárulással tőkésítettek fel. A tőkéből a szűkösebb hónapokban kölcsönt adtak az arra rászorulóknak, a nyereséget pedig pénzre váltották.⁷⁶ Néhány szórványos próbálkozás után 1908–1909 között a háromszéki községek többsége úgynevezett *köztehermentesítő alap*ot hozott létre, ami rövid távon – évente meghatározott összeggel – ugyancsak tovább növelte a kiadásokat. Ez a megoldás azonban a távolabbi jövőre vonatkozóan kilátásba helyezte, hogy akkora tőke halmozódik fel, amelynek kamatai kiváltják a községi pótagót, ezen kívül pedig likviditást garantáló tartalékalapként is kellett működnie.⁷⁷ Miután ugyanis a pótagadás domináns bevételi forrássá vált, a községi kasszában ingadozott a készpénz mennyisége, ami az agrártársadalom működésének sajátosságai-ból fakadt – szemben azzal az időszakkal, amikor a község legnagyobb bevételi forrása a haszonbérletekből származott, hiszen a szerződésekben pontosan rögzítve voltak a részletfizetések időpontjai. A kérdés időszerűségére közérthetően világított rá az imecsfalvi körjegyző, Albu Gyula az utolsó békeévben: „[...] a község az év $\frac{3}{4}$ részében nem képes a fizetési kötelezettségeinek eleget tenni, mert pótagóból tartja fenn magát, és tudott dolog, hogy azt a közönség csakis az ősz folyamán, októbertől december hónapokba fizeti, mikor az évi munkájának gyümölcsét értékesíteni tudja.”⁷⁸

* * *

Háromszéken a községi pótagó fokozatosan terjedt el, az alkalmazását biztosító jogszabály szentesítését követően csak közel három évtizeddel később vált dominánssá, annak ellenére, hogy az önkormányzatok általában elégtelen rendes bevételi forrásokkal rendelkeztek és valójában rá voltak utalva erre a jövedelemre. A központi hatalom és a helyi önkormányzatok közti viszony jelentős mértékben a pénzügyi keretek körül rendeződött: előbbi határozta meg azt, hogy a közszolgáltatások helyi szinten milyen irányba fejlődjenek. A kezdeti időszakban az önkormányzatok szélesebb lehetőségekkel rendelkeztek, hogy előteremtsék erre az anyagi fedezetet, idővel ez a kör egyre szűkült, a helyi sajátosságok adta lehetőségek kihulltak az eszköztárból. Végül a községi pótagó vált egyetemes bevételezési eszközzé, alkalmazásával pedig elmosódtak azok a határvonalak, amelyek korábban a telepítvényfalvak, úrbéres, illetve volt katonarendű székely falvak háztartásai között húzódtak.

⁷⁶ RNL KMO F 9. 844. á. 21. k. 1880/314, 315, 316; uo. 23. k. 1881/56.

⁷⁷ RNL KMO F 9. 844. á. 127. k. 1908/334–336, 343, 360, 455, 458–160, 463, 467–469, 472, 483–486; uo. 129. k. 1908/678–683; uo. 130. k. 1909/32–34, 186, 214.

⁷⁸ RNL KMO F 9. 841. á. 1913/12510; uo. 844. á. 142. k. 1913/612.

Melléklet

1. táblázat

*Egyenes állami adózók és az általuk befizetett közteher
Háromszék vármegyében (1898)*

sor sz.	adónagyság szerinti osztály (korona)	adózók		befizetett adó	
		száma	aránya (%)	összege (korona)	aránya (%)
1.	>1000,00	37	0,09	94 030,00	11,62
2.	800–999,99	7	0,02	5 571,82	0,69
3.	600–799,99	18	0,04	12 847,70	1,59
4.	400–599,99	64	0,16	31 369,36	3,88
5.	300–399,99	51	0,13	17 500,78	2,16
6.	200–299,99	174	0,44	42 773,78	5,28
7.	100–199,99	564	1,42	90 230,04	11,17
8.	90–99,99	164	0,41	15 825,02	1,95
9.	80–89,99	165	0,41	14 124,18	1,74
10.	70–79,99	240	0,60	18 678,08	2,31
11.	60–69,99	328	0,82	21 109,46	2,61
12.	50–59,99	547	1,37	30 736,92	3,80
13.	40–49,99	896	2,25	36 056,76	4,45
14.	30–39,99	1 666	4,18	57 397,48	7,09
15.	20–29,99	3 483	8,74	85 962,38	10,62
16.	10–19,99	7 436	18,66	129 817,64	16,04
17.	0,02–9,99	19 763	49,59	105 216,10	13,00
18.	0,00	4 252	10,67	0,00	0,00
Összesen:		39 855		809 477,54	

Forrás: RNL KMO F 9. 841. á. 1899/VII/77.

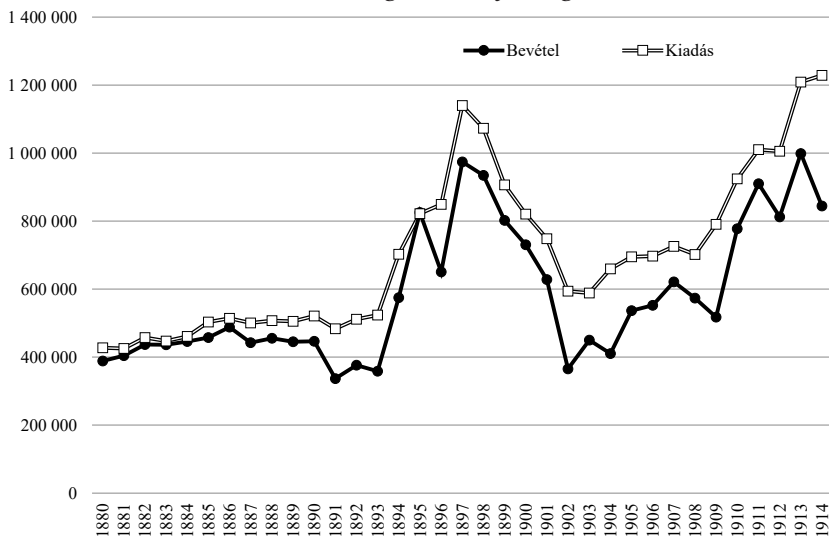
2. táblázat

Pótdózás kiterjedtsége és súlya Háromszék vármegyében

év	kivető községek száma (aránya)	pótdó minimum	pótdó maximum	pótdó medián
1885	21 (18,75%)	15%	65%	32,75%
1891	46 (41,07%)	17%	158%	46,50%
1896	65 (58,03%)	10%	106%	53%
1900	80 (74,07%)	13%	106%	45,50%
1905	89 (87,25%)	9%	120%	45%
1910	83 (81,37%)	5%	150%	48%
1913	87 (85,29%)	10%	156%	65,50%

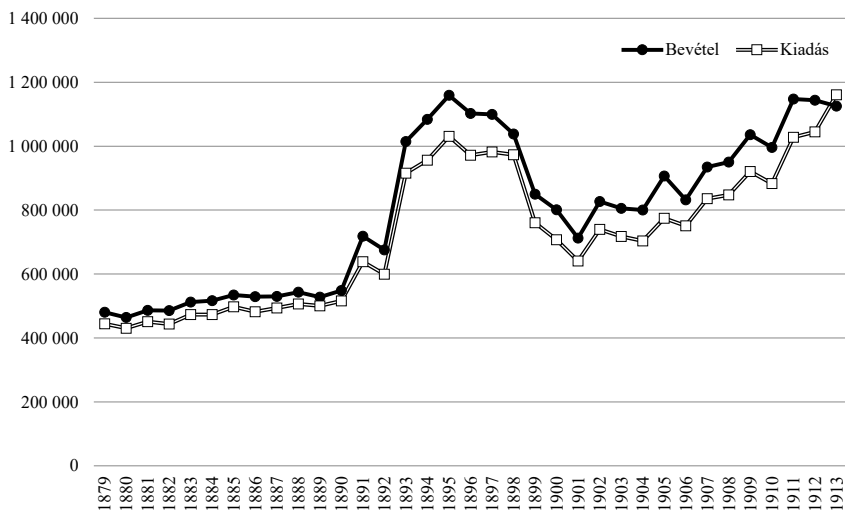
Forrás: Háromszék Alispáni 1886: 19–21; 1892: 9–10; 1898: 52; 1901: 26–33; 1906: 22–28; 1911: 63–65; 1914: 37–38.

1. ábra. Háromszéki községek (kivéve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy) összesített éves költségvetéseinek főösszege (korona)

Forrás: RNL KMO F 9. 844. á 16–181. k. napirendi pontok csoportjában VI. (Községi számadások), VII. (Községi költségvetések és pótköltségvetések) IX. (Póttárgysorozat) számokkal jelölt tárgyak.

2. ábra. Háromszéki községek (kivéve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy) összesített éves számadásainak főösszege (korona)

Forrás: RNL KMO F 9. 844. á 16–181. k. napirendi pontok csoportjában VI. (Községi számadások), VII. (Községi költségvetések és pótköltségvetések) IX. (Póttárgysorozat) számokkal jelölt tárgyak.

FORRÁSOK

Román Nemzeti Levéltárak Hargita Megyei Főosztálya (RNL HMF)

Fond 7. Csík vármegye iratai (1873–1951).

148. állam Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei (1877–1911).

Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (RNL KMO)

Fond 8. Három- és Törvényesen Egyesült Miklósvárszék iratai (1677–1876).

910. állam Széki közgyűlés jegyzőkönyvei (1861–1876).

936. állam Közigazgatási iratok (1861–1876).

Fond 9. Háromszék vármegye iratai (1876–1948).

841. állam Alispáni iratok (1877–1918).

844. állam Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei (1877–1918).

845. állam Közigazgatási bizottság iratai (1877–1918).

Fond 135. Neoabszolutizmus kori közigazgatási iratok gyűjteménye (1849–1961).

Fond 170. Magánszemélyektől begyűjtött iratok gyűjteménye (1589–1980).

Fond 396. Dobolló havasa erdőbirtokosság iratai (1831–1851).

Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Főosztálya (RNL MMF)

Fond 48. Maros-Torda vármegye iratai (1876–1950).

5. állam Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei (1877–1918).

Compilatae 1695: Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae & Partium Hungariae eidem annexarum. Kolozsvár [Claudiopoli].

Háromszék alispáni 1886: Háromszék vármegye közigazgatási, árva és gyámhatósági állapotáról az 1885-ik évre tett alispáni és árvaszéki jelentés. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1892: Háromszék vármegye közigazgatási, árva- és gyámhatósági állapotáról az 1891-ik évre előterjesztett alispáni és árvaszéki elnöki jelentés. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1898: Jelentése Gábor Péter, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1897. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Kézdivásárhely.

Háromszék alispáni 1901: Jelentése Szentiványi Miklós, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1900. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Kézdivásárhely.

Háromszék alispáni 1906: Jelentése Szentiványi Miklós, Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1905. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1911: Király Aladár (szerk.): Jelentés Háromszék vármegye 1910. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy.

Háromszék alispáni 1914: Király Aladár (szerk.): Jelentés Háromszék vármegye 1913. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy.

Jékelfalussy József (szerk.) 1892: *A Magyar Korona országainak helységnévtára.* Budapest.

Lege pentru unificarea contribuțiilor directe și pentru înființarea impozitului global. *Monitorul Oficial*, nr. 258 din 23. Februarie 1923.

- Maros-Torda alispáni 1879: Egyesült Maros-Tordavármegye 1878-diki állapotáról s tett közigazgatási intézkedésekről évi jelentése a vármegye alispánja Szentiványi Kálmánnak.* Marosvásárhely.
- Maros-Torda alispáni 1881: Egyesült Maros-Tordavármegye 1880-diki állapotáról s tett közigazgatási intézkedésekről évi jelentése a vármegye alispánja Szentiványi Kálmánnak.* Marosvásárhely.
- Maros-Torda alispáni 1891: Marostordamegye 1890-ik évi állapotáról jelentése Sándor László alispánnak.* Marosvásárhely, 1891.
- Maros-Torda alispáni 1897: Marostordamegye 1896-ik évi állapotáról jelentése Hajdu Elek, főjegyző, helyettes alispánnak.* Marosvásárhely, 1897.
- Népszámlálás 1882: A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* Budapest.
- Polgári törvénykönyv 1863: Ausztriai általános Polgári Törvénykönyv és az ezen törvényekre vonatkozó, a függelékben foglalt utólagos rendeletekkel együtt.* I. k. II. r. Pest.

Háromszékvármegye Hivatalos Lapja
Háromszékvármegyei Értesítő

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balaton Petra 2018: A székelyföldi részletes kataszteri felmérésről. *Orpheus Noster* (10.) 1. 58–72.
- Benedek Gábor 2016: Illetmények a magyar közigazgatásban 1848–1918 között. In: Bartha Eszter – Fóris Ákos – Juhász József – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók: Tanulmányok a 80 éves Pa-lotás Emil tiszteletére.* Budapest, 82–92.
- Berger Waldenegg, Georg Christoph 2002: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854.* Wien – Köln – Weimar.
- Deák Ágnes 2007: Mennyire volt „neo” és „abszolút” az 1849 utáni neoabszolútizmus? *Aetas* (22.) 4. 184–188.
- Demeter Gábor 2018: Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövödelmek és adóterhek min-tázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Térületi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarorszá-gon.* Budapest – Debrecen, 15–46.
- Demeter Gábor 2021: Gondolatok a Bach-korszak adóterheinek regionális különbségei-ről. *Történeti Földrajzi Közlemények* (9.) 1–2. 133–148.
- Egyed Ákos 1975: *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalmi és agrártörténeti áttekintés.* Bukarest.
- Egyed Ákos 2002: *Falu, város, civilizáció. Fejezetek Erdély gazdaság- és társadalomtörténe-téből 1848–1914.* Kolozsvár.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest.

- Imreh István 1983: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest.
- Imreh István 1999: *Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest–Kolozsvár.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kövér György 2016: „Statistikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150.) 5. 1221–1258.
- Molnár Lajos 1895: *Az adóreform és a közigazgatás*. Budapest.
- Nagy Botond 2015: Háromszék legkedveltebb adóalanyai. In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elitek Háromszéken. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Csíkszereda, 125–176.
- Nagy Botond 2017: Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken (Gazdaságtörténeti vázlat). *Magyar Kisebbség* (22.) 3–4. 7–95.
- Nagy Botond 2021a: *Mercur a keleti végeken: Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*. 2. k. Kolozsvár.
- Nagy Botond 2021b: Községek háztartásai a dualizmus kori Háromszéken. *Korunk* (32.) 12. 50–61.
- Nagy Botond 2021c: A pénzalapok szerepe a háromszéki községek háztartásában (1850–1914). In: Demeter László (szerk.): *Székelyföldi kalászatok. Tanulmányok Cserey Zoltán 80. születésnapjára*. Barót – Sepsiszentgyörgy, 78–96.
- Nagy Botond 2021d: Egy adomány története – a Székely Mikó Kollégium bodzafordulói kocsma. In: Dobra Judit – Csikós Júlia (szerk.): *A Székely Mikó Kollégium krónikája 2009–2019*. Sepsiszentgyörgy, 303–326.
- Pál-Antal Sándor 2002: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely.
- Tagányi Károly 1894: A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (1.) 1. 199–238.

Az önkormányzat ára: a vármegyék közigazgatási költségeinek fedezése az 1870. évi 42. törvény nyomán*

A kiegyezés után a kormány számos problémával találta magát szembe, amelyek közül az egyik a központi kormányzat és a helyi önkormányzatok viszonya volt. A helyzet igen bonyolult volt: egyrészt a törvényhatóságok az önkormányzat visszaállítását követelték, másrészt viszont az ország nehéz pénzügyi helyzete miatt a kormány részéről az is komolyan felmerült, hogy az államsegély helyett visszaállítják az 1848 előtti magyarországi rendszert. Ez igazi kompromisszumos javaslatnak tűnt, hiszen „látszatra megteremtődött a valóságos önkormányzat legfontosabb feltétele: a lokális közkiadások önerős fedezése. A vármegyék a háziadó visszahozatalától a központi hatalom befolyásának lényeges gyengülését remélték, a kormány pedig a takarékosagra ösztönzés jó lehetőségét látta benne”.¹

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a kiegyezés után a közigazgatás első átfogó szabályozása, az 1870. évi 42. törvény végrehajtása során a kormányzat miért mondott le a vármegyei közigazgatás önerőből való fedezéséről, és maradt meg – a törvény világos rendelkezése ellenére – továbbra is az állami finanszírozás rendszere mellett. A kérdést az első világháború előtt legátfogóbban Ereky István jogtudós vizsgálta,² az utóbbi évtizedekben Stipta István a vármegyei reform kapcsán utalásszerűen,³ Pétervári Máté pedig nemrég könyvformában is megjelent disszertációjában érintette röviden.⁴ Az ország minden vármegyéjére kiterjedő vizsgálat azonban eddig még nem született.

A törvény gyakorlatba ültetésében fontos szerep hárult a főispánokra, hiszen nekik éppen az említett törvény nyomán bővült jelentősen a hatáskörük és alakult át a szerepük.⁵ Írásom első felében a főispánok magatartását és a vármegyék reakcióit tekintem át a kérdés kapcsán, valamint elemzem a felmerült érveket, a második részben pedig számadatok alapján vizsgálom az egyes törvényhatóságok teherbíró képességét és ennek nyomán a törvény gyakorlatba ültetésének realitását.

* A tanulmány az NKFI K 134378 „Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból” című projekt keretében készült.

¹ Stipta 1995b: 157.

² Ereky 1910.

³ Stipta 1995b.

⁴ Pétervári 2021.

⁵ Stipta 1995a: 299–301.

AZ 1870. ÉVI 42. TÖRVÉNY ÉS A HÁZIPÉNZTÁR KÉRDÉSE

Magyarországon 1848 előtt a vármegyék az úgynevezett házi pénztárból fedezték költségeiket, azaz a megyei költségvetés összeállítása és a fedezetére kivetett adó beszedése az önkormányzat működésének egyik fontos pillérét képezte. Erdélyben más volt a helyzet, ott már akkor is az „állami költségvetés” terhére fizették a tisztviselőket. Az ottani vármegyék házi pénztáráról szólva Dósa Elek is feltételes módon fogalmazott: „Tiszteik fizetésére s más költségeik fedezésére az 1791:12. tc. szerint házi pénztárt tarthatnának s azt kezelgethetnék is.”⁶ 1848–49-ben érthető okokból nem került sor a kérdés szabályozására, 1848 áprilisában mindössze két, átmenetinek szánt törvényt fogadtak el a vármegyei közigazgatásról.⁷ A rendszert a neoabszolutizmus korában egységesítették, és a közigazgatási költségeket mindenhol az államkincstárból utalták ki. Ez egyúttal a megyei önkormányzat teljes felszámolásával, a helyi közigazgatás aprólékos ellenőrzésével járt együtt. A magyar politikai elit mind Magyarországon, mind Erdélyben az 1848-as törvényekkel együtt az önkormányzat visszaállítását kívánta, és a provizórium idején erre nézve több terv is született.⁸ Tisza Kálmán 1865. évi tervezetének fontos részét képezte a megyék pénzügyi függetlensége. Tisza a megyei bizottmányok „fő-fő teendői” közé sorolta a „megyei költségvetést elkészíttetni, a háziadót kivetni és behajtani, a számadásokat megvizsgálni”.⁹ A kérdés ugyanakkor részét képezte a centralisták és municipalisták között már a reformkor óta folyó vitának is.¹⁰

A kiegyezés után a sürgősen megoldandó kérdések közé tartozott a felelős kormányzati rendszer és a vármegyei önkormányzat összeegyeztetése. 1867 áprilisában a belügy- igazságügy- és pénzügyminiszter közös körrendeletben hívták fel a főispánok figyelmét arra, hogy a vármegyék háziadót egyelőre nem vehetnek ki, „hanem jelen évi közigazgatási szükségleteik az orsz[ágos] pénztárból fognak fedeztetni”. A megyék költségvetése, „azonban semmi esetben sem haladhatja meg” a korábban előirányzott összeget, „sőt amennyire lehet 10 százalékkal azon alól tervezendő.”¹¹ Azzal is igyekeztek a vármegyéket takarékosásra ösztönözni, hogy nyomatékosították, a következő évtől nekik kell majd saját erőből fedezniük a közigazgatási költségeiket. A politikai elit nagy része a vármegyei politizálásban szocializálódott, de a kényes egyensúlyt nem volt könnyű megőrizni. Ezért a kormány szükségesnek látta, hogy az 1870. évi 42. törvénnyel egységesítse az igen változatos képet mutató törvényhatóságokat, illetve hogy pontosabban kijelölje a törvényhatósági jog határait.¹² Stipta István részletesen elemezte a „kis

⁶ Dósa 1861: Első rész, I. cikk, 1. fejezet, 54.§ 4. 73.

⁷ Stipta 1991: 315–331.

⁸ Stipta 1995b: 114–124.

⁹ Tisza 1865: 256.

¹⁰ Stipta 2020: 193–268.

¹¹ A belügy-, igazságügy- és pénzügyminiszter közös körrendelete a megyék szervezéséről, 1867. április 8. MNL OL K 148, 1867-III-919.

¹² Zsuppán 1980.

kiegyezés” létrehozásának nehézségeit, az előkészítést övező vitákat, majd végül a törvény elfogadásának körülményeit.¹³ A legnagyobb vitát a virilizmus bevezetése váltotta ki, de az ellenzék hevesen kritizálta a szerintük túlzott centralizmust, a belügyminiszter és a főispán megnövelt hatáskörét is.¹⁴ Bár a közvéleményt és – a kiegyezés utáni vármegyei feliratok tanúsága szerint – magukat a törvényhatóságokat ez a kérdés alig foglalkoztatta, előbb az előmunkálatokkal és a tervezetek kidolgozásával megbízott küldöttségek, utána pedig a törvényhatósági bizottmányok hamarosan szembesülni kényszerültek az önkormányzat működtetésének pénzügyi vonatkozásaival is.

A törvény 2. paragrafusa ugyanis rögzítette az önkormányzat alapjait, és többek között kimondta, hogy „a törvényhatóság saját belügyeiben önállólag intézkedik, [...] az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetéről gondoskodik”.¹⁵ Igaz, a következő paragrafus már szűkítette az autonómia határait, mivel a vármegyei költségvetésre, az ingatlanvagyon elidegenítésére, a kölcsönök felvételére és a szerződésekre nézve a belügyminiszter jóváhagyására volt szükség.¹⁶ A törvény 90. paragrafusa kimondta:

„Az állami közigazgatás költségeit jövőre a törvényhatóságok saját házi pénztáraikból fogván fedezni, a pénzügyminiszter, egyetértőleg a belügyminiszterrel, még ez év folytán törvényjavaslatot terjeszt elő a föld-, ház-, jövedelem- és személyes-kereseti adó oly mérvű leszállításáról, hogy a leszállítás a lehetőségig megfeleljen azon főösszegnek, amelyet az állam a f. évben közigazgatási célokra az összes törvényhatóságnak kiszolgált.”¹⁷

A háziadó beszédese az állami adóval együtt történt volna (11. paragrafus).

A törvény végrehajtásának előkészítése nem volt egyszerű feladat, ehhez a Belügyminisztériumnak a Pénzügyminisztérium közreműködésére is szüksége volt. Már azt is csak becsléssel tudták megállapítani, hogy 1870-ben mekkora összeget kaptak a törvényhatóságok közigazgatási célokra, hiszen a kiutalt összegből le kellett vonni az igazságszolgáltatási és a vegyes költségeket, és ezekhez hozzá kellett adni az árvaügy kezelésére szánt összeget is.¹⁸ A Pénzügyminisztérium elképzelése szerint a törvényhatóságok a területükön beszedett egyenes állami adók (föld-, ház-, kereseti és jövedelemadó) 7,76%-át fordíthatták

¹³ Sipta 1995b: 125–154. A törvény jelentőségét mutatja, hogy a vita során 135 képviselő szolt hozzá a törvényjavaslatához, a kormány képviselőivel együtt összesen 309 felszólalás hangzott el. Sipta 1995b: 145.

¹⁴ Sipta 1995b: 146–148.

¹⁵ 1870. évi 42. törvény.

¹⁶ 1870. évi 42. törvény.

¹⁷ 1870. évi 42. törvény 90. §.

¹⁸ Széll Kálmán hozzászólása, KN 1871. XVIII. 389. ülés, 1871. november 25. 87. Az 1870. évi 4. törvény önkormányzati hatáskörbe utalta az árva- és gyámügyet is, előírta egy központi, állandó árvaszék fenntartását, ezzel is növelve a költségeket.

a közigazgatási költségek fedezésére,¹⁹ de ez a többségükre nézve kedvezőtlen volt, mert jóval kevesebb pénz maradt volna a vonatkozó költségekre. Született ugyan egy alternatív javaslat is, a személyes kereseti adók arányos leszállítása (56,8%), de – ahogy arra Pétervári Máté rámutatott – a Pénzügyminisztériumban gyakorlatilag csak az első variánsban gondolkodtak, a belügyminiszter állásfoglalása szerint „a törvényhatóságok a pénzügyminisztérium második kalkulációját nem használhatják”.²⁰ Pedig bizonyos megyék számára kedvezőbb lett volna ez a megoldás, ahogy erre Vas megye főispánja is utalt: a 7,76%-os kulcs szerint a 14 ezer forint hiányt „önpótadóval” kellett fedezni, de „ha pótdótörvény hozatnék, mint a pénzügyminiszter ajánlá, hogy a személykereseti adót vegyék alapul, akkor Vas megye nagy előnyben lenne, mert 111 000 forintot tenne ki, vagyis körülbelül annyit, mint 1870 és 1871-ben lett a kormánytól engedélyezve.”²¹

A törvény országgyűlési vitájára nem térek ki,²² a következőkben röviden azt vázolom, hogy életbeléptetésekor milyen álláspontok merültek fel a 90. paragrafus kapcsán, és hogy a kormány, a főispánok és a vármegyék eszmecseréjét követően végül hogyan függesztette fel a paragrafust.

A törvény gyakorlatba ültetése hosszabb előkészületeket vett igénybe. A törvényhatóságokban előkészítő bizottságok alakultak, ezeknek kellett – a belügyminiszter utasításainak alapján – többek között a vármegyék közigazgatási beosztását, álláskeretét és költségvetését kidolgozniuk. Tóth Vilmos belügyminiszter 1871 májusában körlevelet intézett a főispánokhoz, amelyben felhívta figyelmüket az átalakulás fontosságára és a legfontosabb teendőkre. A főispánoktól azt várta, hogy személyes befolyásuk érvényesítésével gondoskodjanak többek között arról, hogy a megyei küldöttségek olyan tervezetet dolgozzanak ki, „mely szerint az ország, illetőleg az adózó polgárok pénzügyi érdekei is lehetőleg megkímélve” lesznek.²³

A FŐISPÁNOK MAGATARTÁSA

A főispánokra nehéz hónapok vártak, hiszen nekik kellett közvetíteniük a kormány elvárásait a törvényhatóságok felé, gondoskodniuk ezek elfogadásáról, de feladatuk ennél is bonyolultabb volt, mivel többnyire közvetítő szerepet is betöltöttek a két fél között. Paradox módon a megyék az 1870. évi 42. törvény végrehajtásának azt a paragrafusát fogadták a legnagyobb ellenérzéssel, amelyik elvileg pénzügyi önállóságukat biztosította. Főleg a kisebb és szegényebb

¹⁹ Ezt az 1871. június 4-i 2653. sz. körrendelet tartalmazta.

²⁰ Pétervári 2021: 163.

²¹ Vas megye főispánja a belügyminiszternek, 1871. július 18. MNL OL K 148, 1871-III-1083. A Belügyminisztériumban mind ez alá a szám alá gyűjtötték a főispánokkal való levelezést a témában, tehát a következőkben ezt nem jelzem külön.

²² Stipta 1985: 910–917.

²³ A belügyminiszter körlevele a főispánokhoz, 1871. május 15.

törvényhatóságok tiltakoztak, de az elutasítás vagy a kerülőutak keresése – a leggazdagabb vármegyék kivételével – általánosnak volt mondható. A törvényhatóságok azzal érveltek, hogy ők az „állami közigazgatás közvetítését” is ellátják, ezért a költségekhez az államnak is hozzá kell járulnia.

A vármegyék részéről a legátfogóbb érvelést a Grünwald Béla alispán által fogalmazott Zólyom vármegyei feliratban találjuk. Ebben az a gondolatmenet szerepel, hogy vagy drasztikusan csökkentik a megyében a tisztviselők számát, és ezáltal ellehetetlenül a közigazgatás, vagy pedig a lakosság terhei növekednek meg elviselhetetlen mértékben. Az esetben, ha a korábbi 42 ezer forint helyett 18 ezerből kellene gazdálkodniuk, „le kellene mondanunk magáról a közigazgatásról” – fogalmazott az alispán. Különben Zólyom megyében az adóterhek 18%-kal növekedtek volna, az egyenes adót fizetők pedig 11%-kal fizettek volna többet. A feliratban azzal is érveltek, hogy bár a rendelkezés leginkább a felső-magyarországi megyék lakosait sújtja, az ország másik negyven vármegyéje is hasonló helyzetben van.²⁴ Felvázolták annak a rémképét is, hogy ellenzéki izgatók sietnek kihasználni a helyzetet, és ennek nyomán a nép a „legnagyobb elkeseredéssel fordulna a megyei intézmény ellen, melyben csak az adóteher növekedésének okát látná, gyűlöletes színben tűnnék elő a törvényhozás és a kormány, mely ily drága intézményeket léptet életbe, bizalmatlansággal fordulna el államéletünk azon tényezőitől, melyektől eddig terheinek könnyítését s jólétének előmozdítását látta.” A háziadó ebben a formában „nem csak az állam érdekeit veszélyezteti, hanem legbiztosabban aláássa magát a törvényhatósági intézményt is” – vonták le a következtetést. Mivel a törvényhatóság „nem pusztán önkormányzati testület, hanem az állami közigazgatás közvetítője”, úgy igazságos, hogy utóbbi kiadásait az állam fedezze.²⁵ Javaslatuk szerint a meglévő rendszert kell fenntartani: a törvényhatóság állapítja meg a szükségletet, amelyet az állampénztárból utalnak ki.

Ha a megyék többsége lehetetlennek is látta, hogy eleget tegyen a javaslatnak, a belügyminiszter, illetve a belügyminisztériumi hivatalnokok kénytelenek voltak tartani magukat a törvény előírásához, illetve a pénzügyminiszter javaslatához, ezért válaszaikban újra és újra annak betartására hívták fel a vármegyéket.²⁶ Ennél érdekesebb a főispánok magatartása, akik a kormány megbízottjai voltak. A főispánok egy része ténylegesen ennek megfelelően viselkedett, és a belügyminiszter utasításait követve megpróbálta mindenáron elfogadtatni előbb a szervezési bizottmánnyal, utána pedig az újonnan megalakult törvényhatósági bizottsággal a megye új költségvetését, és a megállapított kulcshoz képest leszállítani a tisztviselők fizetéseit, valamint az egyéb közigazgatási költségeket. Zichy-Ferraris Viktor, Pest megyei főispán jelezte, hogy a költségvetést az előírányzott 159 ezer forint helyett 197 ezerben szabták meg, és a mintegy 38

²⁴ Zólyom megye felirata a Képviselőházhoz, 1871. július 21. Röviden Sipta 1995b: 158. A megye 1868 elején készült – és ugyancsak Grünwald által fogalmazott – feliratát Vesztróczy Zsolt közölte és elemezte. Vesztróczy 2021.

²⁵ Zólyom megye felirata a Képviselőházhoz, 1871. július 21.

²⁶ Pétervári 2021: 163.

ezer forintnyi költségdóbbletet pótaból akarják fedezni, de a folyó évre a kormánytól kéri a közigazgatási költségek térítését. A főispán, lavírozva a kormány és a vármegye ellentétes elvárásai között ehhez csak annyit fűzött, hogy ő ezt nem ellenezte, mert tudja, hogy a miniszter úgyis a törvényt veszi irányadónak.²⁷ Akadtak olyanok is, akik ezt a kérdést nem érintették a belügyminiszterrel folytatott hivatali levelezés során; feltehető, hogy az általuk irányított vármegyékben nem zajlott lényeges vita erről a kérdésről.

A főispánok egy másik csoportja azonban megpróbálta törvényhatósága érdekeit képviselni, és érvekkel meggyőzni a kormányt arról, hogy a rendelkezéseket lehetetlen végrehajtani. „Felette nyomasztó és igazságtalan” megyéjére nézve a 7,76%-os előírás – írta Csáky Albin Szepes megyei főispán.²⁸ Ebbe a csoportba tartozott a legkisebb törvényhatóság, Aranyosszék főkirálybírája, Béli Gergely is, aki különben erős kézzel irányította a néhány községből álló széket. Jelezte, hogy a miniszteri rendeletet sikerült minden vita nélkül „a megválasztott küldöttségnek használatára egyszerűen áttétetni, de nem hallgathatom el azon fájdalmas izgatottságot, melyet annak tételei az összes képviselőtestületbe, valamint később a küldöttségbe is előidézett.” Különösen, hogy ezáltal „a székek mint önálló hatóságnak további fennállhatását” látták aláásva. Ha korábban 15 ezer forintot fordíthattak a közigazgatási költségekre, a pénzügyminiszteri kulcs szerint a továbbiakban erre a célra mindössze 4849 forintot használhattak volna fel. Ezek után Béli az érveket is felsorakoztatta, hogy szerinte miért alkalmazhatatlan az előírás:

„[...] ezen kulcsoknak az egyes törvényhatóságoknak, s névszerint Aranyosszéknek évi adójára alkalmazva egy oly csekély összeget mutat fel, mely nemhogy egy törvényhatóságnak közigazgatása, de még egy kisebbszerű gazdaságnak kezelése költségei fedezésére sem volna elegendő, s így vagy a közigazgatás fennakadását, illetőleg a törvényhatóság felbomlását vonná maga után, vagy pedig közigazgatási célokra egy oly tetemes adórovattal tenne szükségessé, melyet az adóját fizető nép egyfelől el nem viselhetne, másfelől sajnos súrlódásokra, kitörésekre szolgáltatna alkalmat.”²⁹

Béli igyekezett a székek májusban a Képviselőházhoz és a belügyminiszterhez intézett feliratát mentetgetni, tudniillik, hogy csak az „önfenntartási ösztön” indíttatásából kérték a szék területét a környező megyékből növelni. A „bármilyen csekélyre szabott költségeket” a pénzügyminiszter által javasolt kulcs „távolról sem közelíti meg” nem csak Aranyosszék, hanem más törvényhatóságok esetében sem. Béli szerint előbb a megyéket kell képessé tenni a törvény „igényeinek minden irányban megfelelni”. A főkirálybíró a miniszter belátására apellált, amikor kifejtette, hogy „egy rendezett, gyors és pontos közigazgatás, minden gazdálkodás mellett, tetemes költségeket veszen igénybe, hogy minden

²⁷ Pest, Pilis és Solt megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. október 27.

²⁸ Szepes megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 1.

²⁹ Aranyosszék főkirálybírája a belügyminiszternek, 1871. június 16.

hazafiság s szolgálati készség mellett az erre hivatott közegek illő díjakkal ellátandók”. Éppen ezért Béli a belügyminiszter utasításával szemben arról intézkedett, hogy a „küldöttség tervezetét a tisztek díjazására s egyéb közigazgatási költségekre nézve a valóságos szükséglet követelményeihez képest dolgozza ki”.³⁰

Az erdélyi királyi biztos hivatala – amelyiknek ekkor már alig volt beleszólása az ügyekbe³¹ – szintén arra kérte a minisztériumot, hogy vegyék figyelembe a költségeket illető aggályokat.³² A királyi biztos különben előzetes értekezletet is összehívott Kolozsvárra, hogy ott felkészítse az erdélyi főtiszteket az átalakulásra, és hogy összehangolják „a szervezés nagy horderejű és messzeható” műveletét.³³

Nem véletlen, hogy Aranyosszéken a szervezést követő első bizottmányi gyűlésen – egyedül e kérdés kapcsán – „heves s csaknem elkeseredésig vitt vitatkozás” bontakozott ki. A gyűlésen ugyanis a tervezet szerint – mivel a lakosság új adóval való terhelhetése „sem tanácsos, sem kívánatos nem lévén” – igyekeztek hivatalokat összevonni és a fizetések egy részét is jelentősen csökkentették. Ennek dacára is túllépték a keretet, mivel 8500 forintnál lejjebb nem tudták szorítani a költségeket, ezért úgy intézkedtek, hogy a maradékot pótolják, még hozzá 500 forintot a majorsági jövedelemből, a maradék 3151 forintot pedig pótdadó révén. Ennek nyomán bontakozott ki a heves vita. A pótdadót elsősorban az ellenzék kifogásolta: „Ezen csekély adófölemelés ellen fakadtak ki némely lármázó emberek, az intelligens többség azonban, bármennyire óhajtotta volna ezen adóemelést kikerülni”, mivel ezáltal a közigazgatás elakadna és Aranyosszék fennmaradása veszélybe kerülne, hosszas vita után elfogadta a küldöttség javaslatát – számolt be a főkirálybíró az eredményről. Hozzátette még, hogy magánúton úgy értesült, hogy az ellenzék óvást akar beterjeszteni a belügyminiszterhez.³⁴ Az irat hátoldalán a következő megjegyzést olvashatjuk: „Szükségesnek látnám az illetén tartalmú felterjesztéseket Törkos László tanácsos úrral is közleni.”³⁵ Törkos miniszteri tanácsos felelt a Belügyminisztériumban a törvény gyakorlatba ültetéséért, és a visszajelzésekből ő nyilván már korán levonhatta a tanulságokat. A félelem különben Aranyosszék esetében nem volt alaptalan, hiszen a szék önállóságát az 1876. évi területi-közigazgatási reform felszámolta, mivel valóban nem tudott megfelelni az egyre növekvő igényeknek, és fenntartása aránytalan terheket rótt az államkincstárra.

Nem Aranyosszék volt azonban az egyetlen törvényhatóság, amelyik nem tartotta magát a pénzügyminiszter által megszabott kerethez. A másik életképtelen törvényhatóság, a területileg szétdarabolt Felső-Fehér vármegye főispánja és bizottmánya szintén szembesült a problémával, és hasonló felterjesztést tett.

³⁰ Aranyosszék főkirálybírája a belügyminiszternek, 1871. június 16.

³¹ Pál 2010: 250–258.

³² Nagy Elek miniszteri tanácsos a belügyminiszternek, 1871. június 20.

³³ A megfogalmazás Daniel Gábor udvarhelyszéki főkirálybírótól származik. Nagy Elek miniszteri tanácsos a belügyminiszternek, 1871. június 20.

³⁴ Aranyosszék főkirálybírája a belügyminiszternek, 1871. július 18.

³⁵ Aranyosszék főkirálybírája a belügyminiszternek, 1871. július 18.

A vármegye 1870-re 25 350 forintot kapott közigazgatási költségekre; a pénzügyminiszter által javasolt első kulcs szerint 10 062, a második változat alapján 17 052 forint jutott volna erre a célra. A főispán azonban úgy vélte, a járások számának és a fizetéseknek a csökkentésével már elérték azt a határt, amelyen túl már csak a közigazgatás működésének hátráltatásával lehet csökkenteni a költségvetést. A megye szintén azzal érvelt, hogy a lakosság szegény, adófizetési képessége csekély, nem lehet terhelni több ezer forint pótdó kirovásával: „e megye lakossága oka nem lehet azon körülménynek, hogy egy olyan megye területén lakik, mely esetleg nem olyan nagy, gazdag és népes, hogy az eddigi adójából kiszakítandó résszel fedezhesse költségeit, míg más nagyobb megyék lakói azon szerencsés helyzetben vannak, hogy mondhatni pazarul fizethetik tisztviselőiket.”³⁶ A bizottmány – a főispán egyetértésével – kérte, hogy a belügyminiszter eszközölje ki a Képviselőháznál, hogy „a megyék közigazgatási költségei addig is, míg a megyék egy célszerűbb felosztás által más alakot és terjedelmet nyernének az eddigi évenként kiszolgáltattott összeg erejéig utalványozva a megyék részére az állampénztárból fedeztessenek”³⁷.

A Királyhágon túli törvényhatóságok többsége kicsi volt, lakosságuk pedig szegény, de az erdélyiek eltérő hagyományai miatt is eleve másképp látták a kérdést: „Nem esmeretlen Marosszéken a Királyhágon túli képviselők csaknem ellenállhatatlan hajlama a házipénztár kezelésére, de azt sem lehet feledni, hogy Erdélyben ezen törvényt, az új megyerendezést semmi sem képes annyira népszerűtlenné tenni, mint az adónak a megyei adminisztráció érdekébeni felemelése” – írta Mikó Mihály, marosszéki főkirálybíró.³⁸ Akárcsak az erdélyiek többsége, ő is úgy látta, hogy a kérdés megoldásában csak a területrendezés segíthet – ennek érdekében Marosszék is feliratban fordult a Képviselőházhoz –, de addig is kérte a belügyminisztert, hogy közigazgatási költségeik fedezésére adják ki a törvényhatóságoknak az 1870-re megállapított átalányt.

Még a felsőbb hatóságok iránt mindig készséges csíkszéki főkirálybíró, a pozícióját veszélyben érző Mikó Antal is óvatossá jelezte, hogy a fizetésekre nézve „a Kolozsvárt tartott főispáni értekezlet megállapodásától némely tételeknél eltérőleg úgy fogunk gazdálkodni, hogy lehetőleg közelítsük meg a pénzügyminiszter úr ő Excellenciájától kijelölt számarányt”.³⁹

A magyarországi vármegyék közül a kisebb és szegényebb törvényhatóságok szintén igyekeztek elkerülni a lakosság túlterhelését, a legkitartóbban Szmracsányi Dárius, Árva megye főispánja küzdött ez ellen. Kezdetben csak jelezte, hogy az egyenes adó 7,76%-a „alig leendő elég a megyei adminisztrációra”. Nyíltan ugyan nem utasította el, csak azt jegyezte meg, fő törekvése, hogy a „mostoha körülményeink között is mind az ország, mind az adózó polgárok, mind pedig

³⁶ Felső-Fehér vármegye bizottmánya a belügyminiszternek, 1871. augusztus 4.

³⁷ Felső-Fehér vármegye bizottmánya a belügyminiszternek, 1871. augusztus 4.

³⁸ Marosszék főkirálybírája a belügyminiszternek, 1871. július 19.

³⁹ Csíkszék főkirálybírája a belügyminiszternek, 1871. június 17.

a tisztikarnak jogos érdeke megóvatassék”.⁴⁰ Szmracsányi azonban elsősorban ez utóbbira volt tekintettel, amikor támogatta a megyei alválasztmány javaslatát a járási hivatalok személyzetének növelésére, „mert csakis ily módon lesz lehetséges a törvénykezési szakból túlságosan felmaradt mostani hivatalbeli személyzetet némileg elhelyezni”. Úgy vélte, ez a kormány érdeke is, „mert hisz köztudomású dolog, hogy a hivatalból kimaradt személyek a magas kormánynak legnagyobb ellenségei szoktak lenni, kivált megyémben, ahol a mostoha anyagi körülmények az önfenntartásra nézve mindig életkérdésekké válnak”. Kérte a belügyminisztert, hagyja jóvá az eltérést, „mert ettől függ nemcsak minden körülmények között hazafiasnak bebizonyult megyém nyugalma, de a jövő képviselőválasztások eredménye is”.⁴¹ Ez utóbbi érvel a főispánok viszonylag gyakran éltek, amikor el akartak érni valamit, mert tudták, hogy a kormány igen érzékeny a választási eredményekre. A belügyminiszter óvatos válaszában utalt arra, hogy a költségek megállapítása és a fedezetről való gondoskodás a törvényhatóság hatáskörébe tartozik, de „nehogy az ebből kifolyó teherviselés a megye közönségét súlyosan érintse, csak az elkerülhetetlenül szükséges s a megye teherviselési képességével arányos kiadási tételek lennének megállapítandók”.⁴² A belügyminiszter ezt különben gyakran hangoztatta⁴³, de nyomatékosan főleg a kisebb és szegényebb megyék irányában.

Árva megye azonban nem hagyta ennyiben: felirat készült a házi pénztár szervezése és a megyei közigazgatási költségek ügyében. Ebben a főispán ismét megpróbált érvelni, támogatva a megye „jogos igényeit” és kifejtve, hogy nem lehet azonos mércét alkalmazni az eltérő adottságú törvényhatóságokra. Rámutatott arra, hogy amíg a törvény „tág tért nyújt nemcsak a főösszeg meghatározására, de a kivetés módjára is”, addig a pénzügyminiszter javaslata, hogy „a jövő közigazgatási költség az egész országra egyenlő százalékban leütessék, megyém szegény közönségére majdnem elviselhetetlen terheket róna”.⁴⁴ Azt kérte a kormánytól, hogy „a közigazgatási költségek nem az egyenes adók egyenlő százalékaiban, de azon mértékben határozottassanak meg, amennyit minden megye házipénztára évenként igényel”. A főispán jelezte, hogy a megye határozatot akart elfogadni, hogy „inkább lemond a jövő házi pénztár fenntartásától, mintsem, hogy a terhes állami adót még pótdókkal nagyobbítsa”, és ezt csak erélyes közbelépéssel sikerült megakadályozni. A főispán ismét felsorolta az érveket: „szegény megyém, mely oly kevés kereseti forrással rendelkezik, és melynek ipara és kereskedelme itt helyütt említésre nem méltó – az eddigi állami és községi adóval olyannyira túl van terhelve, hogy további megadóztatása nem csak általános elkeseredettséget szülne, de az adóképeséget is tönkretenné”. A pótdókat vagy ki sem vetnék, vagy nem lehetne behajtani, és ezáltal a tisztikar fizetését is kockáz-

⁴⁰ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 10.

⁴¹ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 23.

⁴² A belügyminiszter válasza Árva megye főispánjának, 1871. június 28.

⁴³ Lásd például a belügyminiszter válaszát Vas megye főispánjának, 1871. június 29.

⁴⁴ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 7.

tatnák, ráadásul alkalmas embereket sem lehetne találni a csekély fizetésért. Két új indokkal is előhozakodott:

„Ily mostoha körülmények között levő megyém tehát minden tekintetben kíméletet érdemel, és pedig azért is, mert habár egyenes adója csak 166 067 f[orin]tot tesz, mégis indirekt adóban körülbelül 600 000-700 000 f[orin]tal járul az államháztartáshoz, és mert a magas kormányhozi hű ragaszkodása mindig vezérelve – mely nagyon könnyen megváltozhatnék, ha tetemes pótdókkal túlterhelhetnék.”⁴⁵

Ebben az idézetben nagyon fontos az indirekt adókra való utalás, melyet a Pénzügyminisztériumban nem vettek figyelembe, egyrészt azért, mert az egyes megyékből befolyó indirekt adók kiszámítása a kiegyezés utáni években nagyon bonyolult lett volna, másrészt pedig a cél a spórolás volt, tehát az 1870-re már kiutalt összeget osztották szét azonos kulcs szerint a törvényhatóságok között. A másik „nevezetes politikai indok”, amivel Szmrecsányi úgy vélte, hogy hatásosan tudja befolyásolni a kormányt, az ellenzékhez való átpártolást megemlítő, burkolt fenyegetés volt. Az indirekt adók kérdését az országgyűlésben a Balközép párt ismert képviselője, Várady Gábor is felvetette. Ő azzal érvelt, hogy „az adókulcs az ország sok részében nem igazságos”, például az északkeleti és az erdélyi megyékben súlyos teher a földadó, de az ottaniak csekély jövedelemadót fizetnek.⁴⁶

A főispánok közül többen vármegyéjük sajátos helyzetére, a nemzetiségekre, valamint a kormánypárt népszerűségére hivatkozva valószínűleg személyesen próbáltak meg lobbizni a módosítás, azaz a vármegyei pótdadó elkerülésének érdekében. Haller Sándor gróf, Zaránd vármegye főispánja például kifejtette, hogy a pénzügyminiszteri javaslat nyomán 25 817 forintot kellene pótdadból előteremteni, de „ezen körülmény az egyes lakosok között nagy lehangolást okozott, melyről Pestre menetelem alkalmával Nagyméltóságodnak szóval bővebb felvilágosítással szolgálándok”.⁴⁷

Egyes törvényhatóságokban nagyszabású tiltakozási akció bontakozott ki. Udvarhelyszéken például „nagy agitációt fejtett ki az ellenzék”, „főleg a közigazgatási költségek magossága ellen agitáltak”.⁴⁸ Daniel Gábor főkirálybíró az állását féltette, szerinte ugyanis arra szemet vetett Ugron Lázár korábbi alkirálybíró – Ugron Gábornak, a függetlenségi párt későbbi ismert alakjának az apja –, akit 1870-ben Felső-Fehér vármegye élére állítottak. Daniel szerint az Ugron-rokonság mellett titokban az ellenzéknek támogatta Horváth János kormánypárti képviselő és a főjegyző is. Meg akarták akadályozni a szervezést, legalábbis abban a formában, ahogy a belügyminiszter utasításai alapján azt a bizottság kidolgozta. „Székelykeresztúron az Ugron János elnöklete alatt egy úgynevezett független pártot alapítottak, mely az általok elfogadott terv szerénti beosztás után

⁴⁵ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 7.

⁴⁶ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 7. 97–98.

⁴⁷ Zaránd megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 16.

⁴⁸ Daniel 1897: 93.

a központi és járási tisztviselőket megválasztották és egy lakomával be is iktatták.⁴⁹ Daniel szerint az Ugronok azt remélték, hogy a megghiúsított szervezés miatt a kormány majd meneszti őt az állásából. Ő erre cselhez folyamodott, és amikor az új törvényhatósági bizottság tagjainak háromnegyede igazolva volt, be-
rekesztette az ülést, kihagyva ezzel az ellenzéki tagok jó részét. „Beismerem, hogy ezen eljárás erőszakos volt. [...] Engemet csak is a kényszerűség vitt belé, melyre pártom unszolt.” – írta Daniel visszaemlékezésében.⁵⁰ A megerősödött ellenzék még sok borsot tört a főkirálybíró orra alá, és a pótdadó kérdése volt „leghatalmasabb fegyverük”. A szervezés igen lassan haladt, az ellenzék minden módon akadályozta a törvényhatósági gyűlés munkáját. Daniel végül egyik nap elnyújtotta a délelőtti ülést, és amikor az ellenzékiek nagy része ebédelni ment, a kormánypárt indítványozta, hogy „a szervezési munkálatnak még nem tárgyalt része en bloc fogadtassék el”, és ezt a jelenlévők meg is szavazták. Hiába tiltakozott az ellenzék, a belügyminiszter jóváhagyta a határozatot.⁵¹ A tisztújítást azonban csak 1872 márciusában tudták megtartani.

A belügyminisztériumi tanácsosok – bár nyilván ők is belátták a törvényhatóságok jó részének kilátástalan helyzetét – általában a törvényre utaltak a várme-
gyék közönségéhez intézett válaszaikban.⁵² A főispánoknak is ritkán válaszoltak érdemben. Néhány esetben, mint például Ernuszt Kelemennek, a Vas megyei főispánnak írt félhivatalos levelében a miniszter kifejtette véleményét a kérdésről:

„[...] sok megye részéről érkezik hozzám felterjesztés, némelyek ezek közül a szemé-
lyes kereseti adót kívánják alapul vétetni, mások pedig az 1870 és 1871-ben a kormány által engedélyezett évi átalány további kiszolgáltatását kérik. Részemről is elismerem, miként az 1870:42. tc. folytán némely törvényhatóság adókivetés te-
kintetében terhelve lenne, és hogy ezen segíteni mind az adózók, mind a közigazga-
tás rendes menetének érdekében kívánatos; minthogy azonban eziránt törvény ren-
delkezik, annak e részbeni határozata csak a törvényhozás útján változtatható meg.
Nincs okom feltételezni, hogy a törvényhozás, főleg, ha a törvényhatóságoknak e
részbeni terheletéséről a hozzá intézendő kérvényekből meggyőződik, hajlandó ne
lenne újabb határozat által a kimutatott aránytalanságok és sérelmek kiegyenlítésére,
s ezáltal a kedélyek megnyugtatására.”⁵³

Vagyis a belügyminiszter Ernusztnek is csak azt tudta tanácsolni, hogy a tör-
vényhatóságok forduljanak az országgyűléshez.⁵⁴

⁴⁹ Daniel 1897: 93.

⁵⁰ Daniel 1897: 94.

⁵¹ Daniel 1897: 96–99.

⁵² Pétervári 2021: 163.

⁵³ A belügyminiszter Vas megye főispánjának, 1871. június 23.

⁵⁴ Doboka vármegye főispánja is hasonló tartalmú levelet kapott. Pétervári 2021: 163.

A TISZTVISELŐK FIZETÉSÉNEK ÜGYE

Miközben a kormány szigorú takarékossgot írt elő, a szervezési munkálatok során – ahogy erre már történt utalás – több törvényhatóságban is felmerült a tisztviselők fizetésének méltányos rendezése. Amíg a pénzügyminiszter által meghatározott kulcs lehetetlen helyzetbe hozta a kisebb törvényhatóságokat, addig a gazdag vármegyékben szerény emelésre is lehetőség nyílt. Fejér megyében például 1869-ben 78 527 forintra rúgtak a közigazgatási költségek (az árvaszékkel együtt), az egyenes adók 7,76%-a 87 145 forintot tett ki. Az új költségvetés 86 741 forintot irányzott elő, és ebből 74 760 forintot tettek ki a fizetések.⁵⁵ Csanád megyében szintén a pénzügyminiszter előírása szolgált „zsinórmértékül”, de azoknak a tisztviselőknek, akiknek a megyeszékhelyen nem volt lakásuk, lakbérilletményt vezettek be.⁵⁶

Érthető módon elsősorban az erdélyi törvényhatóságok szorgalmazták az egységes fizetések bevezetését; a magyarországi vármegyék ragaszkodtak saját döntési hatáskörhöz, igaz, ők is kevesellték a rendelkezésre álló összeget. Felső-Fehér megye bizottmánya javasolta, hogy „a tisztí fizetések minden megyében egyenlősítve” legyenek, és – mivel más megoldás nem is jöhetett szóba – azokat az államkincstárból fedezzék.⁵⁷ Az erdélyi főispánok a kiegyezés után ugyancsak többször éltek panasszal az ellen, hogy csekélyebb javadalmazással kell beérniük, mint a Királyhágón túli társaiknak.

Más törvényhatóságok az igazságszolgáltatásban alkalmazott fizetések bevezetését szerették volna elérni. Ez érthető törekvés volt annak fényében, hogy korábban a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nem vált el élesen egymástól, és a fizetések is azonos skálán mozogtak a két területen. Miután azonban sor került a szétválasztásukra és a bírósági szervezet modernizálására, utóbbi szférában a fizetések is jelentősen nőttek. Több helyen, így Győr megyében is nagy vita alakult ki a tisztviselők fizetésének kapcsán. A főispán, Viczay Héder gróf szerint majdnem egyhangú volt az a törekvés, hogy a megyei közigazgatásban ugyanakkorák legyenek a fizetések, mint a bíróságokon, és csak nagy nehezen tudta elfogadtatni a küldöttség javaslatát. Igyekezett hangsúlyozni a létrejött különbségeket, például, hogy a közigazgatási szolgálat után „a megye elaggott tiszt és szolgaszemélyzetének nyugdíjbiztosítékot sem nyújthat”.⁵⁸ A fizetéseket azonban – méltányossági szempontból – emelték az 1870. évihez képest, így az új állásokkal együtt a többletkiadás 11 680 forintra rúgott. Viczay nem csak a tisztviselőkre, hanem a segédszemélyzetre is felhívta a miniszter figyelmét, „mert valamint jól díjazott tisztviselőtől, úgy csak jól díjazott kezelő és szolgaszemélyzettől várhatni állásaik

⁵⁵ Fejér megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 4.

⁵⁶ Csanád megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 5.

⁵⁷ Felső-Fehér vármegye bizottmánya a belügyminiszternek, 1871. augusztus 4.

⁵⁸ Győr megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 5.

becsületes és pontos betöltését”.⁵⁹ Máramaros vármegyében is a méltányosságra hivatkoztak, amikor a bíróságoknál rendszeresített fizetéseket vették alapul, ezúttal is a nyugdíjjogosultságra utalva, csak éppen ellenkező értelemben: „az igazsággal nem lehet összeegyeztetni, hogy míg azon tisztviselő, ki élte hosszáig van megválasztva, nyugdíjra jogosítva, munkája nagyobb részét szobába végzi, jobban legyen díjazva, mint az, ki csak hat évre van választva, nyugdíjra nem tarthat igényt, és munkájának legnagyobb részét fáradtságos utazásba kénytelen tölteni, és azért kiinduló pontul a t(örvény)kezési fizetéseket veszik” – jelezte a főispán a miniszter felé.⁶⁰

Állásfoglalásában a belügyminiszter hangsúlyozta, hogy ő nem emel kifogást az ellen, ha azok a törvényhatóságok, amelyek „terjedelmük, lakosságuk száma és kedvező anyagi körülményeiknél fogva” ezt megtehetik, a bíróságokéval egyenlő mértékű fizetést szabnak meg, de aggodalmának adott kifejezést amiatt, ha ez a felfogás „tekintet nélkül a törvényhatóságok anyagi helyzetére – érvényesülést nyerne, a közigazgatási költségek oly mérvben felszaporodnának, melynek alkalmazását sem az adózó polgárok érdeke, sem az állam anyagi helyzete nem engedhetné meg”. Jellemző a korszak elitjének felfogására, hogy a belügyminiszter „a jó közigazgatás föltételeit nem annyira a dús javadalmazásban, mint inkább az arra hivatott, szellemileg és anyagilag kellő biztosítást nyújtó elemeknek az önkormányzat körében való bevonásában” látta.⁶¹ Tehát továbbra is az egykori földbirtokos vármegyei elit részvételére számított, amely számára a fizetés nem a létfenntartás eszköze volt. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni a központi és járási tisztviselők fizetése között, hiszen utóbbiak nincsenek helyhez kötve és akár birtokaikon is lakhatnak. Az életviszonyok megváltozása – nem utolsósorban éppen a vármegyei hivatalnokokat adó földbirtokos réteg elszegényedése, az úgynevezett dzsentri létrejötte⁶² és ezzel együtt a szerepfelfogás és szemlélet átalakulása – nyomán egyre nagyobb szakadék tátongott az elvárások és a valós helyzet között. A vármegyei hivatalnak megszűnt a *nobile officium* jellege – és ezt a kormány is kénytelen volt tudomásul venni. Ahogy Lázár Ádám, Marosvásárhely 48-as képviselője megfogalmazta: „a jelen időben senki ingyen vagy hazafiságból szolgálni nem fog”.⁶³

Az átalakulást jól mutatja Árva megye főispánjának felterjesztése is, amelyikben a főispán hangsúlyozta, hogy a megyei elit „személyes befolyásom alatt oly irányban foglalt el tért”, ahogy a megye és a kormány érdeke kívánta, egyedül csak a tiszti fizetések ügye tűnt aggasztónak. „Mert tény az, hogy megyémben az összes értelmiség szegénynek mondható, mely minőségében hivatalra úgyszólván szorul” – írta a főispán, majd így érvelt a magasabb fizetések mellett: „a szervezendő megyei tisztikar méltán igényt tarthat azon előnyös fizetésre, mint minővel

⁵⁹ Győr megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 5.

⁶⁰ Máramaros megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 30.

⁶¹ A belügyminiszter körlevele a főispánokhoz, 1871. június 3.

⁶² A dzsentri problémájáról röviden Kövér 2001: 164–166.

⁶³ KN, XVIII. köt. 390. ülés, 1871. november 27. 98.

a törvénykezési hivatalnokok bírandnak”, de a kormány érdeke is azt kívánja, hogy „a megyei tisztikarban jobb fizetés által nemcsak a magas kormányhoz, de a reá bízott és súlyos felelősséggel járó hivatalhoz az olyannyira szükséges ragaszkodás műveltessek”.⁶⁴ Még világosabban jelezte az elvárás illuzórikus voltát Lónyay Albert, Ugocsa vármegye főispánja a belügyminiszter körlevelére reagálva:

„[...] kénytelen vagyok előre is kilátásba helyezni, hogy az 1848 előtti nemes kötelezettségből szolgálatra egy-egy évre talán volnának vállalkozók, de hogy az eddiginél alantabb számított fizetések lennének megállapítva, jó erőket alig lehetne kapnunk, mert saját állandó romlására csupa [ti. pusztán csak] hivataloskodási vágyból kevés ember hajlandó hivatalra.”

Lónyay hangsúlyozta a nehézségeket is: a központi hivatalnokok kénytelenek a megyeszékhelyen lakást bérelni, „miután a megyeháza egy családossal sem rendelkezik, a szállás mind pénzért leend az illetők által fizetendő”.⁶⁵

A kérdésre Szmrecsányi is visszatért, és hangsúlyozta, hogy okvetlenül emelni kell a fizetéseket, tekintettel a törvénykezési szakban megállapított magasabb fizetésekre: a „kilátásba helyezett csekély fizetések mellett alig találkoznak kellő számban kiképzett egyének, akik a hivatalos állomásokat betöltenék; mert ez esetben inkább máshol keresnek alkalmazást”.⁶⁶ A főispánok egy része tehát – akárcsak több vármegyei határozat is – a visszájára fordította a miniszter érvelését, és a jó munkavégzést, felelősségvállalást, valamint a kormányhoz való „ragaszkodást” már egyértelműen a javadalmazáshoz kötötte.

Mikó Mihály, maroszléki főkirálybíró ugyancsak azt jelentette, hogy bár a tisztí fizetéseknél figyelemmel voltak a belügyminiszter szempontjaira és az adózók érdekeire, ennek ellenére sem sikerült megmaradni a Pénzügyminisztérium kimutatása szerinti összegnél. Mikó érvelésének elemei más főtiszteknél is visszaköszönnék: „a minden élelmickek és házbér tetemes emelkedése s a törvényszékeknél és magán ipar üzleteknél kínáló nagyobb fizetések mellett” nem lehet megfelelő képzettségű személyeket találni.⁶⁷ Pest megye küldöttsége szerint a pénzügyminiszter által javasolt százalékból „a megyei szükségletek a kor kívánalmaihoz képest nem fedezhetők, nevezetesen a tisztikar érdem szerint nem díjazható, és hogy a túlságig vitt gazdálkodás magát a főcél, a megye pontos igazgatását kockáztatná”, ezért a „méltányosság követelményeinek megfelelőleg” emelni kívánták a fizetéseket.⁶⁸ Ugocsa vármegyében „kísérletképpen” három táblázatot állítottak össze a tisztviselői fizetésekről: az elsőnél a bírósági fizetéseket vették alapul, a második az aktuális fizetési lista volt, míg a harmadiknál a fizetéseket a pénzügyminiszter elvárásaihoz szabták. Különösen az első és a másik két változat között mutatkoztak

⁶⁴ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 10.

⁶⁵ Ugocsa megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 17.

⁶⁶ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 7.

⁶⁷ Maroszlék főkirálybírája a belügyminiszterhez, 1871. július 19.

⁶⁸ Pest, Pilis és Solt megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. október 27.

jelentős különbségek: az alispán fizetése például 2700 forint lett volna az első, 1700 az aktuális és 1500 a leszállított változat szerint.⁶⁹ Jellemző, hogy a belügyminiszter kifejezte ugyan „kellemes meglepetését” a munkálatok gyors elkészítése kapcsán, de egy szóval sem tért ki a fizetések kérdésére.⁷⁰

Volt, ahol pártpolitikai kérdésként kezelték a fizetések problémáját is. Torna megyében „nem elv-, hanem pénzkérdésben, a megyei tisztviselők fizetése megállapításában” és a hivatali létszámot illetően alakult ki szóváltás. A főispán szerint néhány jobboldali bizottmányi tag olyan túlzásokba esett a létszám és a fizetések csökkentése ügyében, „hogymagam sem engedhetém megtörténni azt, ki kis megyém pénzerejét ismerve, a nagy küldöttségben lementünk a lehető legkisebb fizetésre, min alól menni már annyi lett volna, mint megéget akarni ember nélkül”.⁷¹

Több megyében is a tisztviselők létszámának csökkentésével próbáltak takarékoskodni. Zólyom megyében például – a belügyminiszter javaslatát elfogadva – az alispán töltötte be az árvaszéki elnök funkcióját is 500 forint külön juttatásért, emellett pedig csökkentették a szolgabírók számát is.⁷² A megyék egymás gyakorlatát is figyelték. Csáky Albin, Szepes megye főispánja például hangsúlyozta, hogy fontosnak tartották „a fizetéseknek a körülmények parancsolta aránylagos felemelése mellett a létszámot nem a jelenlegi állapot szerint, nem is, mint sok helyütt, a politikai hivatalt keresők számához képest, sőt nem is a törvény betűszerinti magyarázata értelmében, de csakis egyedül és kizárólag a hivatalos teendők mennyiségének és fontosságának mérlegével meghatározni”.⁷³ Mindezek ellenére hatezer forinttal Szepes megye is túllépte az 1870-re megállapított összeget. Ennek okául a főispán az élelmiszer árának folytonos emelkedését hozta fel, valamint azt, hogy „semmi nyoma sem található többé a nobile officiumnak”. Kérte, a belügyminiszter vegye tekintetbe, hogy takarékoságban túlszárnyalták a szomszéd megyéket, „a fizetések kevés kivétellel a hasonló rangú törvénykezési tisztviselők fizetéseinél csekélyebbek”; a közigazgatás és igazságszolgáltatás „tökéletes elválasztása” pedig arányosan növeli mindkettő kiadásait.⁷⁴

Bizonyos törvényhatóságokban, ahol a miniszter kifogást emelt némelyik intézkedés miatt, a viták egészen 1871 végéig elhúzódtak. Árva megyében novemberre sikerült ugyan elérni, hogy a fizetéseket az 1870. évi szintre állítsák vissza, de a járások számát továbbra sem akarták csökkenteni.⁷⁵ Torna megyében még december elején sem sikerült megoldani a vitás kérdéseket. Ebben az ügyben a főispán támogatta a bizottmányt, és a fizetések kapcsán is kifejtette, hogy hivatalokat nem akarja olyanokra bízni, akik nem rendelkeznek a megfelelő

⁶⁹ Pest, Pilis és Solt megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. október 27. Az összegek a főjegyző, főügyész és árvaszéki elnök esetében 1700–1200–1000 forint, az aljegyzőknél 1150–700–600, a szolgabíróknál pedig 1500–1200–1000 forint között váltakoztak.

⁷⁰ A belügyminiszter válasza Ugocsa megye főispánjának, 1871. június 22.

⁷¹ Torna megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 16.

⁷² Zólyom megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. július 27.

⁷³ Szepes megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 1.

⁷⁴ Szepes megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 1.

⁷⁵ Árva megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. november 18.

képességekkel és képesítéssel, mert akkor „nagyobb lenne a kár, mint néhány megtakarított forint”. Az ellenkezéshez az is hozzájárult, hogy az országgyűlés éppen a gyűlés alatt döntött arról, hogy a megyék az 1870-re kapott „közigazgatási summákat ezentúlra is újabban meg fogják kapni”.⁷⁶

Mint láthattuk, a kérdés kapcsán a törvényhatóságok és a főispánok hasonlóképpen érveltek, és a megoldási javaslatok is gyakorlatilag a területi-közigazgatási reformra⁷⁷ és az állami dotáció fenntartására korlátozódtak. Emellett az erdélyi törvényhatóságok némelyikében a fizetések egységesítését is felvetették. A területi-közigazgatási reform szükségessége is elsősorban Erdélyben merült fel. Kolozs megye 1871. március 2-i feliratát „a Királyhágón-túli köztörvényhatóságok cél- és korszerű politikai felosztása tárgyában” több más erdélyi törvényhatóság is támogatta, kérve, hogy a kormány mielőbb tegyen törvényjavaslatot a célszerű beosztásról, mivel az „egyenlőtlen és idomtalan” felosztás komoly akadályt gördít „a közkormányzat különböző ágainak gyors és szabatos vezetése elé”.⁷⁸

ÖNKORMÁNYZAT A SZÁMOK TÜKRÉBEN: A VÁRMEGYÉK EGYENES ADÓI ÉS KÖZIGAZGATÁSI KÖLTSÉGEI 1870–1871-BEN

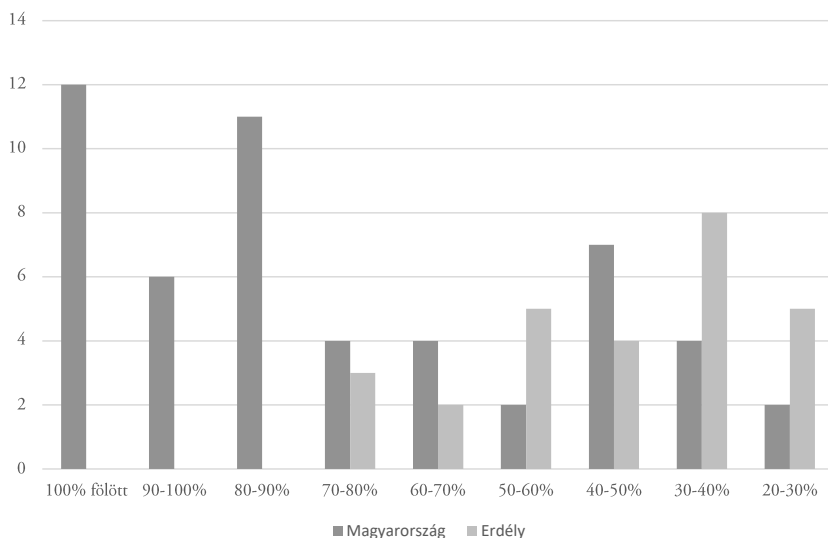
A fentiek nyomán felmerül a kérdés, hogy mennyire volt reális a kormány elképzelése, és hogy mi állt a törvényhatóságok panasza mögött. Ha megnézzük a Pénzügyminisztérium által készített kimutatásokat, akkor azt látjuk, hogy a szűken vett magyarországi törvényhatóságok esetében az egyenes adók 7,76%-a átlagosan az 1870. évre kiutalt költségek 90,2%-át fedezte. Erdélyben azonban csak az 53,6%-át, és az ország egészét tekintve igen nagy különbségeket találunk az egyes törvényhatóságok között. Ahogy ez a függelékben található 1. táblázatból is látható, az egyenes adókból visszamaradó összeg mindössze 12 vármegyében haladta meg a közigazgatási költségeket, kettőben kis különbséggel fedezte azokat, a többiben pedig alattuk maradt. Az 1. ábra jól mutatja a magyarországi és erdélyi törvényhatóságok közötti különbségeket: amíg a magyarországi törvényhatóságok közel fele legalább 80%-ban képes volt az egyenes adók 7,76%-ából fedezni a közigazgatási költségeket, addig az erdélyiek közül egyetlen egy sem. Ez nem meglepő, főleg annak fényében, hogy a gazdagabb szász törvényhatóságok területe igen csekély volt. A listát Torontál (196,5%), Bács-Bodrog (181,2%), Zemplén (160,6%) és Temes (159,4%) vezette, a sor végén állók pedig csak a költségek negyedét-ötödét tudták volna fizetni: Zaránd (24,4%), Torna (23,9%), Aranyosszék (21,4%) és Szászsebeszék (20,3%). Nem véletlen,

⁷⁶ Torna megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. december 3.

⁷⁷ Ennek sajátos esetét képezte például Szepes megye azon javaslata, hogy a területén fekvő külön törvényhatóságokat, egykori szabad királyi városokat olvassák be a vármegyébe. Szepes vármegye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. szeptember 1.

⁷⁸ Belső-Szolnok vármegye közönsége állandó bizottmányi gyűléséből a belügyminiszterhez, 1871. június 15.

1. ábra. Az 1870. évi közigazgatási költségek fedezete az egyenes adók 7,76%-ához arányítva

Forrás: MNL OL K148-3-1871-1083.

hogy utóbbiakat 1876-ban kivétel nélkül érintette a területrendezés, és önálló törvényhatóság státuszuk megszűnt (1. ábra).

Láthattuk, hogy már a megoldási javaslatok között is gyakran felmerült – különösen az erdélyi törvényhatóságok részéről – a területi-közigazgatási reform szükségessége. Annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk a probléma valódi okához, nem elég csak a törvényhatóságok által fizetett egyenes adók mennyiségét vizsgálni, és mivel az indirekt adók nagyságát nem tudjuk megbecsülni,⁷⁹ más mutatót is figyelembe kell venni. Komplex vizsgálat elvégzésére a téma kapcsán nem volt mód, de az egy főre eső egyenes adó mennyiségéből következtetni lehet arra, hogy az adott esetben csak a törvényhatóság nagysága jelentett-e gondot, vagy maga a régió volt szegény. Az egyenes adók egy főre eső átlaga országosan 3 forint 6 krajcár volt, amíg azonban a magyarországi vármegyék lakói 3 forint 34 krajcárt adóztak, addig az erdélyi törvényhatóságokban mindössze 2 forint 35 krajcárt. Ez jól mutatja, hogy Erdélyben a problémát nem pusztán a törvényhatóságok szétaprózottsága okozta, hanem a lakosság általános szegénysége is. A törvényhatóságok több mint felében (55%) azonban az adó összege az egy főre

⁷⁹ Az indirekt adókat erre a korszakra nem tudjuk figyelembe venni, pedig – ahogy erre az országgyűlési vita során Várady Gábor Máramaros megye kapcsán rámutatott – azok sok szempontból árnyalnák a képet. Legutóbb Háromszék kapcsán Nagy Botond ígyekezett a valós adóterheket kiszámítani és arányítani a közigazgatási költségekhez. Nagy B. 2017.

eső átlagot sem érte el, ráadásul a közigazgatási költségek fedezésére ez az átlag sem volt elegendő.

Érdekes összehasonlítani a törvényhatóságok kétféle rangsorát is (lásd a 2. táblázatot), az egy főre eső egyenes adó, illetve annak alapján, hogy milyen arányban fedezték a közigazgatási költségeket az egyenes adók 7,76%-ából. Ebben a rangsorban együtt szerepelnek a törvényhatóságok, de készült egy olyan lista is, ahol különválasztottam Erdélyt a szűken vett Magyarországtól (ennek az eredményei láthatók az utolsó rovatban). A törvényhatóságok egy része adóképesesség tekintetében jobban teljesített, ebből a szempontból közel harmada (22) legalább tíz hellyel ért el jobb eredményt a másik szempont szerinti rangsorban elfoglalt helyéhez képest. Jól látszik például Torna megye paradox helyzete: a 70 (!) pozíciónyi eltérés mutatja, hogy a viszonylag jómódú lakosság (4,6 forint az egy főre eső egyenes adó) ellenére a túl apró megye fenntartási költségei irreálisan magasak voltak. Kisebb mértékben ugyan, de hasonló problémára utalnak az eltérések Esztergom (30 hely), Turóc (30 hely) Komárom (19 hely), Hont (17 hely), Liptó (17 hely) és Moson (16 hely) megyék esetében, de Győr, Bars és Baranya megyék is jobb helyezést értek el az adóátlag alapján. Ugyancsak nagy különbségeket találunk a szász törvényhatóságoknál: Újgyházszék (39 hely), Segesvárszék (34 hely), Szászvárosszék (33 hely), Szászsebeszék (28 hely); esetükben is a méretük okozta a fenntartás nehézségeit. Érdekes módon ebben a sorrendben három olyan törvényhatóság is viszonylag jobb eredményt ért el, amelyiket már a kortársak is életképtelennek tartottak: az erdélyi Aranyosszék és Felső-Fehér vármegye, valamint Kővár vidéke. Nyilván az egyes konkrét esetekben a közigazgatási költségek összetételét, a fizetések nagyságát, valamint a járások számát is meg kellene vizsgálni, hiszen ezek a tényezők is hozzájárulhattak a magasabb költségekhez. E téren szintén igen nagy különbségek voltak az egyes törvényhatóságok, de főként Magyarország és Erdély között. A szegény Ugocsa vármegyében, amelyikben az egy főre eső egyenes adó 2 forint 17 krajcár volt, és az új rendszer szerint a közigazgatási költségeinek mindössze 42,6%-át tudták volna fedezni, egy szolgabíró 1200 forint fizetést kapott, míg Marosszéken 500 forintot. Ennek ellenére utóbbi a közigazgatási költségeinek még így is csak a 35,6%-át lett volna képes fedezni.⁸⁰

Markáns különbség, 41 helynyi eltérés mutatkozott ellenkező irányban Zemplén és Közép-Szolnok, valamint Krassó (-24 hely), Bihar (-20 hely) és Szabolcs (-19 hely) megyéknél, tehát ezek a vármegyék viszonylag szegényebb lakosságuk ellenére az új rendszerben is képesek lettek volna nagyobb arányban fedezni a költségeiket, sőt Zemplén vármegye adóhányada 60%-kal meg is haladta a közigazgatási költségeket. Torontál vármegye esetében is nagyobb volt a különbség (-18 hely); bár itt a lakosság adózás szempontjából sem állt rosszul, de a nagy vármegye fajlagos költségei alacsonyak voltak. A közigazgatási költségek

⁸⁰ Az adatok forrása: Ugocsa megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 17; Marosszék főkirálybírája a belügyminiszterhez, 1871. július 19.

fedezésének arányában a törvényhatóságok egyharmada (25) ért el legalább tíz hellyel jobb helyezést. Nagy különbség mutatható ki néhány erdélyi vármegye esetében is – Kolozs (37 hely), Alsó-Fehér (33 hely), Fogaras (24 hely), Torda (20 hely) – mely eredményben az alacsonyabb fizetések is szerepet játszhattak, de az erdélyi törvényhatóságok így is csak a középmezőnybe tudták felküzdeni magukat: Brassó 70,3%-os eredményével a 37. volt, őt követte Torda (39.) és Küküllő (43.) vármegye. Brassó kivételével a többi szász szék és vidék túl kicsi volt, bár adóképeség tekintetében ők vezették az erdélyi listát, és e szempontból mindegyik jobb helyezést ért el, mint a közigazgatási költségek fedezése alapján. Újegyházzsék országosan is a 23. volt az egy főre eső 3 forint 73 krajcár egyenes adóval, de rajta kívül csak Brassó vidéke és Szebenzsék haladta meg az országos átlagot, a többi erdélyi törvényhatóság, beleértve a maradék szász székeket is, ez alatt teljesített. A Királyföld esetében azonban azt is tekintetbe kell vennünk, hogy ott a történeti hagyományoknál fogva a városok nem váltak el a széktől/vidéktől, tehát a jobb eredményekhez a jómódú szász városok adózói is hozzájárultak.

A kialakult helyzet nehézségeit a kormány is jól látta. Szapáry Gyula – aki korábban főispán is volt – belügyminiszterként előkészített egy reformot a törvényhatóságok területének rendezésére, de ezt majd csak Tisza Kálmán kormánya tudta megvalósítani. Az 1876. évi 33. törvény Erdélyben ugyan jelentősen átszabta a közigazgatási határokat, máshol azonban alig került sor jelentékenyebb módosításra. Am önmagában ez sem oldotta volna meg a kérdést. A Szapáry-féle törvényjavaslat kidolgozásához készült kimutatások is jelezték az adóképeség terén meglevő egyenlőtlenségeket. A minisztérium számításai szerint míg Bács-Bodrog vármegyében az egyenes adók 5%-ából fedezték volna a közigazgatási költségeket, Temes, Pozsony és Torontál megyében 6-7%-ából, Fejér, Heves, Nyitra és Tolna megyében 7-8%-ából, addig ez az arány Árva, Turóc és Ung megyében 27%, Zarándban 30%, Tornában majdnem 33%, Aranyosszéken pedig 34,5% körül mozgott.⁸¹ Némileg más képet mutat az a kimutatás, amelyikben azt vizsgálták, hogy a közigazgatási költségekből hány krajcár esik egy lakosra. Az átlag mintegy 40 krajcár volt, ehhez képest Aranyosszéken és Moson megyében minden lakosra 72, Turóc megyében 82, Torna megyében pedig 86 krajcár esett volna, míg a legkevesebbet Alsó-Fehér megye (19 krajcár), Kolozs (21 krajcár), Belső-Szolnok (25 krajcár), Torda (25 krajcár) és Pest megye (26 krajcár) lakosai fizették volna.⁸²

⁸¹ Ugocsa megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 17; Marosszék főkirálybírája a belügyminiszterhez, 1871. július 19.

⁸² Ugocsa megye főispánja a belügyminiszterhez, 1871. június 17; Marosszék főkirálybírája a belügyminiszterhez, 1871. július 19.

A TÖRVÉNY IDEIGLENES MÓDOSÍTÁSA

Miután a kormány is szembesült a helyzettel, elkerülhetetlenné vált, hogy az országgyűlés felfüggeszse a 90. paragrafus végrehajtását. Kerkapoly Károly pénzügyminiszter 1871. szeptember 28-án törvényjavaslatot terjesztett be a törvényhatósági házi pénztárak alapjairól, és azt átadták a pénzügyi bizottságnak tárgyalásra. Kerkapoly már ekkor jelezte, hogy „magában a dologban oly nehézségek rejlenek”, amelyek miatt a javaslat módosításra szorul.⁸³ A Képviselőház 1871. november 25-én és 27-én tárgyalta az ügyet. Eközben több törvényhatóság is kérte a „köztörvényhatóságok területét rendeztetni és azok közigazgatási költségeit országosan” megállapítani.⁸⁴

A törvényjavaslat tárgyalása során Széll Kálmán, mint a pénzügyi bizottság előadója ismertette a számításokban rejlő nehézségeket, de azoknál is súlyosabb problémát jelentett az, hogy a „törvényhatóságok azon tényezőkre nézve, melyek az adóképessegre befolyanak, egymástól nagyon divergálnak”.⁸⁵ A befizetett egyes adó összege törvényhatóságonként 40 ezer és 3 millió forint között váltakozott, de az országgyűlés pénzügyi bizottságának számításai szerint annak 7,76%-a csak 11 törvényhatóság esetében volt magasabb annál, mint amennyibe a közigazgatás fenntartása 1870-ben került, míg 68 törvényhatóság esetében többkevesebb hiánnyal kellett számolni.⁸⁶ A pénzügyi bizottság sem tartotta elfogadhatónak azt, hogy a törvényhatóságok jelentős részének 10-25%-os, sőt 28%-os pótdadót kellett volna kivetnie, és azzal is tisztában volt, hogy a legtöbb esetben képtelenség az elvárt mértékűre csökkenteni a költségeket.⁸⁷

Széll Kálmán megismételte a vármegyék egy részének érvelését, amikor kijelentette, hogy „a jól rendezett, biztos közigazgatás nemcsak megyei, hanem államérdek is”. A törvényhatóságoknak a törvény által kijelölt hatáskörüket „nemcsak joguk, de egyúttal kötelességük is” betölteni.⁸⁸ Az érvelésben majdnem szó szerint visszaköszön Zólyom megye felirata. Arra való hivatkozással, hogy „a törvényhatóságok az állam közigazgatásának orgánumai, végrehajtói; mert a törvény betűje szerint a törvényhatóságok az állam közigazgatását közvetítik, és mert egyfelől a törvényhatóságoknak jogkörét körülírni, a törvényhatóságokra közigazgatási kötelezettségeket róni, de másfelől azoknak a szükséges eszközt meg nem adni: két összeegyeztethetlen álláspontot képez”, Széll elfogadhatatlannak tartotta a törvényjavaslatot, és indítványozta, hogy a végleges rendezésig egyelőre tartsák

⁸³ KN 1871. XVII. 370. ülés, 1871. szeptember 28. 168.

⁸⁴ Éppen a tárgyalás napján tették át Aranyosszék, valamint Máramaros és Szepes vármegye feliratát a kérvényi bizottsághoz. KN 1871. XVIII. 390. ülés, 1871. november 27. 93.

⁸⁵ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 87.

⁸⁶ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 88. A magyarországi törvényhatóságokról (vármegyékről, székekről, kerületekről) van szó, Horvátország nélkül.

⁸⁷ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 88–89.

⁸⁸ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 88.

fenn az addigi állapotot, tehát a törvényhatóságok továbbra is az állami költségvetésből kapják meg a közigazgatási költségeket.⁸⁹

A Balközép párt részéről Tisza Kálmán határozati javaslatot nyújtott be, miután jelezte, hogy a Pénzügyminisztérium nem becsülte meg helyesen sem az árvaszéki kiadásokat, sem az igazságszolgáltatásra fordított költségeket. Indítványának lényege az volt, hogy a pénzügyi bizottság javaslatát csak 1872-re fogadják el, azt követően pedig úgy rendezzék a helyzetet, hogy legyenek tekintettel a városokra is.⁹⁰ Bethlen János gróf pedig az erdélyi törvényhatóságok sajátos helyzetére reflektált a javaslatában, és kérte, hogy azok esetében adják hozzá a közigazgatási kiadásokhoz azt az összeget is, amit 1870-ben a gyámhatósági kiadásokra fordítottak.⁹¹

A sokoldalú Schvarcz Gyula ellenzéki képviselő, az államtudományok elismert szakembere a kormány kritikáját is megfogalmazta, hiszen szerinte a javaslat azt mutatja, hogy az 1870. évi 42. törvényt éppen „egyik legnevezetesebb momentumában nem lehet végrehajtani”. Úgy vélte, ezt előre tudhatta mindenki, „aki nem felejtette el, hogy az ország törvényhatóságai közül némelyek, mind terület, mind közművelődés, mind adóképeség dolgában, mily csekély mérveket, mily jelentéktelen erőtt képviselnek!”.⁹² A megoldás az lett volna – érvelt tovább Schvarcz –, ha a kormány a törvényhatóságok területi reformjáról terjesztett volna be törvényjavaslatot, illetve, ha a sok jelentéktelen város törvényhatósági jogát felszámolják, ahogy erre az országgyűlés pénzügyi bizottsága javaslatot is tett. Schvarcz összefoglalta, a kortársak miben látták annak az okát, hogy ez nem így történt: „Némelyek a nemzetiségi kérdésre utaltak, mások utaltak közjogi fejlődésünkre, alkotmányunk szellemére, és ismét voltak olyanok is, kik leplezetlenül kijelentették, hogy utoljára is ez pártkérdés, a kormány pártérdeke, amely jelenleg a kérdést nem engedi szőnyegre hozatni.”⁹³

A Balközép képviselői ideiglenes megoldásként kritikáik ellenére is támogatták a pénzügyi bizottság módosított javaslatát, így annak elfogadása nem ütközött akadályokba. A kérdést átmenetileg – 1872 első két hónapjára vonatkozólag – az 1871. évi 45. törvény rendezte, melynek nyomán kiutalták a törvényhatóságok közigazgatási kiadásaira megállapított összeg két havi részletét.⁹⁴ Az év többi részére az 1872. évi 5. törvény intézkedett az összegek folyósításáról.⁹⁵ A későbbiekben

⁸⁹ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 89.

⁹⁰ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 89–91.

⁹¹ KN, XVIII. köt. 389. ülés, 1871. november 25. 91.

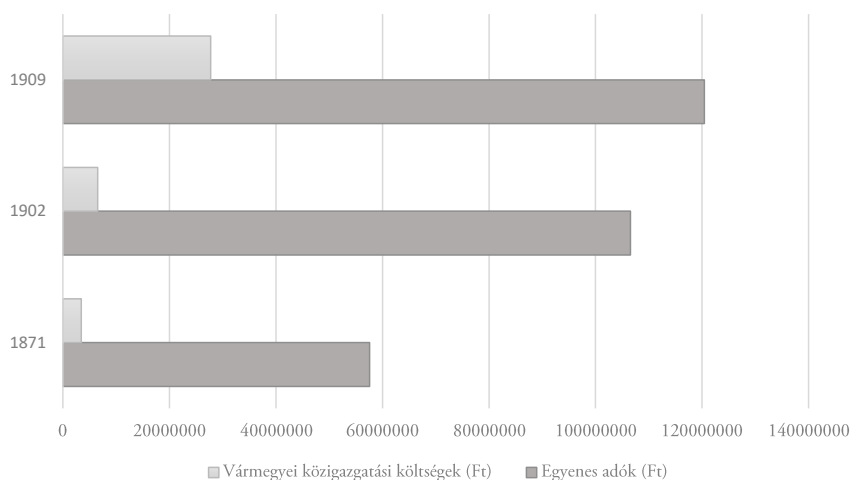
⁹² KN, XVIII. köt. 390. ülés, 1871. november 27. 95.

⁹³ KN, XVIII. köt. 390. ülés, 1871. november 27. 95.

⁹⁴ A magyarországi törvényhatóságok közigazgatási kiadásaira 3 822 778 forintot, a Királyföld nélküli erdélyieknek 418 540 forintot (ezen kívül még 70 042 forintot árva- és gyámhatósági kiadásokra), a királyföldieknek 199 324 forintot állapítottak meg. Lásd az 1871. évi LXV. törvényt.

⁹⁵ 1872. évi 5. törvény.

2. ábra. A vármegyék közigazgatási költségeinek alakulása az egyenes adókhoz viszonyítva

Forrás: Államköltségvetés 1871; Állami költségvetés 1904, 1911.

ez ismétlődött egy évtizeden keresztül. Ebben a kérdésben tehát a kiegyezés után nem Erdély vette át a magyarországi gyakorlatot, hanem éppen fordítva történt.

A kérdést majd csak a vármegyék háztartásáról szóló 1883. évi 15. törvény rendezte, amennyiben akkor már törvényben rögzítették az állampénztárból a vármegyéknek a közigazgatási, árvaellátási és gyámhatósági költségeikre évente kiutalandó összeget.⁹⁶ Ugyanakkor a törvény lehetővé tette, hogy a törvényhatóság területén beszedett egyenes állami adó 3%-áig pótdadót vehessenek ki. Mindezzel a kormány a kivételes állapotot felszámolta ugyan, de az önkormányzatok pénzügyi önállóságát nem tudta és nem is akarta biztosítani. Ezt különben minden jószándék mellett is nehéz lett volna elérni, hiszen továbbra is igen nagy különbségek voltak közöttük mind a lakosságszám, mind a gazdasági fejlettség tekintetében. A helyzet a következő években csak még tovább romlott, hiszen a közigazgatási költségek nem maradtak meg az 1870. évi szinten. Az országgyűlés némileg módosított a számításon, így már 1873-ban is 11%-kal nagyobb összeget utalt ki a kormány, mint 1870-ben,⁹⁷ és a későbbiekben ez az arány még tovább emelkedett.

A kérdés ugyan további vizsgálatot igényel, de a vármegyék közigazgatási költségei az egyenes adók összegével arányosan növekedtek egészen a 20. század elejéig: 1871 és 1902 között az előbbiek 189%-kal, az utóbbiak 185%-kal

⁹⁶ 1883. évi 15. törvénycikk melléklete.

⁹⁷ 4 603 976 forintot a 4 145 759 helyett. KI 1872. X. 536. sz. melléklet. 1874. 83–93.

emelkedtek (a közigazgatás költségei 1870-ben az egyenes adók 6%-át, 1902-ben 6,1%-át tették ki).⁹⁸ A vármegyei alkalmazottak illetményeinek szabályozásáról szóló 1904. évi 10. törvény – amelyik a vármegyei tisztviselők régi vágyát teljesítve kimondta a viszonyosságot az állami tisztviselőkkel, és besorolta őket az utóbbiak számára megállapított fizetési osztályokba – lényeges növekedést eredményezett: 1909-ben már az egyenes adók 23%-át emésztették fel a közigazgatási költségek. Hiszen amíg az egyenes adók 1871-hez képest 207,5%-kal, 1902-hez képest pedig 113%-kal emelkedtek, addig a vármegyék közigazgatási költségei a nyolcszorosára (802,4%), illetve a négyszeresére (424,3%) nőttek.⁹⁹

KÖVETKEZTETÉSEK

Erekly István az első világháború előtt írt munkájában – nem minden politikai elfogultságtól mentesen – amellet érvelt, hogy a vármegyék autonómiáját gyakorlatilag már a korszak elején felszámolták: „a hatáskörnek az önkormányzat szempontjából legfontosabb része pedig – az önadóztatás – egyáltalán és sehol nem érvényesült, éppen a területi törvényhatóságok között terület és népesség szempontjából fennállott óriási eltérések miatt”.¹⁰⁰ Erekly úgy vélte, hogy az államsegély összeférhetetlen az önkormányzati működéssel, amely így névlegessé vált.¹⁰¹ Ha azonban a kiegyezés utáni, ez esetben az 1870. évi 42. törvény életbeléptetése körüli vitákat nézzük, szembeszökő, hogy azokban ez a szempont alig jelenik meg, az országgyűlésen az ellenzéki képviselők közül néhányan ugyan céloztak rá, de a vármegyék számára sokkal fontosabb volt, hogy elkerüljék a pótdókat, érvelésük középpontjában tehát inkább ez állt.

A politikai szempontok kétségkívül fontos szerepet játszottak abban, hogy a törvényhatóságok végül nem az 1848 előtti rendszer szerint működtek, de nem csak abban az értelemben, ahogy Erekly és mások gondolták, tudniillik, hogy a kormány tudatosan fel akarta számolni az önigazgatást. A problémák ugyanis nem csak Erdélyt és néhány szegényebb magyarországi vármegyét, hanem a törvényhatóságok túlnyomó többségét érintették. Olyan nagy mértékben eltért ugyanis a teherviselő képességük, hogy a javasolt rendszer eleve működésképtelen volt. Az ellenzék már az országgyűlésben is felvetette, hogy „nem lehet oly kulcsot kitalálni, mely az egész ország minden megyéjére egyiránt igazságos lenne”.¹⁰² Fontos szempontnak bizonyult az is, amit Nógrád megye alispánja a következőképpen fogalmazott meg: veszélyesnek tartaná a nagyobb pótdó kivetését, mert „ez a baloldal capitálisa volna, s vagy igen erős küzdelmet, vagy épp

⁹⁸ Államköltségvetés 1871. 3–13; Állami költségvetés 1904. 3–20.

⁹⁹ Állami költségvetés 1911. 3–21.

¹⁰⁰ Erekly 1910: 81.

¹⁰¹ Erekly 1910: 91.

¹⁰² Várady Gábor felszólalása. KN, XVIII. 390. ülés, 1871. november 27.; Erekly 1910: 97–98.

bukást idézhetne elő”.¹⁰³ A kormány(ok)nak a helyi érdekeket is tekintetbe kellett venniük, márpedig a vármegyei elitek foggal-körömmel ragaszkodtak a törvényhatóságok fennmaradásához. Egyedül Felső-Fehér vármegye helyzete volt reménytelen, a többi törvényhatóságban általában úgy képzelték el a területi reformot, hogy hozzájuk csatolnak bizonyos szomszédos területeket. A Pénzügyminisztériumban és a Belügyminisztériumban készült különböző kimutatásokból nem csak az látszott világosan, hogy a területrendezés elkerülhetetlen, hanem az is, hogy a problémát még az sem fogja megoldani, mivel a vármegyék – különösen az ország gyengén fejlett keleti, északi és északkeleti régióiban – mindenképpen „államsegélyre”, kiegészítésre szorulnak az államkincstárból. Ráadásul már ekkor megfogalmazódott a tisztviselői fizetések egységesítésének igénye is, és ez csak még tovább növelte volna a meglévő különbségeket és a szegényebb – főleg erdélyi – megyék deficitjét.

A továbbiakban érdemes lenne összevetni az adatokat a birtokszerkezettel, az egy kataszteri holdra eső tiszta jövedelemmel, vagy az alfabetizáció szintjével és más modernizációs mutatókkal is. A térbeli egyenlőtlenségekről ugyan több vizsgálat is készült, de a szerzők többnyire későbbi korszakból származó – főleg 20. század eleji – adatokkal dolgoztak, és ez behatárolja az összehasonlítás lehetőségét. Nagy Mariann 17 modernizációs változó alapján állapította meg a régiók fejlettségi szintjét. Eszerint a legkevésbé fejlett régiók Erdély, valamint a Felvidék északi és északkeleti részei voltak, a legfejlettebbek pedig a Dunántúl középső és északi része, a Tiszántúl, a Kisalföld és a Duna-Tisza köze,¹⁰⁴ és ez a számítás nagyjából egybeesik az 1870-es eredményekkel. Demeter Gábor az 1910-es adatokat hasonlította össze az 1865-ös adatokkal (utóbbiakból hiányzik Erdély), és arra a következtetésre jutott, hogy a regionális mintázat ugyan nem változott, de bizonyos régiókban nőtt az egy főre jutó tiszta földjövedelem.¹⁰⁵ Tanulságos összevetni az 1870. évi rangsort a Szilágyi Zsolt által hat standardizált fejlettségi mutató alapján 1910-re készített „fejlettségi rangsorral”.¹⁰⁶ Mindkét rangsorban Moson áll az első helyen, az első tíz helyezett közül hat egyezik, az első harmad pedig jelentős (71,4%-os) átfedést mutat. A 10. helyen álló Brassó 1870-ben a legjobb helyezést érte el az erdélyi törvényhatóságok közül. Az utolsó harmadot nehezebb összevetni, mert az 1870. évi erdélyi törvényhatóságok nagy része megszűnt, de az erdélyi vármegyék mellett mindkét listán ott találjuk Árva, Máramaros, Sáros vagy Ugocsa vármegyét. Akad néhány érdekes kivétel, például Zólyom megye, mely 1865-ben még az utolsó harmadban szerepelt, ám 1910-ben már felkerült a 3. helyre. A regionális különbségek azonban megmaradtak, és a szegényebb régiók törvényhatóságai a 20. század elején is csak nagy áldozatok árán tudták volna előteremteni az időközben tetemesen megnövekedett közigazgatási költségeket.

¹⁰³ Nógrád megye alispánja a belügyminiszternek, 1871. augusztus 24.

¹⁰⁴ Nagy M. 2015: 376. Lásd a 102. sz. térképet is: 537.

¹⁰⁵ Demeter 2018: 32–33.

¹⁰⁶ Szilágyi 2018: 57.

Erdély unióját követően az egységesítés folyamata ugyan évekig – az igazságszolgáltatás terén évtizedekig – is eltartott,¹⁰⁷ sőt a választójogot illetően a különbségek a korszak végéig megmaradtak, ez azonban igen kényelmetlen kérdés volt, hiszen igazán semmivel sem lehetett indokolni, kivéve a különböző hatalmi érdekeket. Az 1870. évi 42. törvény egyik célja éppen a közigazgatás egységesítése volt; nem lehetett külön szabályozni a gazdag és a szegény vármegyéket. A csendőrség intézményét ugyan Erdély esetében fenntartották, de a vizsgált kérdésre egyrészt nem akartak újabb külön jogszabályt alkotni, másrészt Magyarország keleti és északkeleti vármegyéi szintén nem voltak képesek önerőből kigazdálkodni a közigazgatási költségeket. Az a megoldás, hogy ezeknek a törvényhatóságoknak a kiadásait államsegélyből pótolják, valószínűleg még nagyobb vitát és feszültséget okozott volna, ezért is döntött a kormány az állami finanszírozás mindenkre vonatkozó meghosszabbítása mellett. A döntés mögött álló konszenzus – mind a vármegyék, mind az országgyűlésen az ellenzéki pártok részéről – mutatja, hogy azt kezdetben nem pusztán hatalmi érdek diktálta. A későbbiekben a közigazgatási költségek folyamatosan emelkedtek, a kormányok pedig egyre inkább a közigazgatás központosítása irányába mozdultak el, tehát az eredetileg ideiglenesnek szánt megoldás végső soron jól jött, és már nem is kívántak változtatni rajta.

1. táblázat

A törvényhatóságok közigazgatási költségei 1870-ben (forintban)

Törvényhatóság	1870-re kivetett egyeses adó összege	Az egyes adó 7,76%-a	Az 1870-re engedélyezett közigazgatási költségek	Pótlék	Többlet
Abauj	450 528	34 961	54 509	19 548	0
Arad	1 090 770	84 644	88 368	3724	0
Árva	166 067	12 887	38 198	25 311	0
Bács-Bodrog	3 148 256	244 305	134 814	0	109 491
Baranya	1 021 717	79 285	89 980	10 695	0
Bars	503 187	39 047	53 378	14 331	0
Békés	953 521	73 993	56 308	0	17685
Bereg	334 691	25 972	48 915	22 943	0
Bihar	1 399 934	108 635	132 278	23 643	0
Borsod	784 390	60 869	65 104	4235	0
Csanád	675 049	52 384	42 085	0	10 299
Csongrád	651 481	50 555	59 619	9064	0
Esztergom	235 663	18 287	39 996	20 709	0
Fejér	1 123 001	87 145	70 852	0	16 293

¹⁰⁷ Pál 2010: 355–366.

Törvényhatóság	1870-re kivetett egyeses adó összege	Az egyes adó 7,76%-a	Az 1870-re engedélyezett közigazgatási költségek	Pótlék	Többlet
Gömör (és Kishont)	562 478	43 648	51 927	8279	0
Győr	383 668	29 773	45 586	15 813	0
Hajdú kerület	234 942	18 231	21 343	3112	0
Heves és Külső-Szolnok	1 418 369	110 065	88 751	0	21 314
Hont	405 567	31 472	51 102	19 630	0
Jász kerület	907 896	70 753	71 533	1080	0
Komárom	666 400	51 713	61 211	9498	0
Kővár vidék	111 704	8668	25 747	17 079	0
Közép-Szolnok	332 601	25 810	35 824	10 014	0
Krassó	760 728	59 032	69 489	10 457	0
Kraszna	165 686	12 857	26 957	14 100	0
Liptó	210 351	16 323	40 900	24 577	0
Máramaros	415 644	32 254	76 687	44 433	0
Mosony	516 310	40 066	41 997	1931	0
Nógrád	803 866	62 380	63 237	907	0
Nyitra	1 449 309	112 466	103 026	0	9440
Pest-Pilis-Solt	2 049 454	159 038	206 014	46 976	0
Pozsony	1 225 332	95 086	70 866	0	24 220
Sáros	312 946	24 285	58 313	34 028	0
Somogy	1 012 035	78 534	96 056	17 522	0
Sopron	897 410	69 639	65 193	0	4446
Szabolcs	831 966	64 560	67 086	2508	0
Szatmár	769 267	59 695	72 229	12 534	0
Szepes	397 863	30 874	51 056	20 182	0
Temes	1 759 062	136 503	85 604	0	50 899
Tolna	959 686	74 472	66475	0	7997
Torna	60 225	4673	19496	14 823	0
Torontál	2 847 037	220 931	112 421	0	108 510
Trencsén	490 349	38 051	73 409	35 358	0
Turóc	133 747	10 379	30 337	19 958	0
Ugocsa	136 905	10 624	24 908	14 284	0
Ung	296 362	22 998	55 234	32 236	0
Vas	1 069 401	82 986	95 294	12 308	0
Veszprém	774 079	60 068	72 096	12 028	0
Zala	1 179 653	91 541	126 377	34 836	0
Zaránd	107 901	8373	34 190	25 817	0

Törvényhatóság	1870-re kivetett egyesen adó összege	Az egyes adó 7,76%-a	Az 1870-re engedélyezett közigazgatási költségek	Pótlék	Többlet
Zemplén	774 889	60 131	37 433	27 327	0
Zólyom	223 807	18 143	38 978	20 835	0
Összesen	40 203 141	3 119 764	3 457 843	718 673	330 594

Erdélyi megyék és székely székek

Alsó-Fehér	439 454	34 102	44 244	10 142	0
Aranyosszék	40 327	3129	14 604	11 475	0
Belső-Szolnok	275 081	21 345	32 537	11 192	0
Csikszék	142 967	11 094	30 811	19 717	0
Doboka	217 833	16 904	29 422	12 518	0
Felső-Fehér	129 628	10 062	29 477	19 415	0
Fogaras vidék	177 425	11 440	22 936	11 496	0
Háromszék	200 681	15 573	39 008	23 435	0
Hunyad	394 389	30 605	52 516	21 911	0
Kolozs	360 132	27 946	35 674	7728	0
Küküllő	234 968	18 234	30 394	12 160	0
Marosszék	144 651	11 225	31 517	20 292	0
Naszód vidék	89 394	6937	23 399	16 363	0
Torda	326 268	25 318	39 116	13 798	0
Udvarhelyszék	145 256	11 272	33 026	21 754	0

Királyföld

Beszterce vidék	62 057	4816	18 368	13 552	0
Brassó vidék	281 577	21 850	31 039	9189	0
Kőhalomszék	62 885	4480	10 542	5662	0
Medgyesszék	110 476	8573	19 005	10 432	0
Nagysinkszék	75 288	5841	10 992	5151	0
Segesvárszék	30 225	6225	20 455	14 230	0
Szászsebeszék	45 945	3565	17 549	13 384	0
Szászvárosszék	64 447	5001	17 166	12 165	0
Szebenszék	210 186	16 310	36 523	20 213	0
Szerdahelyszék	41 414	3214	8844	5430	0
Újgyházszék	45 972	3567	9041	5474	0
Erdély összesen	4 368 624	369 028	687 906	348 876	0

Forrás: MNL OL K148-3-1871-1083.

2. táblázat

A törvényhatóságok rangsora az egy főre eső egyenes adó és annak alapján, hogy milyen arányban fedezték a közigazgatási költségeket az egyenes adók 7,76%-ából

Törvényhatóság	Az 1870-re engedélyezett költségek hány százalékát fedezi az egyenes adó 7,76%-a (%) (A)	Egy lakosra hány forint egyenes adó jut (B)	Helyezés az A szempont alapján	Helyezés a B szempont alapján	Különbözet	Különbözet Erdélyt külön számítva
Abaúj	64,1	2,74	40	42	-2	1
Arad	95,7	3,59	16	26	-10	-9
Árva	33,7	2,02	69	64	5	2
Bács-Bodrog	181,2	5,07	2	2	-2	-2
Baranya	88,1	4,39	19	8	11	11
Bars	73,1	3,79	33	21	12	10
Békés	131,4	4,36	6	9	-3	-3
Bereg	53,1	2,08	46	61	-15	-8
Bihar	82,1	2,53	28	48	-20	-12
Borsod	93,4	4,05	18	16	2	2
Csanád	124,4	6,74	7	2	5	5
Csongrád	84,8	3,13	23	33	-10	-7
Esztergom	45,7	3,76	52	22	30	20
Fejér	123	5,76	9	3	6	6
Gömör és Kishont	84	3,27	25	30	-5	-3
Győr	65,3	3,61	38	25	13	10
Hajdú kerület	85,4	3,80	21	20	1	1
Heves és Külső-Szolnok	124	4,28	8	10	-2	-2
Hont	61,5	3,64	41	24	17	13
Jász kerület	98,9	4,21	13	11	2	2
Komárom	84,4	4,66	24	5	19	19
Kővár vidék	33,6	2,21	70	56	14	6
Közép-Szolnok	72	1,57	35	76	-41	-19
Krassó	84,9	2,63	22	46	-24	-16
Kraszna	47,6	2,63	50	47	3	1
Liptó	39,9	2,73	60	43	17	12
Máramaros	42	1,89	57	68	-11	-5
Moson	95,4	6,80	17	1	16	16
Nógrád	98,6	4,10	14	14	0	0
Nyitra	109,1	4,08	11	15	-4	-4
Pest-Pilis-Solt	77,1	2,66	31	45	-14	-7

Törvényhatóság	Az 1870-re engedélyezett költségek hány százalékát fedezi az egyenes adó 7,76%-a (%) (A)	Egy lakosra hány forint egyenes adó jut (B)	Helyezés az A szempont alapján	Helyezés a B szempont alapján	Különbözet	Különbözet Erdélyt külön számítva
Pozsony	134,1	4,15	5	13	-8	-8
Sáros	41,6	1,82	58	71	-13	-5
Somogy	81,7	3,57	29	27	2	3
Sopron	106,8	3,93	12	17	-5	-5
Szabolcs	96,2	3,13	15	34	-19	-16
Szatmár	82,6	2,75	27	41	-14	-6
Szepes	60,4	2,35	42	53	-11	-6
Temes	159,4	4,20	4	12	-8	-8
Tolna	112	4,40	10	7	3	3
Torna	23,9	4,60	76	6	70	46
Torontál	196,5	3,80	1	19	-18	-18
Trencsén	51,8	2,01	48	66	-18	-9
Turóc	34,2	3,03	66	36	30	16
Ugocsa	42,6	2,17	58	55	-3	-2
Ung	41,6	2,40	59	51	8	5
Vas	87	3,24	20	31	-11	-9
Veszprém	83,3	3,89	26	18	8	8
Zala	72,4	3,55	34	28	6	5
Zaránd	24,4	1,72	75	74	1	0
Zemplén	160,6	2,73	3	44	-41	-33
Zólyom	46,5	2,38	51	52	-1	-1
Átlag	90,2	3,34				
<i>Erdélyi megyék és székely székek</i>						
Alsó-Fehér	77	2,02	32	65	-33	-16
Aranyosszék	21,4	2,08	77	62	15	9
Belső-Szolnok	65,6	1,86	37	69	-32	-16
Csikszék	36	1,41	64	78	-14	-9
Doboka	57,4	2,06	45	63	-18	-9
Felső-Fehér	34,1	2,25	67	55	12	5
Fogaras vidék	49,8	1,75	49	73	-24	-13
Háromszék	39,9	1,82	61	72	-11	-6
Hunyad	58,2	2,10	44	60	-16	-8
Kolozs	78,3	1,90	30	67	-37	-18
Küküllő	59,9	2,42	43	49	-6	-3

Törvényhatóság	Az 1870-re engedélyezett költségek hány százalékát fedezi az egyenes adó 7,76%-a (%) (A)	Egy lakosra hány forint egyenes adó jut (B)	Helyezés az A szempont alapján	Helyezés a B szempont alapján	Különbözet	Különbözet Erdélyt külön számítva
Marosszék	35,6	1,59	65	75	-10	-6
Naszód vidék	29,6	1,83	72	70	2	1
Torda	64,7	2,14	39	59	-20	-9
Udvarhelyszék	34,1	1,54	68	77	-9	-5
<i>Királyföld</i>						
Beszterce vidék	26,1	2,32	74	54	20	13
Brassó vidék	70,3	3,53	36	29	7	1
Kőhalomszék	42,4	2,92	56	39	17	6
Medgyesszék	45,1	3,07	53	35	18	7
Nagysinkszék	53,1	2,97	47	38	9	3
Segesvárszék	30,4	2,99	71	37	34	16
Szászsebesszék	20,3	2,42	78	50	28	16
Szászvárosszék	29,1	2,90	73	40	33	15
Szebenszék	44,6	3,14	54	32	22	9
Szerdahelyszék	36,3	2,21	63	57	6	3
Újgyházszék	39,4	3,73	62	23	39	14
Erdélyi átlag	53,6	2,93				

Forrás: MNL OL K148-3-1871-1083.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1871-III-1083.

Államköltségvetés a magyar szent korona országai részére az 1871. évre. H. n., é. n.

Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1904. évre. Budapest, 1904.

Állami költségvetés a magyar szent korona országai részére az 1911. évre. Budapest, 1910.

Daniel Gábor 1897: *Udvarhelyszéki változások* (gépelt másolat). A székelyudvarhelyi

Haáz Rezső Múzeum gyűjteménye.

Dósa Elek 2019: *Erdélyhoni jogtudomány. I. Erdélyhoni közjogtan.* (eredeti kiadás: Kolozsvártt 1861.) (S. a. r. Rokolya Gábor.) Budapest.

- KI = *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. X. Budán, 1874.
- KN = *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Szerk. Nagy Iván, XVIII. Pest, 1871.
- Tisza Kálmán 1979: Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer (1865). In: Csizmadia Andor (szerk.): *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Budapest, 250–262.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Demeter Gábor 2018: Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövendelmek és adóterhek területi mintázatai és változása a dualizmus kori Magyarország területén. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest – Debrecen, 15–46.
- Erekly István 1910: *A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek*. I. A vármegyék. 2. jav. és bőv. kiad. Budapest.
- Kövér György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. jav. kiad. Budapest, 11–186.
- Nagy Botond 2017: Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken. (Gazdaságtörténeti vázlat). *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle* (22.) 3–4. 7–95.
- Nagy Mariann 2015: *Agrárregiók Magyarországon a 20. század elején*. Pécs.
- Pál Judit 2010: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár.
- Péternári Máté 2021: *A járáások kialakítása Magyarországon az 1870: XLII. tc. alapján*. Szeged.
- Stipta István 1985: Vármegyei reformkoncepciók az 1870. XLII. tc. képviselőházi vitájában. *Állam és Igazgatás* (35.) 10. 910–917.
- Stipta István 1991: Vármegyei reform a törvényhozás előtt (1844–1848). *Acta Juridica et Politica* (40.) 19. 315–331.
- Stipta István 1995a: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886). In: Máthé Gábor – Zlinszky János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest, 299–301.
- Stipta István 1995b: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest.
- Stipta István 2020: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Budapest.
- Szilágyi Zsolt 2018: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. Budapest – Debrecen, 47–87.

Vesztróczy Zsolt 2021: Polgári megye, alkotmányos kormány. Zólyom vármegye felirata az országgyűléshez a megyerendszer polgári reformjáról. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* (19.) 2. 133–150.

Zsuppán F. Tibor 1980: A helyi önkormányzat újjászervezése 1871–72- ben. *Századok* (114.) 2. 260–280.

Adományozás a Váci Siketiskola alapításában*

Magyarországon a 19. században az egyik első, országos jelentőségű intézményalapítás a Váci Siketiskoláé volt 1802-ben, mely a rendi jellegű intézményalapítások mintapéldájának is tekinthető, különösen, ha kedvező udvari megítélését is figyelembe vesszük.¹ A siketiskolára elsősorban jóléti intézményként tekintünk, melynek alapításához segélyadományok gyűjtésén keresztül vezetett az út. Míg a 18. század végéig az ilyen típusú szociális gondoskodást a családok, az egyház és kisebb, a rendiségen belüli társadalmi egységek látták el, addig a siketiskola megalapítása már a rendeken átívelő, országos adománygyűjtő hálózat létrejöttének is köszönhető. Ezért ez az alapítás zsinórmértékként szolgálhat a 19. század elején átalakulásnak induló adományozási szokások megismeréséhez, ezek pedig közelebb vihetnek bennünket későbbi intézményalapítások szisztematikus feltárásához is.

Célom az alapítási és adományozási folyamat elemzése, az adományozók társadalmi összetételének vizsgálata. Ehhez jó alapot nyújtanak azok a kisnyomtatványok, amelyek felhívások formájában ismertették a megalapítandó intézmény szükségességét, megszervezték a gyűjtést, tájékoztattak annak állapotáról, valamint közzétették az adományozók névsorát. Ezekből a listákból derül ki az is, hogy a segélyadományok gyűjtői országos méretű, minden rendi csoportot bevonó gyűjtőhálózatot hoztak létre. A megnyitás utáni évekből még számos nyomtatvány, speciális tankönyv és folyóiratok tájékoztatói is fennmaradtak, tehát vizsgálatukkal megismerhető, hogyan működött az adományokból létrejött intézmény is: ismerhetjük az oktatás módszerét, a tananyaggal való haladás napi szintű menetét, sőt még a tanulók nevét is.² A gazdag forráscsoport áttekintéséből vegyesen rajzolódna ki a 18. századi jótekonyság és a 19. század elején meginduló modern polgári egyesületek szerveződési motívumai.

Az esettanulmány célkitűzése nem az intézmény történetének újbóli megírása, hiszen a témáról már több összefoglaló mű is rendelkezésre áll.³ Ehelyett

* A dolgozat az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

¹ Az intézmény neve többször is változott. 1802-ben az M. K. Siket-Néma Intézet néven kezdett működni, de előfordult a Váci K. Siket-Néma Nevelő-Ház (1808) forma is. Később Siketnémák Országos Intézete lett, jelenleg pedig a Cházár András Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény, Kollégium és Gyermekotthon nevet viseli. Dolgozatomban Váci Siketiskolaként fogok rá hivatkozni.

² Borbély (szerk.) 1924: 1–109.

³ Gácsér 1902; Hattyár 2008; Hegedüs–Ficsorné Kurunczi et al 2009.

az alapítást egy másik nézőpontból kívánom bemutatni: annak a rendi jellegű protokollnak a vizsgálatára törekszem, amely a 19. század eleji intézményalapítás járható útjának bizonyult. Célom feltárni azt az integrációs sémát, amely az adományozás útján csökkenthette a társadalmi távolságot a különböző rendek között, miközben a bürokratizálódott adományozási struktúra révén biztosította az intézmény felállítását, átlátható működését. A 18. század végi rendi intézményekre jellemző, hogy az alapítás folyamatában a hagyományos társadalmi kapcsolatrendszereket, a személyes, lokális kapcsolatokat felhasználva, a rendi státuszokat figyelembe véve szerveződtek, és egy jelentős részük céhes alapon, esetleg valamilyen egyházhoz kapcsolódva alakult meg és „a vallásosság erősítését szolgálta”.⁴ Tanulmányomban ezekre a kapcsolatokra is felhívom a figyelmet, miközben a meglévő források kritikai vizsgálatára is törekszem.

ALAPÍTÓK ÉS ELŐZMÉNYEK

„Életének legtöbb szerencsétlenségét annak tulajdoníthatta, hogy nem tudott beleilleszkedni abba a korba, melyben élt. Kortársait, akik nem értették meg a jövőndőbe illő eszméit, örökösen korholta elmaradottságukért, miáltal azok ellenségeivé lettek.”
(Gácsér 1902: 40)

Ez az idézet Széchenyi István jellemzése is lehetne, de valószínűleg senki nem gondolná, hogy valójában Jóléshi Cházár Andrásról (1745–1816), a Váci Siketiskola felállításáért küzdő ügyvédre és Gömör vármegye főjegyzőjéről szól. Pedig e kissé túlzó sorok Gácsér József Cházárról szóló életrajzából származnak. A szerző 1902-ben készítette az életrajzot, és az intézmény 100 éves évfordulójára íródott emlékkönyvbe készült írásában úgy ábrázolja a Váci Siketiskola alapítóját, mint azok egyikét, akik atipikus elképzeléseikkel és merész kezdeményezéseikkel lendítették előre a magyar nemzet építését szolgáló ügyeket. Ezek a magasztos életrajzok, amelyek oly divatosak voltak a 20. század elején, azonos logika alapján készültek, s heroikus elemekkel ruházták fel központi alakjaikat. Így e jellemzést olvasva Cházárt is híresen jó képességű ügyvédként, társadalmi csoportokat megmozgató alakként látjuk, aki különbözőségével kortársai fölé emelkedik, „honszerелеmtől lángoló szívének minden dobbanásával hazájának javát szolgálta teljes életén át”.⁵ Ez az értelmezői keret ma már inkább értékelhető történetírói toposzként, és sokkal inkább hatással volt rá Gácsér korának kultuszalapú történetírói eszköztára (s még inkább az életrajzot megrendelő iskola), mely a nemzetépítés és az áldozathozatal fogalmai köré szervezve ábrázolta az alapítást és

⁴ Pajkossy 1993: 103–109.

⁵ Gácsér 1902: 3.

a mögötte húzódó társadalmi folyamatokat. Gácsér kutatásai Cházár életrajzára irányultak, így könyve a férfi alakja köré szervezve magyarázza el a Váci Siketiskola alapítását is. Az életrajz az iskola alapításának folyamatáról szóló értékes primer források fordításait is közli, így jelenleg a kultikus struktúra ellenére is ez az egyik legrészletesebb leírás, mely nyomon követi a szerveződést.

Gácsér József az alapítást az idézetben is szereplő „jövendőbe illő eszmék” közé sorolta, annak ellenére, hogy tudta: hasonló intézmények már a váci alapítás előtt néhány évvel megkezdték működésüket számos nyugat-európai városban. Gácsér olyan forrásokra hivatkozik, amelyek felsorolják az ilyen intézmények helyszíneit: ezek Madrid, London, Amszterdam, Párizs, Lipcse, Berlin, München, Monaco és Prága.⁶ Az tehát, hogy az alapítás Magyarországon is megtörtént 1802. augusztus 15-én, sokkal inkább egy európai tendencia része volt. A magyar intézmény alapítása a bécsi intézmény segítségével történt, a bécsi pedig a párizsi iskola közreműködésével jött létre. Az alapításhullám eszmei hátterét megvilágító német nyelvű szakirodalom kitér arra, hogy II. József arra irányuló igyekezetének okát, hogy jöjjön létre a Habsburg Birodalomban is egy siketiskola, a felvilágosult abszolutizmus politikájának etikai hátterében kell keresni.⁷ Itt csak utalnék a 19. századi utilitarista etika 18. századi előfutáira és arra a „patrióta és utilitarista kormányzati hagyományra”,⁸ amely hatott Mária Terézia és II. József udvarának társadalompolitikai gondolkodására, csakúgy, mint első számú szövetségeseikére, a francia udvarra is.

A 18. század végén született meg az a gondolat, hogy a hallás-, látás- és egyéb kognitív képességek hiányosságával élők életét, amennyire csak lehetséges, az egészséges emberek, vagyis a többség életéhez hasonlóvá kell tenni.⁹ A Franciaországban 1804-ben kodifikált Polgári törvénykönyv (Code Civil), amelynek kodifikációs előkészítése már az 1790-es években elkezdődött, a jogegyenlőség elve alapján az egészséges emberekkel egyenrangúnak ismerte el a testi fogyatékossággal élőket, ebből pedig az következett, hogy hosszú távon számukra is biztosítani kell az alapfokú oktatás lehetőségét. Ezért éppen azokban a nyugati országokban és tartományokban alakultak meg az első vak- és siketiskolák, ahol a Code Civilt vagy annak egy részét adaptálták. II. József is a párizsi iskola 1777-ben történt meglátogatása után döntötte el, hogy annak mintájára létrehoz egy intézményt Bécs városában. A Ratio Educationis rendelet is 1777-ben született meg német nyelven. Az egykorú latin fordítást sokkal gazdagabban jellemzi az utilitarista kultúrpolitika,¹⁰ noha segítséggel élőkre kiterjesztett módosításokat még nem tartalmazott – ilyeneket hivatalosan csak 1881-ben (Magyarországon

⁶ N. n. 1799, 1801, 1803a, 1803b. „*A Bétsi, a Monnákiumi Prágai Berlini Lipsiai Londoni Amszterdami és Párisi Siket-Néma nevelő Házok, meg-tzáfolyhatatlan bizonyosságok lesznek, hogy eme' szó és hallás nélkül lévő, úgy szólván fél-emberek, nevelés és tanítás által, értelmes és erkölcsös, azaz: tökéletes emberekké formáltathatnak.* N. n. 1802. Lelőhely: OSZK PKT, 1802/103.

⁷ Ellger-Rüttgardt 2008a: 35; Birnbacher (Hg.) 2010.

⁸ Török 2016: 48–57. (Idézi Bodnár-Király 2018.)

⁹ Möckel 2007: 210–211.

¹⁰ Friml (ford. bev. jegyz.) 1913.

1883-ban) iktattak törvénybe.¹¹ Az 1777-es tanügyi törvény mégis változást hozott, mert a katolikus iskolákat állami felügyelet alá helyezte, és előírta a kötelező iskolalátogatást, amit a hallássérültek addig nem tudtak betartani, amíg nem állt rendelkezésükre megfelelő elemi iskola. II. József döntése tehát csak közvetetten vetette fel a speciális oktatást igénylők ügyét, hiszen a gyakorlatban egészen sokáig még a teljes életet élő diákok számára sem sikerült biztosítani az elemi szintű oktatást.¹²

A Váci Siketiskola hároméves, kétnyelvű (magyar és német) képzési rendje hiánypótló volt. Célkitűzéseiben az iskola részben illeszkedett a hagyományos, szintén hároméves elemi iskolai képzési rendhez, azonban felekezettől és nemzetiségtől független nevelőintézetként működött.¹³ Önköltséges formában is vállalták diákok oktatását (évi 300 forintért). A felvételihez a gondviselőknak három igazolást kellett beszerezniük: orvosi igazolást, az életkort igazoló keresztlevelet és „a helybéli előljárótól bizonság levelet”, amely a tanuló hátrányos szociális helyzetét igazolta.¹⁴ Tankerületektől is független, ám iskolai keretek között működő intézmény volt, ilyenformán számos olyan kérdés, amelyik későbbi reformkori alapítású társaságoknál, egyesületeknél felmerült, mint például a tagdíj kérdése, a századfordulón létrejött iskola esetében még nem vetődhetett fel. Az iskolai-nevelőintézeti forma jelentősen behatárolta a működéssel és fenntartással kapcsolatos lehetőségeket, noha az oktatási reformok hatással lehettek a siketiskola megszületésének gondolatára is. Ahogy az 1763-as francia oktatási reformokat követően az 1777-re elkészült osztrák reformok kidolgozásához is hozzáláttak – még ha fontos módosításokkal is –,¹⁵ úgy a párizsi siketiskola példájára annak osztrák verzióját is létrehozták.

A párizsi intézetet a jogvégezett Charles-Michel de l'Épée francia abbé alapította 1770-ben, és kezdetben magániskolaként üzemeltette. Mesterséges jel-ábécével, valamint az írás és a beszéd elegyítésével tanította siket diákjait, vagyis a francia jelnyelv egy 18. századi változatát használta.¹⁶ A iskolából a francia forradalom után állami intézmény lett. Ez volt az első olyan hivatalos intézet, amelyik hallássérült és siket gyerekek speciális oktatását vállalta. Az 1778-as alapítású lipcsei intézet gyógypedagógusa, Samuel Heinicke (1727–1790), aki a német módszer szerint oktatta siketnéma diákjait, nem értett egyet a francia módszerrel. Heinicke amellett érvelt, hogy képek és jelek helyett a siket gyerekeket a szájáról olvasásra és hangzóbeszédre kell megtanítani.¹⁷ A két irányzat vitájából végül 1880-ban, a gyógypedagógusok kongresszusán a német került ki győztesen.¹⁸

¹¹ Knapp 1954: 65–86.

¹² Csicsay 2002: 27.

¹³ Meszlényi Molnár 1812: 244.

¹⁴ N. J. 1817: 148–149.

¹⁵ Firml 1913: 12–15.

¹⁶ de l'Épée 1776.

¹⁷ Heinicke 1778; Heinicke 1789.

¹⁸ Löwe 1992: 37–41.

A bécsi siketiskola alapítása 1779-ben, Mária Terézia és II. József, a későbbi német-római császár közbenjárásával történt. Ők jelölték ki a bécsi intézmény vezetésére Friedrich Storkot (1746–1823) és segédtanárát, Joseph Mayt (1754–1820),¹⁹ akik nyolc hónapot töltöttek l'Épée intézetében, hogy elsajátítsák a módszereit.²⁰ Így Stork és May a Habsburg Birodalom első gyógypedagógusai-ként a párizsi iskola logikája és pedagógiai módszerei szerint kezdték meg a munkát a bécsi intézményben, a Kaiserliche Königliche Taubstummeninstitut in Wienben.²¹ Bécsben az uralkodói kezdeményezés azonnal elgördített minden 18. századi bürokratikus akadályt az intézményalapítás elől, ebben tehát a Wiener Taubstummeninstitut különbözött a magánalapítású párizsi intézménytől. II. József állítólag egy ízben sajnálattal állapította meg, hogy Bécsben nem akad olyan lelkes magánszemély, aki magára vállalta volna az alapítás feladatát.²² De l'Épée abbé 1789-ben meghalt, és halálát követően a párizsi iskola közfenntartásává vált, ekkor emelkedett meg a diákok száma is. 1792-ben a korábbi hatvan helyett már nyolcvan növendék tanult francia közvagyonból, és további negyven diák élt az oktatás lehetőségével önköltségen, szülői támogatásból. Ehhez képest a kezdetben mindössze tizenkét (1784-től harminc) diákot vállaló bécsi iskola finanszírozása másképpen zajlott. A két bécsi oktató bérét (évi nyolcszáz Gulden) az udvari kamara finanszírozta, a diákok ellátását pedig érdekes módon nem a Studien-Hofkommission, hanem egy másik, speciális kormánybizottság, a Milde Stiftungs-Hofkommission fizette.²³ Előbbi az oktatással, utóbbi pedig a szegényekkel foglalkozott, tehát a siketség kérdésköre és az iskola finanszírozási kérdése nemcsak az iskolaügynek, hanem a szegénység ügyének is része volt.

AZ ALAPÍTÁS INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI KONTEXTUSBAN

Nem tudjuk, hogy Cházár András 1799-ben valóban felkereste-e az 1790 óta működő bécsi siketiskolát, s ha igen, miért, de a történetírás szerint az egykor Párizsba látogató II. Józsefhez hasonlóan rá is mély benyomást tett a speciális intézmény, melynek nemes célja közel állt Cházár világszemléletéhez. Az udvar szemében megbízható Joseph May kész volt szakmai segítséget nyújtani a magyar intézmény felállításához. Magát a személyes találkozó megtörténtét a Gácsér-életrajz abból következteti, hogy az udvari kancellária a Helytartótanács elnökéhez intézett 1799. november 2-i rendeletében hivatkozott a látogatásra.

¹⁹ Stork volt a bécsi intézmény első számú vezetője, tanára, May pedig a segédtanár. A francia intézetben elsajátított módszerről könyveket is írtak. A magyar szakirodalomban Stork neve kevésbé ismert, mivel Joseph May volt az, aki Cházár András munkáját Bécsből segítette. Ellger-Rüttgardt 2008a: 46; Schmidt–Werner 2019.

²⁰ Stork 1780; May 1799a, 1799b.

²¹ Hofbauer 1864: 77.

²² Ellger-Rüttgardt 2008b: 46.

²³ Ellger-Rüttgardt 2008b: 47; Kluebing–Schmale 2004.

Gácsér ennek, a tárgyban keletkezett első rendeletnek a teljes magyar fordítását közli.²⁴

1799 elején Cházár valóban járhatott az intézetben, és bizonyára ezután segített annak a két darab kettedréten méretű, hat- és tízoldalas, szintén 1799-ben kiadott magyar nyelvű kisnyomtatványnak a forgalmazásában, amelynek szerzője May, s mai tudásunk szerinti fordítója Vályi András.²⁵ A nyomtatványokat Cházár András juttatta el számos potenciális adakozóhoz, vármegyéhez.²⁶ Érdeklenség, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában szerepel a nyomtatványokon az ügy helytartótanácsi iktatószáma (12475), amely nem egyezik a Gácsér-életrajzban említett számmal (12417). Ebből a két nyomtatványból az derül ki, hogy Széchényi híres akadémiai felajánlásához hasonlóan Cházár volt az első lelkes felajánló: saját rozsnói házát és kertjét, illetve élelmszerellátást, vagy amennyiben az intézmény máshol áll fel, ezer forint adományt kínált fel, és ezen felül a gyűjtés koordinációját is magára vállalta. A Helytartótanács hivatali kötelességénél fogva felügyeleti jogot gyakorolt a pénzalap felett. A kormány szerv egyik szakhivatala volt a számvevőhivatal, mely minden világi alapítvány vagyongazdálkodását végezte, rendszeresen számadásokat készítve az alapítványok pénzeről. Ezen belül működött a közalapítványi főpénztári hivatal, „amely alá az első-, másodosztályú és rendkívüli pénztárak egész sora tartozott”.²⁷ Tehát a hivatal már azelőtt az alapítványi pénzalap kezelőjévé vált, hogy Cházár értesült volna az intézmény engedélyeztetésének jóváhagyásáról.

1800. január 24-én Cházár értesült az 1799. december 17-re datált, hozzá intézett kedvező kancelláriai válaszról és a felszólításról. Válaszából kiderül, hogy mindenki, akit ő korábban megkeresett, és akinél az adományozás lehetősége felől érdeklődött, valóban hajlandó lenne adakozni. „Készséggel be is fogják váltani ígéretüket, mihelyt értesülnek arról, hogy ezen tervezett intézet Ferencz király védnöksége alatt fog létesülni és nyilvános lesz”.²⁸

Noha 1844 előtt nem létezett írásba foglalt rendelet arról, hogy melyik kormányhatóság írásbeli jóváhagyása szükséges egyletek, egyesületek, alapítványok létrehozásához,²⁹ a közösségi adományozás és a mozgalmi jelleg a siketiskola esetében csak az uralkodói döntés után szélesedett ki. Érdeklenség, hogy például a Magyar Tudós Társaság jóváhagyását nem kísérte az uralkodó országos szintű adományokra történő felszólítása, és részben talán ezzel is magyarázható, hogy jelentősen behatárolódott azoknak a köre, akik úgy érezték, hozzá kell járulniuk az akadémia felállításához. Ez jelentős különbség a Váci Siketiskolához képest. Ahogyan például az is, hogy az első négy felajánló az akadémia kialakításában is fontos szerepet játszott, utólag pedig egyenesen úgy fest, hogy az adomány

²⁴ Gácsér 1902: 47.

²⁵ Borbély 1902; Borbély 1924: 51–52.

²⁶ May 1799a, 1799b.

²⁷ Ember 1940: 169.

²⁸ Gácsér 1902: 49.

²⁹ Pajkossy 1993: 10.

előjogokat jelentett számukra az elindulásig, míg a Váci Siketiskola alapítója, Cházár András nem kívánt bevonódni az intézmény működésébe, sőt még a váci intézet megnyitóján sem jelent meg. Azt, hogy ennek mi volt az oka: el sem hívták, avagy nem érezte tisztségének a rajta túlnőtt jelentőségű iskola megnyitóján és egyáltalán a működésében való részvételt, netán betegség akadályozta, nem tudni. Ez is egy a számos kérdés közül, mely az alapítás kapcsán máig megválaszolatlan maradt.

Széchenyi akadémiai felajánlását Cházár Andráséhoz hasonlóan az utókor kreálta szimbolikus jelentőségűvé, ugyanakkor ez Széchenyi későbbi, az intézmény életében betöltött aktív szerepe miatt érthető. A siketiskola alapítójának 1812-ben még I. Ferencet ismerték el: „Ő Felsége I. Ferentz, kit azon nemes Ditsőség, hogy a' Hazánkban ő volt a' Siketnémaintézet első Felállítója, egyedül illeti”.³⁰ Az intézmény csak sokkal később, 1990-ben vette fel Cházár nevét, s a honlapján közzétett iskolatörténetben Cházárt mint szimbolikus alapítót elkülönítik a Magyar Királyi Helytartótanáctól, amelyet jelenleg a jogi értelemben vett alapítónak tekintenek – legalábbis a honlapon ez áll.³¹

Noha az intézmény története helyenként hézagos, az bizonyos, hogy I. Ferenc kezdetben Cházár kezébe adta a gyűjtés irányítását, és ő az udvar által támogatott Joseph May tapasztalataira támaszkodott. Az uralkodó a Helytartótanácsnak 1800. október 27-én küldött válaszában Cházár minden javaslatát elfogadta, leszámítva a rozsnói ház felajánlását. Ehelyett ő maga ajánlott fel Vácon egy korábban már felújított, egy ideig kaszárnnyaként működő épületet, valamint ötezer forintot, ami az ekkor becsült 60 500 forintos szükséges tőkeösszeg jelentős részét tette ki. 1807-re a Cházár által becsült összegnél több is összegyűlt, az intézmény 1802. augusztus 15-i megnyitása után évekkel is érkeztek be összegek.³² A király adománya önmagában hatalmas összeg volt, és reprezentálta az intézmény presztízsértékét. A Gácsér-monográfia azonban említ még egy, a pénznél és az épületnél is jelentősebb udvari segítséget, ez pedig az uralkodónak az ország törvényhatóságaihoz küldött válaszában rejtett: maga a király szólította fel az ország lakosságát a segélyadományozásra, részletesen megszabva az adományozás és az adománygyűjtés módját és helyét, előre tudatva azt is, hogy az adományozók névsorát több helyen is nyilvánosságra hozzák majd.³³

AZ ADOMÁNYOZÁS ÖKONÓMIÁJA

Az országot bejárta Cházár András hétezer példányban, német, magyar és szlovák nyelven íródott felhívása, és a levelek révén a gyűjtés híre Erdélybe is eljutott.

³⁰ Meszlényi Molnár 1812: 230.

³¹ Cházár András EGYMI 2021. https://www.chazar.hu/az-intezmeny-tortenete/alapitonk#sub_content.

³² Borbély 1924: 5.

³³ Borbély 1924: 53–54.

A beszámoló I. Ferenc hozzájárulását és a gyűjtés körülményeinek részleteit is tartalmazta. Cházár azt is feljegyezte, hogy ki mindenkinek küldte el ezt az értesítést.³⁴ Az uralkodói hozzájárulás és az uralkodó részéről megfogalmazott kérés jó okot szolgáltatott a szociális jótekonkodásra. Cházár levelében is szerepelt, hogy „a Jóltévők” neve írásban meg fog jelenni, és ez később több ízben meg is történt.³⁵ Az adományozók névsora felekezeti, rendi és geográfiai szempontból egyaránt változatos, ahogyan a felajánlott összegek nagysága is igen széles skálán mozog: az egyforintos adománytól a sok ezer forintig. Fontos megjegyezni, hogy amíg ez a fajta adományozási típus félig-meddig segélynek minősült, és a marginális helyzetű, hallássérült gyerekek megsegítésére irányult, addig az akadémia, az irodalmi társaságok, a színházak másfajta támogatást igényeltek és támogatásuk mögött másféle motiváció állt. Ennélfogva e két adományozási típus más és más adományozókat aktivizált, és maga az udvar is eltérően viszonyult hozzájuk: a siketnémák ügyét patronálta, az alapítás után is nyomon követte, ráadásul az első néhány évben az éves működéshez szükséges összeg közel felét kifizette annak a közalapítványi alapnak, amelyik a váci épületet is szolgáltatta. Az uralkodói felszólításnak eleget téve pedig a jó, hűséges alattvalók önkéntesen adományoztak, hiszen az adományok megtételével demonstrálni lehetett a társadalmi hovatartozást és kiérdemelni a közösség megbecsülését.

Az, hogy az adományozók neve megjelent nyomtatásban, egyfajta sajátos dedikációnak is minősíthető, azaz olyan típusú ellenszolgáltatásnak, amely az adományozott összegért cserébe megillette az adományozót. Ez a fajta ellenajándék az újkortól fogva jellemezte a magánjótekonyság kereteit, és a könyvkiadásban is jelen volt (és jelen van ma is). Akkoriban különösen a szépirodalmi művek esetében volt jellemző, hogy cserébe a kiadáshoz nyújtott mecénási segítségért a kötetek elején ajánlás, dedikáció vagy valamiféle köszönetnyilvánítás kapott helyet. Ebben a paratextusban a kötet szerzője feltárta jötevője kilétét, kapcsolatba lépett vele, üzent neki, közölt valamit a hozzá fűződő viszonyáról, és a nyilvánosság előtt méltatta. A dedikáció presztízsértékét az is mutatja, hogy az 17. századi irodalmi kiadványok könyvpiacát jóformán túlnyomórészt a világi patrónushálózat, azaz a főúri mecenatúra tartotta fenn.³⁶ A főúri mecenatúra hagyományos ellenszolgáltatása, az adományozók nevének nyilvánosságra hozása, a nekik szóló köszönet és hála kifejezése tehát a rendiség ökonómiájának szerves részét képezte.³⁷

A 19. század közepi intézmények működésének transzparenciája ebből a rendi gyökerű tradícióból fejlődhetett ki. A dedikáció ugyanis éppúgy a nyilvánosság felé történő elszámolást szolgálta, ahogyan a félig-meddig magánadományokból felépülő nemzeti intézmények közzétett számadása, munkabeszámolója is. A közintézmények, alapítványok esetében ma már a jogi tisztaság záloga, egyértelmű kötelesség a nyilvánosság felé történő elszámolás, a 19. század elején

³⁴ Cházár 1801.

³⁵ N. N. 1802; Simon 1808.

³⁶ Brown 1913; Bellágh 2005: 328.

³⁷ Pesti 2013.

azonban inkább a tisztelet és a hála kifejezésének egy formája volt, hiszen az adományozók kizárólag ezekből a tájékoztató jellegű nyomtatványokból ismerhették meg adományuk sorsát. Úgy is mondhatnánk: a társadalom és az adományokból működő intézmények közötti bizalmi kapcsolat az elszámoláson, az átláthatóságon múltott. A Váci Siketiskolának számadási könyve nem maradt fenn, esetleg megsemmisült, Borbély Sándor legalábbis nem találkozott ilyennel: „Helyettük csak a Schvarczér féle Historiara, a Diariumra, a Commentariira és a Naplóra mutathatok rá.”³⁸ 1902-ben megjelent könyvében ugyanakkor Borbély közli az intézmény pénzalapjával és pénzkezelésével, valamint a kiadásokkal kapcsolatos jegyzéket, mely a Helytartótanács 1802. július 26-i pozsonyi gyűléséről maradt fenn. Ugyanezen év augusztusából fennmaradt a Helytartótanács kirendelt királyi biztosának feljegyzése az intézmény részletes házirendjéről és napirendjéről, de még a gyerekek étrendjéről is.³⁹

Azáltal, hogy egy segélyszervezet, egy gyógypedagógiai intézmény felállításához bármekkora összeggel hozzá lehetett járulni, az adományozás ökonómiájába olyan társadalmi csoportok is bevonódhattak, amelyek korábban el voltak szigetelve az intézményesített mecenatúrától. Így azonban már ők maguk is a társadalom hasznos, gondoskodó tagjának érezhették magukat, mivel olyan társadalmi-kulturális gyakorlattal élhettek, mely országos hírű dicsőséget jelentett. Ennek kiemelkedő jelentősége lehetett, különösen, ha arra gondolunk, hogy a lehetőséggel nem nemesi származásúak, diákok, özvegyek, kisközségek lakói, céhek is élhettek. A jótékonyosság így nem csupán a módosabbak exkluzív, presztízsnövelő tevékenysége volt, hanem olyan önkéntes szociális aktus, amelyik erősíthette a közösséghez való kötődést. A gyűjtés sikere továbbá azon is múltott, hogy a formális adományozási alkalmak/struktúrák mellett informális alkalmakon is lehetőség nyílt az adományozásra (pl. esküvő, keresztelő, iskolai tanítási idő).

Tóth Árpád kutatásaiból tudjuk, hogy a jóléti intézményeket gyakran külön kategóriába sorolták, elkülönítve azokat az egyletektől és más társaságoktól. A segélyszervezetek alapításakor az uralkodó később is élt a kérés erejével. A Pesti Jólétű Asszonyi Egyesület (Pesther Wohltätiger Frauenverein) engedélyeztetési procedúrája például hasonlóan alakult a siketiskoláéhoz: „Az engedélyezési eljárást követően, 1817. április 22-én a Helytartótanács rendeletet bocsátott ki, melyben »az ország minden megyéjét jótékony egyesület alapítására« szólítja fel, és mivel jelenleg közpénz nem áll rendelkezésre e célra, magánegylet (Privat Verein) formában; »különösen a gazdagabb földbirtokosokat, mellettük pedig a tehetősebb egyéneket és városlakókat« ezek támogatására kéri.”⁴⁰

A hagyományos értelemben vett nemzeti előmenetelt célzó, és ezért propagált 19. századi intézmények körébe nem tartoztak bele azonban az olyan kezdeményezések, amelyek a mélyszegénységben élőket, a hátrányos helyzetűeket, az öregeket, gyerekeket, tartósan betegeket, árvákat karolták volna fel, vagy amelyek

³⁸ Borbély 1924: 29.

³⁹ Borbély 1902:104–110.

⁴⁰ Tóth 2005: 59.

szegény, ámde tehetséges diákok tanulmányait finanszírozták volna. A Siketiskola ebből a szempontból nem összehasonlítható az irodalmi-tudományos intézményekre vonatkozó kezdeményezésekkel, hiszen még fennállásának százéves évfordulóján is elmarasztalóan jegyzik meg az intézmény évkönyvében, hogy a főnemesség és a főpapság alig támogatja az iskolát. Az alapítás hírére is zömmel éppen az alsóbb rétegek, a köznemesek, a hivatalnokok, a diákok és a felekezetek reagáltak adománnyal, az igazán tehetős mágnások neveit csupán elvétve találjuk meg a lajstromíveken. Gácsér olyan példát is hoz Palásthy István személyében, aki azzal utasította el az adományozást, hogy „a siketnémák nevelése nem képezheti feladatát a modern társadalomnak, mert hogy kevesebb legyen az ép, egészséges tagoknak baja, talán jobb volna velük spártai módra elbánni”⁴¹. Az ilyen szociális intézmények alapításának okát a korábban is említett, új típusú polgári törvénykönyvben és az ezzel együtt nyugatról beáramló eszmékben érdemes keresni, amelyek fokozatosan formálták a birodalmi hatósági szociálpolitikát. A siketnéma intézet is vegyes intézménynek tekinthető abból a szempontból, hogy részben hatósági, részben közalapítványi finanszírozásból működött, létrehozásában tehát egyaránt szerepet játszott az udvari és a társadalmi akarát.

Ahhoz, hogy évi harminc, kilenc és tizennégy éves kor közötti hallássérült növendék taníttatását, ellátását és oktatóik bérét finanszírozni tudják, Cházár előzetes becslése szerint évi 6760 forint bejövő bevételre volt szükség.⁴² A finanszírozást részben kamatokból, részben egy, az iskolában felállítandó nyomdából, részben támogatásokból tartotta kivitelezhetőnek. A tanítóknak engedélyezte volna, hogy mellékfoglalkozást vállaljanak a tanítás mellett.⁴³ Mivel az 1802-es megnyitásig a kívánt 60 500 forintos összegnek alig a fele gyűlt össze, ennek a pénznek a kamatai még nem fedezték az iskola kiadásait. Ahogy azonban az idézetből is kitűnik, végül kormányzati segítség is érkezett: az említett Politico-Fundationálisból pótolták ki az intézmény költségvetését. Ez a Helytartótanács rendelkezésére álló pénzalap vagy tőke akkoriban magyarul *polgári örökhatványi jószág* néven volt ismert, német elnevezése pedig *politische Stiftungsgüter* volt.⁴⁴ A pénzügyi felügyeletől, a kormánysszervek hivatalnokaitól és a megyei szintű politikai csoportoktól származó adomány, valamint a kezdeti kormányzati támogatás egyértelműen a szociális jótékonyásra buzdító példaadás volt, mely meghatározta az adománygyűjtésekről később kialakuló vélekedést, és olyan alattvalói magatartásformát implikált, amelynek fő motívuma az udvar és a civil társadalom közötti kölcsönös hála. A Váci Siketiskola alapítása az újkori klientúrák átalakulásának egyik állomása volt, történetében a főrangú, a rendi, az udvari és a későbbi modern polgári jellegű mecenatúra egyaránt megjelenik.

⁴¹ Gácsér 1902: 58.

⁴² „Tökéül tehát mintegy 60,500 Rfrtot gondol szükségesnek.” Borbély 1902: 66.

⁴³ Borbély 1902: 64–67.

⁴⁴ Josephi 1818: 1811.

A GYŰJTÉS MENETE

Mivel a közalapítvány jogi személy, vagyona elidegeníthetetlen, ennek a fundusnak a kezelője pedig a korábban említett Helytartótanács volt, ezért az adakozók tudhatták, hogy az adományuk jó helyre került. Pénzügyi felügyeleti szerepén túl a Helytartótanács az iskola munkájába nem avatkozott bele, a kezdeményezés sikeréhez pedig az is hozzájárult, hogy a gyűjtést regionális szinten felekezeti vezetők, iskolaigazgatók, professzorok, tanítók, elöljárók, vármegyék, hivatalnokok, városok és kisközségek szervezték meg, s a potenciális adakozókat minden településen egy-egy ismert személy győzte meg. Ezek a koordinátorok kaptak nyomtatott, üres lajstromíveket, amelyekre az adományozó adatait kellett felírniuk a pénz átvételekor – így az adományozó tanúja is lehetett az összeg iktatásának. A kormány szerv felé történő elszámolás a lajstromok alapján negyedévente történt: annyit kellett átadni, amennyit oda felvezettek, és a rendelet szerint az összeggyűjtött adományt száz forintonként be kellett szolgáltatni a kormány szerv pénztárába.

Az íveken krajcárra pontosan vezették és sorszámozták az adományozásokat, amelyek mögött az esetek többségében nem megnevezhető, konkrét egyének voltak, hanem csoportok, közösségek, melyektől az apróbb összegeket a nyilvános események és rendezvények során gyűjtötték be, például esküvőkön, szüreteken, temetéseken, tanévnyitókön, szentmiséken vagy a kerületi üléseken, illetve a vármegyei gyűlések előtt vagy után. Gyakorta megtörtént, hogy ugyanonnan többször is küldtek adományt. Malacka község például több hullámban vett részt az adományozásban, de így voltak ezzel a vármegyék és a szabad királyi városok, valamint a mezővárosok is.⁴⁵ Elenyésző számban voltak olyan adományok, amelyek elhunyt adakozók végrendeletének útján kerültek az iskolához, és szintén elhanyagolhatók voltak a főrangúak által egyénileg adományozott összegek. A publikált lajstromívek azt is megmutatják, hogy nagyjából milyen sorrendben adakoztak a csoportok, hogy melyik vármegyéből milyen hullámokban mekkora pénzösszeg származott, továbbá látni lehet a felekezetek közötti anyagi különbségeket is: a katolikusok jóval többet szánhattak az iskolára, miközben a protestáns és katolikus diákok egyaránt egy-egy nevelőt kaptak, és kezdetben egyenlő arányban részesültek az oktatásban is.⁴⁶ Mindezek mellett arra is lehet belőlük következtetni, hogy milyen társas eseményeken zajlottak a gyűjtések, és hogy kik nem kerültek bele a gyűjtési hálóba. A segélygyűjtő mozgalom ugyanis valamilyen hálózatot képezett az emberek között, annak ellenére, hogy maga a gyűjtés spontán módon alakult. Az adományozás nem annyira a patriotizmus nevében történt, hanem inkább egy speciális helyzetű társadalmi réteg megsegítése motorizálta. Gácsér leírja, hogy Cházár postaköltségeiből kiderül, milyen sokat levelezett a gyűjtés kapcsán, sőt a legváratlanabb helyeken és időpontokban bukkant fel személyesen is azért, hogy adományt gyűjtsön.

⁴⁵ Simon 1808: 65–95.

⁴⁶ Az egy főre jutó összegeket nem ismerhetjük, hiszen az adományok meghatározhatatlan számú egyénből álló csoportoktól érkeztek. Borbély 1902: 66.

„Ha valahol ünnepi sokadalomba gyülekeztek össze az emberek, Cházár András közöttük termett azonnal s Isten nevében adományokat kért a vigadóktól azok számára, akik még hírből sem ismerik az örömet. A tokaji híres szüreteknak temérdek látogató vendégei voltak abban az időben, hetekig eltartott ott a vigalom; Cházár András sem maradt el róla, mert nagyon jól tudta, hogy az embernek jó kedvében szívével együtt pénztárczája is hamarább kinyílik.”⁴⁷

Az évekig tartó gyűjtés alatt összesen három hullámban összesítették és publikálták az adatokat. Az első lajstromon 1800 elejétől az 1802-es esztendő végéig szerepelnek az adatok: 329 esetben történt adományozás, összesen 37 487 forintot és 40 krajcárt adott össze az ország népe (pontosabban 38 476 forintot a sorszámon kívüli 3 adománnyal és az adminisztrációs hibával együtt). 1803 végéig 103 adományozásból további 21 131 forint érkezett be, 1804 januárjától 1807 januárjáig pedig újabb 20 943 forinttal bővült a Váci Siketiskola kasszája, 138 feljegyzett adományozásnak köszönhetően. Összesen 80 550 forint jött össze 573 adományozásból. Ebből 39 elérte vagy meghaladta a 450 forintot, és csak egyetlen olyan adomány volt, amelyik túllépte az uralkodó által adott 5000 forintot.⁴⁸

Voltak lajstromíveken kívüli adakozók is, az ő nevük és az általuk felajánlott összeg azonban sorszám nélkül, de ugyanúgy megjelent nyomtatásban, mint a többieké. Ebből látszik, hogy az első hullámban arányaiban sokkal több volt az apróbb pénzösszegeket adományozók száma, ebben az intervallumban 113 forint, míg a második hullámban átlagosan 205 forintra jött ki az adományátlag.

AZ ADO MÁNYOZÓK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

Az első hullám adományait egy adatbázisban rögzítettem, hogy különböző kimutatásokat lehessen végezni az adatcsoporton. Ebben az adatbázisban is a már említett három, sorszámon kívüli adomány szerepel a lista elején: az egyik a Helytartótanács hivatalnokának 500 forintos adománya, a második Liebman Rosenfeld budai kereskedő 30 forintja, a harmadik pedig Fengler József győri püspök 525 forintos adománya. E hárommal együtt összesen 332 adományozást jegyeztek fel a megalakulás évének végéig, amikor 38 476 forint gyűlt össze. A Cházár által megígért 1000 forintot csak egy későbbi évben rögzítették, viszont a férfi kamatként kifizette az ígért pénz után járó 45 forintot és még további 20-at.⁴⁹ Ahol lehetett, rögzítettem, hogy az adomány melyik rendből (főnemesség, köznemesség, papság, polgárság vagy egyéb/ismeretlen), melyik felekezetből, melyik városból vagy vármegyéből érkezett, valamint, hogy egyéni vagy közösségi adomány volt-e. A kategóriákat a lajstromív adataira jellemző szempontok szerint állítottam fel. Gyakori ugyanis, hogy az adományozás, mint esemény meghatározza az

⁴⁷ Gácsér 1902: 59.

⁴⁸ Simon 1808: 88–89.

⁴⁹ Simon 1808: 77.

adományozó adakozás pillanatában betöltött társadalmi helyét, és ilyenkor olyan csoport képződik, amelyik csak az adományozás szempontjából releváns. Gyakori az iskolákból érkező pénz, összesen 34 iskolából érkező adományozást jegyeztek fel 951 forint adománnyal, ezekről azonban nem mindig tudjuk, hogy a diákok, tanárok, akik az iskolán belül összeadták a pénzt melyik társadalmi csoport vagy felekezet tagjai, tudjuk viszont, hogy húsz vármegyéből érkezett iskolai adomány. Ugyanez a helyzet a községekkel, jószágokkal, városokkal – ezekről mást nem tudunk, csak azt, hogy onnan jött az adomány. A megyei hivatali életben részt vevő rétegtől sok pénz érkezett, arról viszont szintén csak annyit tudunk, hogy melyik vármegyéből származott az összeg, míg az egyének adományozásánál éppen a lokációt nehéz vagy lehetetlen meghatározni (1. táblázat).

Az első hullámban szereplő adományok mediánja 30 forintra, a módusz pedig 10 forintra jön ki, ezekből is lehet érzékelni, hogy gyakoribbak volt a kisebb adományok, így a huszonegy legnagyobb összeg (a 20. és 21. azonos, 450 forint) jelentősnek számított. A gyűjtés jellegét a közösségek általi adományozások határozták meg. Az első hullám 332 adományozásából 204 esetében a pénzösszeget nem egy konkrét egyén, hanem egynél többen adták össze. Hogy példákat is említsek, az adományokat gyakran úgy tüntették fel, hogy „Csanád vármegye”, vagy „erdélyi Gubernium”, „Lomnitzer evangélikus közösség” vagy „Keresztúr helység”. Bizonyos esetekben pontosabb, szűkebb csoportokat is meghatároztak, ilyen volt például az „Újvidéki Görög Kereskedők Társasága”, vagy „Az Eszterg. Érseks. Felső kerülete béli plébánosai”, illetve a „Szántó Kamara Urodal. Néhány magány. Szem.” és a „Budai némelly Czéhek”. Az is gyakran mutatja az egyéni és a közösségi adakozás elválását, hogy egyes gyűjtők külön jegyeztették fel a saját adományt, és külön az általuk másoktól gyűjtött összeget. Például a váci káptalan adott 450 forintot, majd az alatta lévő sorban 1072 forintnál ez szerepel: „Ugyan az a Megye-béli Papság és Nép által”, tehát a káptalan a saját felekezetének egyházi, világi papjaitól és a lakosságtól gyűjtött pénzét egybegyűjtve adta le.⁵⁰ A Vácra érkezett (több mint 1500 forint értékű) summából az is kitűnik, hogy a váciak valószínűleg lelkesen támogatták, hogy az ő városukban alapítsák majd meg az első magyar siketiskolát, és emiatt a gyűjtés kapcsán létrejöhetett egyfajta társadalmi kohézió.

Az első hullámban senki sem adományozott többet az uralkodónál, ez részben az iránta érzett tiszteletet is kifejezhette, másrészt a nagyságrendekből is látszik, hogy az adományok zöme lényegesen kisebb léptékű volt. Az első táblázatban láthatjuk a 450 forintot elérő vagy meghaladó 21 legnagyobb, az első lajstromban található adományozást. Már ebből a táblázatból is tisztán kivehető a katolikus túlsúly, és ha az összes, 332 adományozási eseményt nézzük, akkor 87-ről egyértelműen megállapítható, hogy katolikus közösség vagy személy adománya, ez összességében 17 572 forintot tesz ki, s ebből 8618 forintot egyházi személyek adományoztak. A 71 katolikus felekezetűektől származó adomány többségét káplánok,

⁵⁰ Simon 1808: 78.

plébánosok, esperesek szolgáltatták, és jelentős összeget tesz ki a híveiktől beszedett adomány is. Ám még a katolikus felekezeten belül is gyakori volt az alacsony jövedelmű hívektől érkező, apróbb hozzájárulás. Természetesen a kizárólag katolikusoktól származó adományok összegét nem tudjuk megbecsülni, mert számos olyan adományozás történt, ahol a csoporton belül nem meghatározható a felekezetek megoszlása, így csak azokkal az esetekkel számoltam, amelyekben a lajstromíven a nyilvánosság előtt demonstrálták a felekezetiiséget.

1. táblázat

A Váci Siketiskola 21 legnagyobb adományozása az 1802. év végéig (21 136 forint)⁵¹

<i>Eredeti sorszám</i>	<i>Adományozók eredeti megnevezése</i>	<i>Rendi státusz</i>	<i>Lakóhely</i>	<i>Felekezeti státusz</i>	<i>Összeg (Ft)</i>	<i>Egyéni vagy köz.</i>
1	Ő Tsászári, és Királyi felsége, II. Ferentz	főn.	Bécs	kat.	5000	
319	Drávetzky Ferentz Kánonok által hagyattatott	papság	Nagyszombat	kat.	3000	
209	Szirmai Várm. [vármegye]	közn.	Szathmár	ismeretlen	1554	köz
283	[Váci] Ugyan az a' Megye-béli Papság és Nép által	polg.	Vác	kat.	1072	köz
46	Szathmár Vármegye Status és rend.	közn.	Szatmár	ismeretlen	1000	köz
144	Gróf Illésházy István Ő. Mélt.	főn.	Trencsény	prot.	1000	
234	Borsod Vármegye	közn.	Borsod	ismeretlen	850	köz
172	Erdély ország nagy Hertz.	ism.	Erdély	ismeretlen	732	köz
173	Pest Vármegye	közn.	Pest	ismeretlen	707	köz
323	A' Dunántúl-való Superintendencia Helv. Conf.	papság	Győr	prot.	645	köz
97	Torontal Vármegye	közn.	Torontál	ismeretlen	628	köz
300	Soprony Sz. Kir. Város	polg.	Sopron	ismeretlen	548	köz
sorsz. el.	Fengler József győri püspök	papság	Győr	kat.	525	
241	Temes Vármegye	közn.	Temes	ismeretlen	505	köz
sorsz. el.	K. Comissárius és F. M. K. Helytartó Tanátsnak belső Titoknokja Zsadányi és Török Szent Miklósi Almásy Antal	főn.	Buda	kat.	500	
149	Gróf Eszterházy Ferenc Ő Mélt.	főn.	Bécs	kat.	500	
150	Eszterházy Miklós Ő Hertzege	főn.	Bécs	kat.	500	
161	Szabó András az Esztergomi Érsek Budai felszentelt Püsp. Ő Meltósága	papság	Esztergom	kat.	500	
107	Pétsi Püspöki Megyéb.	papság	Pécs	kat.	470	köz

⁵¹ Simon 1808: 65.

47	Battyáni Lajos Ő Hertzegsége [herceg németújvári Batthy- ány-Strattmann Lajos (1753- 1806)]	főn.	Bécs	kat.	450	
282	Váci T. Káptalan	papság	Vác	kat.	450	köz

Rövidítések: kat=katolikus, prot=protestáns, főn=főnemesség, közn.=közneemesek, sorsz. el=sorszámozás előtti

Forrás: Simon 1808: 65–96.

A deklaráltan protestáns és evangélikus felekezetektől sokkal kevesebb adomány érkezett, megközelítőleg 3336 forint.⁵² Ám ezek az adatok is csak tájékoztató jellegűek, ugyanis a lista alapján sokszor nem volt eldönthető a hovatarozás, de nagyságrendileg látható, hogy a felekezet méretéhez és az első gyűjtési hullámhoz képest mennyire jelentős ez az összeg: azok az adományok, amelyek esetében egyházi vonatkozás látható, 20 982 forintot tettek ki, tehát az első hullám során gyűjtött adományok 54,5%-át. Azt se felejtjük el, hogy maga a lajstromív és az adatok rögzítésének módja is információkkal szolgál: mivel gyakran nem jelzik a felekezetet vagy a rendi csoportot, az adatok nem a valós számokat tükrözik: 221 esetben, 17 494 forint összeg esetében nem lehet eldönteni az adományozó csoportokról, hogy felekezetiileg hová tartozik, mivel a lajstromívekre községek, városok lakóiként kerültek fel, vagy más szempontú meghatározás szerint rögzítették őket. Ha az ismeretlen rendi csoportok által gyűjtött adományok összegét arányosítva szétosztjuk a többi csoport között, feltételezve, hogy az arányok az ismeretlen rendi státuszú adományozások esetén is hasonlóak lehettek, akkor az adományok 83%-a katolikus, 1%-a görög-keleti, 16%-a pedig protestáns felekezetű adományozóktól származhatott.

Még több figyelmet érdemes szentelni a rendi csoportok szerinti megoszlásnak. A főrangú nemesekhez kapcsolható 11 adományozás a 332-ből, amely (nem számítva a királyt) egyenként legalább 100 forintot tesz ki, összegük 3461 forint. Ez azt jelenti, hogy a megnyitás évének végéig összegyűlt összeg kicsit több, mint egytizede származott a legtehetősebbektől. Milyen neveket látunk ebben a szerény, ámde mégis jelentőséggel bíró névsorban? Hat protestáns és öt katolikus családnév tűnik fel, s érdekes, hogy a főrangúakat tekintve mindkét felekezethez tartozók szinte fillérre pontosan ugyanakkora arányban adakoztak. Ez nem lehetett véletlen, hiszen az összes adakozót tekintve látható, hogy a protestáns adományok tényleges aránya nagyjából 16% körül lehetett. Úgy vélem, a főrangúak körében az ilyen reprezentatív ügyekben elképzelhető volt valamilyen versengés, de lehetett felekezetek közötti diplomáciai szerepe is az egyensúly megteremtésének. Mintha a protestánsok kényesen ügyeltek volna arra, hogy ne lépják túl a katolikusok által gyűjtött összeget. Az átláthatóság megengedi azt a feltételezést, hogy az adományozásnak felekezeti szinten is volt szerepe és jelentősége.

⁵² A protestáns és evangélikus adományozókat praktikus okokból vontam össze, mivel karrierlehetőségeik és anyagi helyzetük szerint hasonló társadalmi csoportot alkottak, valamint gyakran házasodtak egymással.

Kezdetben az aulikusabb katolikus famíliák nyitották ki az erszényüket, majd a sorszámból látható, hogy később a protestánsok is utolérték őket. A protestánsoknál az adományozásnak nagy a hagyománya,⁵³ vagyis ez számukra sokkal nagyobb jelentőséggel bíró kérdés lehetett, tekintve azt a tényt, hogy a kisebb falvak protestáns adakozói viszont lényegesen kevesebben voltak, és szegényebbek lévén kevesebb pénzzel járultak hozzá az alapításhoz.

2. táblázat

A főrangú egyéni adományozók listája az 1802. év végéig (3461 Ft)

<i>Eredeti sorszám</i>	<i>Adományozók neve</i>	<i>Helység</i>	<i>Felekezet</i>	<i>Összeg (Ft)</i>
3	Szlavnicai Gróf Sándor Antal Ő Méltósága	Bécs	r. kat.	100
47	Batthányi Lajos Ő Hertzege	Bécs	r. kat.	450
98	Semsey András Perszonális Ő Nagysága	Ugocsa	r. kat.	150
144	Gróf Illésházy István Ő Mélt.	Trencsén	prot.	1000
149	Gróf Eszterházy Ferenc Ő Mélt.	Bécs	r. kat.	500
150	Eszterházy Miklós Ő Hercege	Bécs	r. kat.	500
169	Özvegy Brunszvik Grófné Ő Nagysága	Martonvásár	prot.	200
184	Sümegh Vármegye Zichy Úr által adatott	Somogy	prot.	161
265	Gróf Prónay Gábor Ő Méltósága	Alsópetény	prot.	200
270	Zmeskal György Aul Famil ígért 100 Ft	Nyitra	prot.	100
286	Gróf Keglevics Károly Ő Méltósága	Szolnok	prot.	100

Forrás: Simon 1808: 65–96.

Úgy tűnik, a második és harmadik lajstromív készültekor mintha már divatba jött volna az adományozás a siketiskolának. Ekkor már több 1000–2000 forintos tétel is bekerült a lajstromokba, például a „Saxoniai hertzeg Albert ő Királyi felsége” vagy a „Veszprémi Megyében való Plébános, melly nevetlen kíván lenni”.⁵⁴ Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy az iskolát gyakran meglátogatták és mondhatni ellenőrizték olyan főméltóságok, akiktől az intézmény valamilyen formában remélt, vagy akiktől már korábban is kapott támogatást. A híres látogatók neveit később közzétették, ez tehát valamiféle nominális promóciónak minősülhetett a mágnások részéről. 1812-ben 32, az intézményt meglátogató előkelőség nevét publikálták, köztük akadtak olyanok, akik adományoztak is. Helytartótanácsosok, püspökök, Ürményi országbíró, orosz és Habsburg hercegi családok sarjai látogattak el az iskolába, de József nádor, valamint I. Ferenc is tiszteletét tette az intézményben.⁵⁵

Azokat, akik rendi hovatartozásuk szerint nem meghatározhatók, vagy ahol vegyes az adott csoport adományozása, vagy azokat a csoportokat, amelyekben az adományozók többféle rendhez tartoznak, az 1. ábrán *Ismeretlen* megnevezéssel jelöltem. Községek, vármegyék és iskolák, illetve olyan egyének kerültek

⁵³ Wallmann 2005; Tóth 2005: 66.

⁵⁴ Simon 1808: 95.

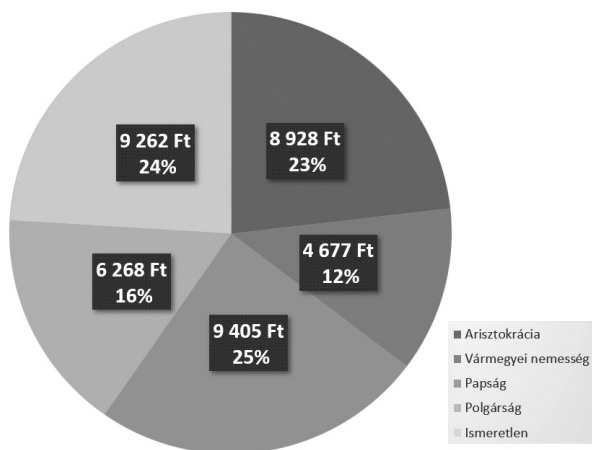
⁵⁵ Meszlényi Molnár 1812: 245–250.

ide, akikről nem lehet biztosan tudni, hogy melyik rendbe tartoztak. Belőlük az első lajstromban 116 volt, 9039 forint adományozott segéllyel. Érdekes kitérni a polgárság gyűjtésben való részvételére is. Egyes feljegyzésekben az adományozó kiléténél külön szerepel, hogy „Polgár”.⁵⁶ Ez azonban elenyésző esetben fordul elő, ezért azokat a bejegyzéseket soroltam a polgárság kategória alá, ahol az egyénről eldönthető volt, hogy polgár-e, továbbá ide soroltam a városlakókat, a városi mestereket és a „Deák Iskolákat”, azaz a gimnáziumok tanulóit és oktatóit. A vármegyei nemességet pedig a köznemesekhez.

Ha az adományok területi megoszlását nézzük, akkor látszik, hogy Pestről és Budáról az első adományozási hullámban közel tizenegy alkalommal, összesen 1855 forintot adtak össze. A mintegy 200 adományozó település közül a kistelepülések adományainak 35 forintos átlaga jól mutatja, hogy a szegényebbek, noha a lajstromíveken az adományozások egyharmada tőlük származik, kevesebbet adtak ugyan, de sokkal több alkalommal, több településről tették ezt: 102 adományozásból összesen 3533 forintot gyűjtöttek össze. Ezzel szemben a vidéki nagyvárosok és vármegyék 1802-ig 18 014 forintot gyűjtöttek össze, Bécsből pedig az uralkodó 5000 forintján felül 1550 forint érkezett. A vármegyék esetében nehéz meghatározni a beérkezett összeg nagyságát, mivel az íveken nem mindig tüntették fel a települések nevénél a vármegyét, ez azonban a legtöbb településnél az adományok sorrendje miatt kikövetkeztethető volt. Az olyan adományokat azonban, amelyeknél a vármegye szerepel, mint adományozó, érdemes külön is megvizsgálni. Leginkább azért, mert feltételezhetően azért tüntették fel külön a vármegyét a lajstromíveken, mivel ezeket az adományokat a vármegyei gyűléseken adták össze, így tehát látható egyfajta területi, településtípus szerinti megoszlás is. Ez persze nem azt jelenti, hogy a többi vármegyéből nem érkezett adomány, hanem azt, hogy azokból nem a vármegyei politizálás szintjén küldtek pénzt.

1. ábra. Az adományok értékének megoszlása a rendek között 1802 végéig

Forrás: Simon 1808: 65–96.

⁵⁶ Simon 1808: 82.

3. táblázat

Adományozó vármegyék listája 1807-ig

<i>Vármegye</i>	<i>Összeg (Ft)</i>	<i>Vármegye</i>	<i>Összeg (Ft)</i>
Abaúj	183	Kraszna	357
Arad	156	Nyitra	71
Árva	94	Pest	707
Bács	159	Pozsega	63
Baranya	374	Pozsony	26
Békés	429	Sopron	265
Belovár-Kőrös	7	Szabolcs	520
Bihar	212	Szatmár	1000
Borsod	869	Szyrmiai [Szerém]	1633
Csanád	120	Temes	1156
Csongrád	399	Torontál	936
Esztergom	603	Trencsén	207
Fehér	10	Ugocsa	43
Gömör	100	Vas	367
Győr	138	Verőcze	15
Komárom	165	Zemplén	298
Krassó	229	Zólyom	219
Kraszna vármegye	357	<i>Összesen 34</i>	<i>12 130 Ft</i>

Forrás: Simon 1808: 65–96.

4. táblázat

*Az 1802-ig beérkező adományok vármegyei bontásban,
az adományok mértéke szerint differenciálva*

<i>Vármegye</i>	<i>Összeg / Forint</i>	<i>Összeg / Krajcár</i>	<i>Summa (Ft)</i>
Magyar Királyságon kívüli adomány	6100		6100
Pozsony	4776	129,63	4778
Pest	3412	186,50	3415
Trencsén	1811	161,00	1813
Győr	1702	266,00	1706
Szerém	1594	45,50	1594
Komárom	1504	95,25	1505
Temes	1256	195,50	1259
Nyitra	1249	221,00	1252
Baranya	1045	90,00	1046
Borsod	914		914
Sopron	894	78,13	895
Somogy	768	98,50	769
Brassó	732	58,00	732
Szeben	667	57,75	667

<i>Vármegye</i>	<i>Összeg / Forint</i>	<i>Összeg / Krajcár</i>	<i>Summa (Ft)</i>
Hont	562	7,25	562
Heves	557	172,50	559
Fejér	556		556
Gömör-Kishont	550	31,00	550
Solt	514	151,50	516
Abaúj	495	40,25	495
Bács-Bodrog	475	159,00	477
Szepes	465	124,00	467
Esztergom	452	172,00	454
Hajdú	412	54,50	412
Szolnok-Doboka	411	28,50	411
Nógrád	369	39,00	369
Jász-Nagykun-Szolnok	339	71,50	340
Arad	322	88,75	323
Felső-Fehér	316		316
Torontál	304	19,00	304
Békés	286	43,00	286
Zólyom	264	91,00	265
Tolna	240	87,50	241
Modrus-Fiume	218	99,00	219
Vas	211	82,00	212
Moson	183	87,50	184
Veszprém	178	3,00	178
Szatmár	171	148,50	173
Ugocsa	150		150
Csanád	145	30,00	145
Árva	135	36,00	135
Bars	103	55,00	103
Szatmár	100		100
Mátra	75	12,00	75
Bánát	73	25,50	73
Sáros	53		53
Verőce	50	24,00	50
Zemplén	50		50
Pozsega	49	48,00	49
Csorna	40		40
Beszterce-Naszód	35		35
Ung	34	60,00	35
Liptó	22		22
Zágráb	16	32,50	16
Bihar	14	38,00	14

<i>Vármegyék</i>	<i>Összeg / Forint</i>	<i>Összeg / Krajcár</i>	<i>Summa (Ft)</i>
Turóc	14	30,00	14
Csongrád	13	6,00	13
Gyöngyös	11		11
Körös	7	30,50	7
Zemplén	6		6
Bereg	4	56,50	4
Belovár-Kőrös	3	33,00	3
<i>Végösszeg</i>	<i>38 476</i>	<i>4000,00</i>	<i>38 542 Ft</i>

Forrás: Simon 1808: 65–96.

5. táblázat

<i>Összegkategóriák</i>	
<i>Adományozott összegek nagysága alapján megállapított kategóriák (Ft)</i>	<i>Összesen (Ft)</i>
0–100	570
101–500	6 759
501–1000	6 720
1001–2000	10 175
2001-től	14 293

A lajstromíveken azok nevét is megemlítik, akik a nem pénzügyi jellegű koordinációban segítettek. Ez a névsor több szempontból is fontos. Jól látható belőle, hogy a koordinációt végzők közül sokan később is betöltöttek valamilyen pozíciót az intézmény életében – őket azokhoz tudnám hasonlítani, akik az akadémia alapításakor bekerültek az alapszabályt kidolgozó bizottságba. Nem anyagi értelemben járultak ugyan hozzá az intézmény alapításához, de mégis egyértelműen megillette őket egyfajta társadalmi elismerés. Közéjük sorolta Cházár Simon Antal katolikus papot és tanítót, az iskola első igazgatóját, valamint Csúry Ferencet, aki „a Nevelő Ház’ Gazdaságának Gondviselője és Perceptor” volt, továbbá Schwartzert Antalt, az első számú tanítót, Kapuváry Sámuel másodtanárt, a siketnéma Fáj Károly Ferencet, aki a szépírást és a rajzolást tanította és az irgalmas barátokat, akik egészségügyi felügyeletet biztosítottak a növendékeknek.⁵⁷

Cházár András nemcsak utólagos megítélésében hasonlított Széchenyire, hanem abban is, hogy a siketiskola finanszírozását nem elsősorban alapítványi formában képzelte el. Az első tervek között annak a lehetőségét is felvetette, hogy adakozzanak, netán adózzanak azok, akik később ezt a szociális szolgáltatást valószínűsíthetően igénybe fogják venni, tehát például a friss házások, illetve a városok. Opcióként említette még a lottériát, azaz a szerencsejátékot is: az abból származó pénz egy részét például visszatartotta volna, emellett a végrendeletekre

⁵⁷ Simon 1808: 84.

is utalt lehetséges pénzforrásként.⁵⁸ Végül „a király a helytartó-tanácsnak 1802. jan. 12-én kelt rendeletével tudtára adta az ország lakosságának, hogy alapítványnak összegét 2000 Ftban szabja meg s aki ez összeget az intézet számára leteszi, annak jogában állandó egy siketnémát fölvételre kijelölni s meghatározni azt, hogy magyarul, vagy németül taníttassék-e.”⁵⁹ Ezért láttam jónak az alábbiakban köz-zétenni a diákok névsorát, ebben ugyanis feltüntették a származási helyüket.

6. táblázat

„Nevek A jelen lévő Siket-Néma Nevendékeknek”

Sorszám	A' Nevendékek Nevei	Hazájok	Vármegye
1.	Bründler Ferentz	Pest	Pest
2.	Derner József	Novaszelló	Bács
3.	Dora József György	Jászberény	Jázság
4.	Ehold Károly	Pest	Pest
5.	Groszmann Ferentz	Kőszeg	Vas
6.	Hegyi Mátyás	Bogáts	Borsod
7.	Henisch Károly	Óvár	Moson
8.	Jáhn Lajos	Új Péts	Torontál
9.	Lulits János	Ó Pasna	Sirmia [Szerém]
10.	Muray Ambrus	Vetés	Szatmár
11.	Poroptsits András	Szabadka	Bács
12.	Remer Mihály	Pest	Pest
13.	Tömör Pál	Csór	Fejér Vár
14.	Vangroschovszky Antal	Pozsony	Pozsony
15.	Antal Katalin	Kos-Pallag [Kóspallag]	Hont
16.	Gneiszt Trézsi	Nagy-Mártony	Sopron
17.	Gyuratsik Joanna	Horelitz	Trencsén
18.	Gyuratsik Éva	Horelitz	Trencsén
19.	Haubenhoffer Anna	Pilingérhely	Magy. Orsz. Határ
20.	Schrott Anna	Sopron	Sopron

Forrás: N. N. 1802.

Végezetül érdemes megemlíteni azokat a magyarázatokat, amelyekkel megindokolták a gyűjtés szükségességét, és amelyekre hivatkozva évtizedeken át gyűjtötték az adományokat. May, Stork és Cházár többféle érveléssel támasztotta alá az intézmény felállításának szükségességét. Közülük az egyik legfontosabb az volt, amit sokáig hangoztattak az adománygyűjtés során, hogy a leendő diákok is „Emberék, az az észszel bíró, s halhatatlan lélekkel megajándékozott teremtmények, mint a' hallók”. Emellett az a hivatkozás is elhangzott, hogy akit nem

⁵⁸ Gácsér 1902: 49.

⁵⁹ Borbély 1902: 91.

tanítanak meg imádkozni, az nem tud kapcsolatot teremteni semmilyen transzcendens létezővel. Ez az érv minden egyházközösségben hatásos volt, ugyanis a gyűjtésben az összes felekezet képviseltette magát, noha maga a siketiskola nem tartozott egyik felekezeti fennhatósága alá sem. Azt, hogy ez mégis milyen jelentős magyarázóerővel bírt, mi sem mutatja jobban, mint hogy ezt az érvelést tartalmazó prédikációk is fennmaradtak.⁶⁰ Az alapítók harmadik érve pedig az volt, hogy:

„a Siket-némák a' hazának és a' polgári társaságnak tagjai: a' hallás héjánossága meg nem foszthatja őket azon justtól, mellyben a' többi hazafiak részesülnek, s ez föl nem szabadíthatja őket azon kötelességek alól, mellyekre a' társasági szövetségre nézve mindenik tag köteleztetik: kötelesek tehát ők is a' hallókkal egyetemben tehetéseik szerint a' közjót előmozdítani.”⁶¹

Ez utóbbi érv az 1800-as évek elején még nem volt különösebben hangsúlyos. Ugyanakkor e három érv azt is megmagyarázza, hogy miért a felekezeten átívelő társadalmi érintkezés adta az adományozás egyik legfőbb bázisát. A különböző városok, falvak lakói, vármegyék, iskolák, céhek nevében érkező adományok nem minden esetben egy adott felekezettől származtak, hanem olyan szekuláris csoportoktól, melyeknek tagjai egyénként nem azonos felekezethez tartoztak. A siketnéma diákok oktatása társadalmi hasznosság szempontjából sikeres volt. Schwartzter jelentéséből legalábbis kiderül, hogy a gyermekek többféle mesterséget is elsajátítottak.⁶²

Emellett a siketek számára írott, nyelvújítás kori tankönyvek érdekessége a nyelvről és a siketiségről való gondolkodás, valamint a tankönyvek által indirekt módon közvetített, leegyszerűsített, pedagógiai célú és megfogalmazású világszemlélet bemutatása. A siketség és a magyar nyelv ügyének kérdése kétségtelenül összefüggéseket mutat bizonyos pontokon, erre azonban e dolgozat keretei között csak utalni van módom. Érdekességgéppen idézek az 1817-es tankönyvből:

„Én nem hallhatok. Én nevethek, sírhatok, fohászkodhatok, nyöszöröghetek, zokoghatok, ásítozhatok, prüszszenthetek. Én kiálthatok, és fütöghetek. Én beszélhetek, és halgathatok. Én megfordulhatok. Én lehajulhatok, és ismét felállhatok. Én megbotozhatok, eleshetek, és ismét felkelhetek. Én mozdíthatom magamat a' mint akarom, vagy Akaratom szerint. [...] Én Ember vagyok. Te Ember vagy. Az Atyám Ember. Az Anyám Ember. A' Bátyám az Öcsém Ember. A' Néném, Húgom Ember. Én és te, Az Atya és az Anya, A' Fiú és a' Leány, A' Gyermekek és a' Leányzó, Az ifjú és a' Szűz, A' Férjfi és az Aszszony, A' Tsötsömös és az Öreg, Mindnyáján *Emberek* vagyunk.”⁶³

⁶⁰ Bellitz 1801.

⁶¹ N. J. 1817: 144.

⁶² Meszlény 1812: 244.

⁶³ Schwartzter 1817: 8–9. Kiemelés az eredetiben.

* * *

A Váci Siketiskola alapítása figyelemre méltó példája az olyan típusú társadalmi gyakorlatoknak, amelyekben rendi és nem rendi elemek egyaránt fellelhetők. Az alapítás 18. századi rendi bürokratikus eszközök segítségével zajlott, az udvar és a Helytartótanács is kulcsszerepet játszott benne, de a mozgalom sikere nem a főrangú vezetőrétegek önálló tevékenységén múltott: az országos mértékű gyűjtésben a rendi társadalom egésze részt vett. Az adományozás ebben az esetben önmagában még nem bírt közösségteremtő erővel, nem is a városfejlődés termelte ki, társadalmi jelentősége pedig nem elsősorban a tényleges eredményein múltott.⁶⁴ Inkább egy folyamat kezdetét jelzi, szimbolikus eszközként tekinthetünk rá: formálta a közösségi normarendszert, mely meghatározta az egyén életét. Az intézményalapítás mozgalma alakította a siketségről mint kognitív fogatékosságról kialakult közvéleményt, valamelyest elfogadtatta a normától való eltérést, a siketek és némák integrálását beépítette a közösség által elfogadott célok közé. Az intézmények alapítása nemcsak a Váci Siketiskola esetében bírt ilyen hatóerővel, a 19. századi alapításokkal együtt járt a közvélemény formálása is. A rendiség nem személyekre, hanem azonos jogállású csoportokra tagolta a társadalmat, ezért a nem rendi alapon létrejött csoportosulás, valamint az ilyen elkülönített, hátrányos helyzetben lévő csoportok támogatása már önmagában is szemléletbeli változást mutat. Az intézményalapítást annak tudatában tekinthetjük újszerű kezdeményezésnek, hogy a népjóléti intézményrendszer kiépülése Magyarországon csak a 19. század második felében vett nagyobb lendületet, így az alapításról kialakult narratíva is meghatározó, mivel egy lassú, máig ható folyamat korai állomásának tűnik.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár (OSzK PKT)

Bellitz János 1801: *Jól Tselekszünk ha azt tselekesszük, hogy a' siketek halljanak és a' némák szóljanak. Így szöllanak minden jó Keresztény Magyar Hazafiak így azokkal együtt* Bellitz János, Szent Antalfai Evang. Prédikátor, Kassa. OSzK PKT 95. doboz, 8°, 23.

Cházár András 1801: *„A fő Valóság nem elégedvén meg a maga magános boldogságával” – kezdetű kérése a siketnémák tanítása érdekében az ország lakóihoz (7000 példányban). Kelt Rozsnyón 1801 Boldogasszony hava 28. napján. Utána nyomtatva a Helytartótanácsnak az ország törvényhatóságaihoz intézett, 1800. okt. 1-én kelt 24112. sz. rendelete és T. Nemes Gömör vármegyének a Ht. t. rendeletre Pelsőcön 1801. jan. 22-én hozott Végezése, Ritka.ó. a. német nyelven, mely jan. 27-én kelt. tót nyelven, mely 1801. 1. 27-én kelt. Kassa. OSzK PKT 1801. évkör, 2°, 2.*

May József 1799a: *Intézet egy siketeket és némákat nevelő-oskolának fel-állítása végett magyar országban.* OSzK PKT 91. doboz, 2°, 6.

⁶⁴ Tóth 2005: 7–16.

- May József 1799b: *Rövid tudósítás a' bétsi tsászári királyi siketek és némák oskolájának mi-volta, és rendtartásai felől. A siketokról, és némákról.* OSzK PKT 91. doboz, 2°, 6.
- May József 1801: *Töldalék A' Magyar Hirmondónak, Januariusnak 30-dik napján 1801-dik Esztendőben költ árkusához. Intézet egy siketeket és némákat nevelő oskolájának fel állítása végett Magyar-Országban. Máj József A' bétsi tsászári siketek, és némák oskolá-joknak igazgatója által.* OSzK PKT 95. doboz, 8°, 12.
- N. N. (1802) *A' Siket-némák' nevelés, és tanítás által áhétatos keresztényekké és az ország hasznos tagjaivá váló formálásának szükséges vóltáról szóló irás,* Vác, Máramarosi Gottlieb Antal' betüivel. OSzK PKT 1802. évkör, 103. doboz.
- N. N. 1803: *Programm über die Notwendigkeit taubstumme Kinder durch die Erziehung, und den Unterricht in wahre Gottesverehrer, und nützliche Glieder bes Staates zu ver-wandlen,* Waißen. OSzK PKT 1802. évkör, 104. doboz, 4°, 16.
- Stork, Friedrich 1780: *Zweyte öffentliche Prüfung der Taubstummen.* OSzK PKT 1780. évkör, 2°, 4.
- Cházár András 1806: *A' magyar nemzethez! Nagyszombat.*
- Cházár András 1807: *A' magyar nyelvet tárgyzó 's a' Magyar Kurir által ki-hirdettetett ju-talom kérdéseknek fontossabban lehető meg-felelésére előre botsátott elmélkedései Cházár Andrásnak, NagySzombatban.* Jelinek Ventzel betüivel, Nagyszombat.
- de l'Épée, Charles Michel 1776: *Institution des sourds et muets, par la voie des signes mét-hodiques.* Paris. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1040582v/f7.image> – utolsó letöltés: 2023. május 1.
- Döbrentei Gábor (szerk.) 1832: *A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 1. Pest.
- Friml Aladár (ford. bev. jegyz.) 1913: *Az 1777-iki Ratio Educationis.* Budapest.
- Josephi Márton 1811: *Lexicon trilingue Latino-Hungarico-Germanicum.* 2. Viennae Austriae.
- Kazinczy Ferenc 2015: *Magyarországi utak.* (S. a. r.: Orbán László.) Debrecen.
- Simon Antal 1808: *Igaz Mester a' ki tanítványai igen rövid idő alatt, minden unalom nél-kül egyszerre írni és olvasni is megtanítja. Írta a' magyarok hasznára Simon Antal, Győri Megyebéli Világi Pap, és A. M. K. Siket-Néma Intézetnek Igazgatója Vátson.* Buda.
- Schwartzter Antal 1817: *Első esméretek a' siketnémák számára.* Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos (szerk.) 1985: *Széchenyi pesti tervei.* Budapest.
- Bellágh Rózsa 2005: Mecenatúra Bod Péter korában. *Magyar Könyvszemle* (121.) 3. 328.
- Birnbacher, Dieter (Hg.) 2006: *Utilitarianism. Der Utilitarismus.* Stuttgart.
- Bodnár-Király Tibor 2018: *Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának ma-gyarországi eszmétörténetében (Politica és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudomá-nyosságában).* (PhD-disszertáció.) <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.129>
- Borbély Sándor (szerk.) 1902: *Emlék-könyv a siketnémák váczi országos királyi intézete 100 éves fennállásának ünnepe alkalmára.* Budapest.

- Borbély Sándor 1924: *A Magyar Siketnéma-Oktatás bibliográfiája és adatgyűjteménye 1920 végéig. Összeállította a Siketnémaintézeti tanárok országos egyesületének felkérésére Borbély Sándor egyesületi alelnök, a Siketnémák Váczi Kir. Orsz. Intézetének Igazgatója.* Vác.
- Brown, Mary Elizabeth 1913: *Dedications. An Anthology of the Forms Used from the Earliest Day of Book-Making to the Present Time.* New York.
- Csicsay Lajos 2002: *Iskolatörténet.* Dunaszerdahely.
- Ellger-Rüttgardt, Sieglind Luise 2008a: *Behinderten-pädagogik – eine Bilanz, Bildungspolitik und Theorieentwicklung von 1950 bis zur Gegenwart.* Stuttgart.
- Ellger-Rüttgardt, Sieglind Luise 2008b: *Geschichte der Sonderpädagogik.* München – Basel.
- Ember Győző 1940: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848.* Budapest.
- Gácsér József 1902: *Jólétszi Cházár András életrajza a siketnémák váczi országos királyi intézetének keletkezése. Különlenyomat az intézet száz éves fennállásának jubileuma alkalmával kiadott „Emlékkönyv”-ből.* Budapest.
- Hattyar Helga 2008: *A magyarországi siketek nyelvvelajátításának és nyelvhasználatának szociolingvisztikai vizsgálata.* (PhD-disszertáció.) http://doktori.btk.elte.hu/lingv/hattyar/diss_nem.pdf – utolsó letöltés: 2023. május 1.
- Heinicke, Samuel 1778: *Beobachtungen über Stumme u. die menschliche Sprache.* Hamburg.
- Heinicke, Samuel 1789: *Über die Denkart der Taubstummen.* Leipzig.
- Hegedűs Lajos – Ficsorné Kurunczi Margit – Szepessy Judik Dorottya – Pajor Emese – Könczei György 2009: *A fogyatékoság hazai és nemzetközi története.* (Egyetemi jegyzet.) Budapest.
- Hofbauer, Karl 1864: *Die Wieden mit den Edelsitzen Conradswerd, Mühlfeld, Schaumburgerhof und dem Freigrunde Hungerbrunn. Historisch-topographische Skizzen zur Schilderung der Vorstädte Wiens.* Wien.
- Huber, Alfons 1867: *Geschichte der Gründung und der Wirksamkeit der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestandes.* Wien.
- Kluebing, Harm – Schmale, Wolfgang (Hg.) 2004: *Das Reich und seine Territorialstaaten im 17. und 18. Jahrhundert: Aspekte des Mit-, Neben- und Gegeneinander.* Düsseldorf.
- Knapp, Karl 1954: Der Taubstumme als Glied der Gemeinschaft. In: *Festschrift zum 175-Jährigen Bestande des BundesTaubstummeninstitutes.* Wien, 65–86.
- Löwe, Armin 1992: *Hörgeschädigtenpädagogik international.* Heidelberg.
- Möckel, Andreas 2007: *Geschichte der Heilpädagogik oder Macht und Ohnmacht der Erziehung.* Stuttgart.
- Niemeyer, August Hermann 1805: *Über die Organisation öffentlicher Schulen und Erziehungsanstalten.* Halle.
- Niemeyer, August Hermann 1810: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner,* Zweyter Theil. Halle.
- N. J. 1817: A' Siket-némák' Váczi Intézetéről. *Tudományos Gyűjtemény* 7. 142–150.
- Pesti Brigitta 2013: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében.* Budapest.

- Schmidt, Marion – Werner, Anja (Hg.) 2019: *Zwischen Fremdbestimmung und Autonomie, Neue Impulse zur Gehörlosengeschichte in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Bielefeld. <https://doi.org/10.1515/9783839447161>
- Scholtz Lajos – Sturmán Márton 1914: Magyar Siket-Néma Oktatás. *A Siketnéma Intézeti Tanárok Országos Egyesületének Hivatalos Lapja* (16.) 5. 111–112.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Vay Sándor 1899: A Váci Siket-Néma Intézet alapítói. *Vasárnapi Újság* (46.) 38. szeptember 17. 631–633.
- Wallmann, Johannes 2005: *Der Pietismus*. Göttingen.

Nem „málenkij robot” – új megközelítésben a német származású lakosság deportálástörténete

Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 472 oldal.

Iránymutató és példaértékű kötet jelent meg 2020-ban a Kronosz Kiadó gondozásában a Magyarországról a II. világháború következményeként a Szovjetunióba deportált német származású civilekről, akiket 1944 decemberében a szovjet Államvédelmi Bizottság 7161. számú rendelete nyomán hurcoltak el jóvátételi munkára. A kötet egyértelműen bizonyítja, hogy az ország mai területéről származó áldozatok száma mintegy 25 500 fő volt. A könyv alapjául szolgáló disszertáció szerzője az a Márkus Beáta, aki 2019-ben védte meg doktori fokozatát az Andrassy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetemen, és ezért a munkájáért egy évvel később elsőként kapta meg a Heinek Ottó-díjat, mellyel a magyarországi németek történetét és kultúráját feltáró fiatal kutatók munkáját ismerik el.

Márkus könyve tíz év kutatását összegzi, és alapvetően tér el a Magyarországon megszokott – a szovjet kényszermunkát vizsgáló – munkáktól. Rendkívül szisztematikus összehasonlító módszerrel, körültekintő terminológiai precizitással vizsgálja a mai Magyarország területén – helyi és regionális szinten – a német származású lakosok deportálását, így gyökeresen különbözik attól a számtalan munkától, amelyben a málenkij robot története többnyire csupán az események menetére és az elhurcoltak számára terjed ki. A kötet komparatív megközelítése igazi revelációval bír, hiszen a témában még nem született olyan történeti munka, amelyik regionális összehasonlításban vizsgálná a hasonlóságokat és az eltéréseket.

Márkus Beáta követésre érdemes módszertant alkalmazott az elhurcolások vizsgálatához: a makro szint felől haladt a mikro szint felé. Ennek megfelelően átnézte a vármegyék vezetésének dokumentumait, majd a járásokét is, így térképezve fel azt, hogy a térség mely településeit érintette a deportálás. Később pedig ezeknek az iratanyagát vetette szisztematikus vizsgálat alá. Így többszörösen is átlépete a téma kapcsán szokásos egyfókuszú és egydimenziós helytörténeti megközelítés kereteit.

Márkus öt nagy – a közigazgatási határokon átlépő – régióra osztotta Magyarországot mai területét. Ezek a következők: Sváb-Törökország,¹ Budapest környéke, Bács-Kiskun, Békés-Csanád, Északkelet-Magyarország. A szerző ezen

¹ Sváb-Törökország (Schwäbische Türkei) a Duna–Dráva-háromszög déli része, azaz a mai Tolna, Baranya, valamint Somogy vármegye. A 18. században több mint 200 német települést hoztak itt létre.

régiók szerinti felosztásban, egymástól elkülönítve mutatja be a deportálások menetét az ország területén. Így az ezt tárgyaló egyes fejezetek mindegyike ugyanazokat a témákat dolgozza fel: a deportálási terület és a róla szóló írásos források; a régió szovjet megszállásának története; a terület etnikai összetétele; a deportálás végrehajtása; intézkedések az elhurcolások előtt és után; a német származás értelmezései a régióban; a régióból deportáltak létszáma.

Mindezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a szerző nem ad mélyreható magyarázatot arra, miért hiányoznak a munkájából teljes mértékben a nyugati vármegyék. A kötet 22. oldalán tárgyalja azt, hogy mely levéltárakban kutatott, és itt szintén nem említi a nyugati területek archívumait. Ha a Márkus által Északkelet-Magyarország régió² néven megjelölt területet vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a szovjet hatóságok szempontjából sokkal inkább megérte volna – a könyvben nem tárgyalt – Nyugat-³ és Északnyugat-Magyarországról⁴ elhurcolni embereket. Ott ugyanis az 1941-es népszámlálás alapján nagyobb számban éltek olyanok, akik német anyanyelvűnek vagy éppen német nemzetiségűnek tekintették magukat.⁵

Lássunk erre néhány példát! A szerző adatai szerint Borsod vármegyében 1941-ben 361 ember vallotta magát német anyanyelvűnek, míg német nemzetiségűnek csupán 145, ezzel szemben Sopron vármegyében 12 ezer főnek volt a német az első nyelve, míg németnek 10 ezer fő érezte magát.⁶ De még Fejér, Győr-Moson-Pozsony, Veszprém vármegyékben is 20 ezer, illetve még annál is több állampolgár volt német anyanyelvű, a magukat német nemzetiségűnek vallók száma pedig 13 és 16 ezer fő között mozgott.⁷ Mindezek tükrében a szerző által nem megválaszolt kérdés az, hogy ha a szovjetek rendszerszerűen és kifejezetten a magukat németnek vallók után kutattak, és ehhez felhasználták a magyar közigazgatás kollaboráló vagy a túlélésük érdekében az új rendszerhez alkalmazkodó tisztségviselőit, akkor ezekről a területekről miért nem történt deportálás, miért került el ez a terület a szovjet hatóságok figyelmét.

A fenti példától eltekintve a kötet állításai meggyőzően és szinte minden ponton ellentmondanak a szovjet kényszermunka tradicionális vizsgálatának. Márkus kutatásai szerint az országos összehasonlítások alapján egyértelmű, hogy a magyar hatóságok a német lakossággal fennálló konfliktusai miatt működtek

² Márkus ezen terület alatt a következő vármegyéket érti: Hajdú, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Borsod, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna, Zemplén.

³ Ezen régió a következő vármegyéket foglalhatná magában: Győr-Moson-Pozsony, Sopron, Vas, Zala.

⁴ Ezen régió a következő vármegyéket foglalhatná magában: Komárom és Esztergom, Veszprém, Fejér.

⁵ A 64. oldalon Márkus ugyan megjegyzi, hogy azokra – a nyugati –, területekre, amelyek a 7161-es határozat (1944. december) után kerültek megszállás alá, nem vonatkozott a rendelet. Ugyanakkor nem világos, hogy a szovjet hatóságok ezt a rendeletet miért nem terjesztették ki a németek által legsűrűbben lakott területekre.

⁶ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 18.

⁷ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 19.

együtt a németek deportálásában. Ugyanakkor az, hogy végül kiket deportáltak, azon múlt, hogy ki mit értett német származás alatt, és ez olykor még a vizsgált településeken belül is eltérő megítélés alá esett. Márkus szerint az említett konfliktus abból adódott, hogy a magyar állam célja – függetlenül attól, hogy a dualizmusról vagy éppen a két világháború közötti időszakról beszélünk – az asszimiláció volt, ezzel viszont éppen ellentétes folyamat zajlott le a német származású kisebbség egy részének körében, mely igyekezett megőrizni az identitását. A Volksbundhoz való csatlakozás vagy éppen az 1941-es népszámláláson a német nemzetiség vállalása ugyanennek az identitásnak a manifesztuma.

A kötet címe – *„Csak egy csepp német vér”* – azt a szovjet elképzelést tükrözi, amelyik egységes származási és genealógiai csoportnak tekintette a németeket. Ebben igencsak hasonlított a felfogásuk a Harmadik Birodalom fajelméletére, mely szerint a német (is) egy leszármazáson alapuló csoport. Ez a megközelítés jelölte ki az elhurcolandó emberek legnagyobb csoportját. Ezzel szemben a magyar hatóságok nagyobb teret engedtek az öndefiníciónak – noha ezen megközelítésüknek alig tudtak érvényt szerezni –, míg a szovjeteknek ez egyáltalán nem volt fontos.

A szerző éles szemmel vette észre a málenkij robot és a deportálások témakörében megjelent rengeteg irodalmi és szakirodalmi mű szemet szűrő gyengeségeit. Márkus érzékenyen helyezi mérlegre az eddigi eredményeket, és kíméletlenül – de neveket nem említve – teszi szóvá például azt a terminológiai káoszt, amelynek során a málenkij robot kifejezés ma már számos, egymástól jelentősen eltérő eseményt jelöl. Éppen ezért Márkus ezt nem is használja. Szerinte ugyancsak rögzült toposz lett a szovjetek démonizálása, mely helyett igencsak fontos lenne, hogy a téma kutatói egy analitikus nézőpontot vegyenek fel. Márkus ezen meglátásaival nehéz lenne nem egyetérteni.

Márkus legfontosabb állításai bátran szembe mennek a téma eddigi kutatásának mára már toposzá vált megállapításaival. Legfontosabb állításai a következők: a szovjetek bizonyos rendszer szerint hurcoltak el embereket, a folyamat korántsem volt olyan kaotikus, mint ahogyan arról korábban írtak; a szovjet statisztikák megbízhatók (az elhurcolt németek számának tekintetében is); a deportálás menetére nem hatott ki a háború vagy a harcok elhúzódása; a szovjetek célzottan németeket kerestek, más etnikai csoportokra nem terjesztették ki a deportálást; a magyar államot és hatóságait egyértelmű felelősség terheli az állampolgárai kiszolgáltatásáért; azok a tisztviselők tanúsítottak több kegyetlenséget, akiknek nem volt mindennapi tapasztalatuk a német nemzetiségi mozgalmakkal; a deportálás volt a németek diszkriminálásának első lépése; a magyar hatóságok a „rossz németek” feláldozásával akarták a „jó magyarokat” menteni.

Márkus figyelme kiterjed arra is, amit számos kutató érzelmi vagy éppen a jelenlegi politikai hatalommal azonos értékrend, a reflektálatlan antikommunista hevület miatt figyelmen kívül hagy; nevezetesen azt, hogy mára a „málenkij robot” témája és kutatása sajnos emlékezetpolitikai eszköz lett. Itt említendő, hogy Márkus Beáta Tóth Ágnessel – akinek a nevéhez a magyarországi németek

történetének olyan alpműve kötődik, mint például a *Hazatértek – A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek* című kötet – közös projekt keretében kutatja a deportálás emlékezetkultúráját.

A kötet üdítően új témafelvetése a deportálás emlékezetkultúrájának vizsgálata is, ám érthető módon nem ez képezi a mű fókuszát, inkább csak érintőlegesen van jelen. Azok a folyamatok azonban, amelyeket bemutat, annál fontosabbak. Ilyen például az, hogy az emlékművek kezdetben szakrális térben jöttek létre, például offer táblaként templomokban és temetőben. Ezek kifejezetten rejtve voltak a politikai hatalom szeme elől, és csak az érintett ember családja, közössége tudta őket dekódolni. Mindez erősítette a német származású családok összetartozását.

Márkus szerint a téma emlékezetpolitikai átszínezésében kulcsszerepet játszott az, hogy a harmadik Orbán-kormány 2015-öt a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította. Azonban ez is homogenizáló folyamat volt, amelyben a németek elhurcolásának csak névleges vagy éppen semmilyen szerep nem jutott, mert az emlékezésben egy antikommunista magyar szenvedéstörténet narratívája vált egyeduralkodóvá. Ez pedig egyértelműen elmosta az áldozati csoportok közötti különbségeket többek között azzal, hogy emléknapként olyan napokat jelöltek ki, amelyek nem bírtak jelentéssel azon csoportok és családok esetében, melyeket német származásuk miatt hurcoltak el.

A szovjetek által okozott magyar szenvedés narratívája visszatükröződik az ekkor állított emlékműben is. A kötet borítója ugyan ennek a szobornak egy részletét ábrázolja, ezen az emlékművön azonban Márkus szerint semmiféle szimbolikus utalás nincs a származásuk miatt elhurcolt németekre. Itt érdemes lett volna megemlíteni, hogy a központi, 2017-ben a Ferencvárosi pályaudvaron felállított Málénkij Robot Emlékhely alkotója az a Párkányi Raab Péter, aki a 2014-ben emelt és rendkívüli botrányosorozatot kavarázó *A német megszállás áldozatainak emlékműve* című alkotást is készítette. Mindkét esetben jellemző az áldozati csoportok érzékenységeinek és elvárásainak részleges vagy teljes figyelmen kívül hagyása, és helyette a „magyar szenvedés” főnarratívájának uralkodóvá tétele. Márkus meggyőzően mutat rá arra, hogy a budapesti helyszín választásával vagy éppen magával az emlékművel miként hagyták figyelmen kívül a német származású civileket, akárcsak a német megszállás emlékműve kapcsán a holokausztáldozatok családjait.

Itt talán még meg lehetett volna említeni a téma első hazai filmes feldolgozását, mely ugyancsak az emlékévkapcsán született meg *Örök tél* címmel.⁸ A Szász Attila által rendezett filmet 2018-ban mutatták be. Főszereplője egy sváb környezetből származó nő, akit társaival együtt kényszermunkára hurcolnak a Szovjetunióba. Későbbi kutatásai során a könyv szerzőjének talán érdemes lenne megvizsgálni az egyes karakterek etnikai-kulturális identitásának megjelenését

⁸ *Örök tél*. Magyar történelmi dráma, 110 perc. 2018. Rendezte: Szász Attila. Szupermodern Stúdió.

a filmen, hiszen látható módon ennek a rendező – és a megrendelő, a Gulág Emlekbizottság – igencsak nagy figyelmet szentelt. A filmben csak olyan karakterek jelennek meg, akik az 1941-es népszámláskor magyarnak vallották magukat, így „jó svábnak” minősültek. Azaz továbbra is csak az asszimiláltak tekinthetők olyan szereplőknek, akik az események után hetven évvel megjeleníthetők filmen.

A kötet a szokásosnak és elvártnak tekinthető összegzésen túlmenően egy igencsak hasznos témafelvetéssel zárul, amelyben Márkus a témához kötődő eddig még feltáratlan területekre hívja fel a magyarországi németek deportálását kutatók figyelmét. Ilyen például a szatmári svábok deportálásának története, mélyrehatóbb kutatások Északkelet-Magyarországon, a kollaboráló magyar hatóságok etnikai összetétele és azoknak a stratégiáknak a megismerése, amelyek segítségével sikerült kimaradni a deportálásból. Csupán remélhetjük, hogy Márkus Beáta mindezen kérdések megválaszolásával és hasonlóan kiváló kötettel fog legközelebb is jelentkezni.

Kunt Gergely

Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János: Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686).

(Pécs története, főszerk.: Vonyó József.) Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Pécs – Budapest, 2020. 383 oldal.

Hosszabb várakozás után, 2020-ban jelent meg Sudár Balázs, Varga Szabolcs és Varga J. János közös munkájaként a *Pécs története* sorozat harmadik kötete, *A hódoltság korában (1543–1686)*. Első ránézésre várostörténeti könyvet tartunk a kezünkben, és még a tartalomjegyzéket böngészve is így gondolhatjuk. A látszat ellenére azonban a kötet ennél többet rejt, valójában a magyarországi oszmán hódoltság korának legfrissebb kutatási eredményeit kapjuk meg „pécsi szemüvegen” keresztül.

A szerzők komoly feladatot tűztek ki maguk elé, amikor széles olvasói táborra céloztak meg a kötetükkel, de e feladatot kimondottan jól oldották meg. A korszak bemutatásának nehézsége, hogy számos olyan alapfogalom és történeti kifejezés kapcsolódik hozzá (pl. tímár, vakf, küllije), amelynek jelentése nem mindenki számára egyértelmű sőt, akár ismeretlen is lehet. Éppen ezért sok mindent részletesen be kell mutatni a szélesebb olvasóközönségnek, és ez egy várostörténeti monográfia keretei között nehezen megoldható feladatnak tűnik. Erre a szerzők azt a megoldást választották, hogy minden fejezet elejére egy viszonylag részletes általános ismertetést írtak, amelyet az adott téma pécsi vonatkozása követ. Így a kötetet végigolvasva nemcsak Pécsről, hanem a hódoltságról is átfogó kép bontakozik ki az olvasó előtt. Nem kell csalódnunk azonban az apró adatokra vadászó

érdeklődőknek sem, mert számos részletes táblázat és térkép foglalja össze az ismereteket és ad lehetőséget azok elemzésére, átgondolására.

A csaknem A4-es méretű, színes, 383 oldalas kötet hat fő fejezetre és további hat kiegészítő részre tagolódik. A kötetben párhuzamos szerkesztési elv figyelhető meg, az egyes fejezetekben egymást követően ismerhetjük meg Pécs történetének muszlim és keresztény oldalát. Az olvasó nem egy szigorúan eseménytörténetet bemutató kötetet tarthat a kezében, hanem a város történetét tágra értelmezve annak társadalmával, kulturális életével, vallásaival és a város képének változásaival is megismerkedhet.

Az első, historiográfiai áttekintést nyújtó fejezetben már kiviláglik a kötetnek az a jellegzetessége, amit kiemelkedő értékének is tartok. Nem száraz, felsorolásszerű ismertetést kapunk ugyanis, hanem útmutatót arról, hogyan nézzük, használjuk a Pécsre, de valójában a hódoltságra vonatkozó forrásokat. Mehmed bég történetén keresztül az olvasó megismerheti a hódoltságban készített összeírások fajtáit, jellemzőit. Az pedig, akit ez a téma részletesebben érdekel, a végjegyzetekben forrásokat és újabb szakirodalmat találhat. Az írott források mellett kiemelt figyelmet kaptak az ábrázolások is, a kötetben a sok színes ábra értelmezését és a velük kapcsolatos forráskritikai elemzéseket is végig élvezhetjük. Ugyanakkor megkönnyítette

volna az olvasó dolgát, ha a sok szép ábrához hivatkozás is tartozna a szövegben. Így időbe telik, mire megtaláljuk, hogy tulajdonképpen melyik ábrázolásról is szól az elemzés. Nagyon tanulságos az a gondolatsor, amelyik a Pécsről készült metszetek bemutatásakor végigköveti, hogy hogyan lesz Schmidtmayr hiteles városábrázolásából többszöri átdolgozás után már valótlan elemeket is tartalmazó kép. Hogyan kerülnek soha nem létezett elemek a sok-sok hiteles részletet tartalmazó metszetre, például hogyan „születik meg” Pécs a városa.

A következő fejezetben Pécs korszakbeli eseménytörténetét olvashatjuk: a hódoltság kori eseményeket Sudár Balázs, a visszafoglaló háborúk menetét pedig Varga J. János tollából ismerhetjük meg. Az események térbeli elhelyezését több, nagyon igényes térkép segíti. Pécsre és környékére koncentrálva a teljes hódoltságban lezajló folyamatok is ismertetésre kerülnek. Enélkül Szülejmán pécsi látogatásának kérdéskörét sem lehetne megérteni. Erről, a város életében is kiemelkedő eseményről még közel 150 évvel később Evlia Cselebi is hallott, de vajon valóban megtörtént? A tanulmánykötetből, hasonlóan több más esethez, erre a kérdésre vonatkozólag is megismerhetjük a teljes logikai gondolatsort, nem csak a konklúziót...

A III. fejezet Pécs városhálózatban betöltött szerepét elemzi. Ismert, hogy Pécs a középkori Magyarország városhálózatában kiemelkedő szerepet töltött be. Varga Szabolcs tollából ki-rajzolódnak a magyar városokkal, például Budával kialakított kapcsolatai és mellette a határokon átívelő, itáliai

és stájer területek felé irányuló, főként kereskedelmi összeköttetései is. A fejezet számos példával mutatja be nekünk Pécs helyzetét, így nyugat-európai ismertségét azok a Magyarországról szóló nyugati hírek szemléltetik, melyekben még Mohács elhelyezkedését is Pécshez viszonyítva adták meg. Ezt a helyzetet változtatta meg az oszmán hódítás, amelyet követően a hódoltságban és azon kívül eltérő várossorsokkal találkozhatunk. Pécs országos szerepe ekkor lecsökkent, de erdélyi kapcsolatai például megerősödtek, ami majd a pécsi reformáció formálódása kapcsán kap kiemelt hangsúlyt. Erről részletesen egy későbbi, a *Kultúra, művelődés, vallás* című fejezetben olvashatunk.

Míg a korszakban Pécs jelentősége a magyar városhálózat szempontjából kimondottan csökkent, addig a török városhálózatban kiemelkedő szerepet töltött be. Ehhez alapul szolgált a város középkori helyzete, amire ráépült a hódoltságban kialakuló közigazgatási központ minden intézményével. A város katonai szerepének csökkenése szinte unikális módon nem eredményezte az oszmán lakosság eltűnését, a közigazgatási szerep átrendeződését, hanem egy polgárabb város létrejöttét tette lehetővé. A kötet bemutatja az oszmán városhálózatot, mely Sudár Balázs kutatásai nyomán válik egyre ismertebbé. Ebben a hálózatban töltött be nagyon fontos szerepet Pécs, de ezt a többi hódoltsági város, így a vázlatosan bemutatásra kerülő Pest vagy Fehérvár sorsához viszonyítva értékelhetjük igazán.

A kötet következő nagy egységében Pécs társadalmával ismerkedhetünk meg, először a keresztény, majd

a muszlim lakossággal. Mivel az oszmán hódítás mindenképpen nagyon komoly cezúra, mely gyökeres változást hozott, ez talán ebben a fejezetben igényli és kapja meg a legnagyobb hangsúlyt. Varga Szabolcs viszonylag hosszan kifejtve mutatja be, hogy milyen állapotban érte Pécszet az oszmán terjeszkedés, de így válik érthetővé a változás mértéke is: kik azok, „akik távoztak”, kik azok, „akik maradtak” és kik azok, „akik érkeztek”. A forrásokból több életút is kirajzolódik, például Schreiber Farkasé, aki a hódítás előtti Pécssett a városi bírói tisztséget töltötte be, majd utána a Magyar Kamara szolgálatában tevékenykedett. Pécs másik híres szülötte, Bornemissza Gergely rövid életrajzát kisebb keretes szövegben olvashatjuk. A Pécsről távozók esetében a sok-sok életút nyomán nemcsak a menekülést érzékelhetjük, annak veszélyeivel együtt (útközben megtámadott és kifosztott emberek), hanem jól láthatóvá válnak az irányok is. A vizuális megjelenítés kifejezetten hasznos, jól szerkesztve igen sok információt gyorsan lehet átadni vele, ezért is örömteli szembesülni a kötetben használt sok térképpel és táblázattal, melyek ebben a fejezetben is segítik a megértést, és szemléletesen mutatják be a folyamatokat.

Nehéz a társadalmat alkotó embereket és az általuk végzett tevékenységeket élesen szétválasztani egymástól. Éppen ezért a IV. és V. fejezet sok szálon kapcsolódik egymáshoz, egy-egy gondolatkör más-más megvilágításban is visszatér. A hódítás nyomán érkező muszlim lakosság bemutatásakor kevesebb életút kapott helyet a Sudár Balázs által írt fejezetben, ám a szerző itt

sem feledkezett meg az oszmán tisztségekben, társadalmi rétegek ismeretében kevésbé járatos olvasókról. Leírásából részletesen megismerhetjük az oszmán társadalom általános jellemzőit, a katonákat, a civileket és az imahelyek alkalmazottait egyaránt. Láthatjuk azt is, hogy Pécssett hogyan alakult ki a városhoz kötődő oszmán réteg, és végigkövethetjük Kászim pasa és Memi bég feltűnését, majd a város fejlesztésében játszott jelentős szerepüket is. Kiderül, mennyit áldoztak erre a saját vagyonukból. Több táblázat mutatja be az ismert pécsi tisztviselőket, a szandzsákbégeket, a kádikat; ezeket böngészve több ismerős név is felbukkanhat. Pécs esetében kiemelten jelentős és a városias élet szempontjából fontos az értelmiség jelenléte, ez a városnak az oktatásban betöltött szerepköre nélkül nem maradhatott volna fenn a hódoltság teljes időszakában. A könyvből az oszmán oktatás rendszerét és annak jelentős személyiségeit is megismerhetjük, ami felvezeti a következő fejezetet, melyben a város irodalmi és zenei élete kerül kifejtésre.

Önálló gazdaságtörténeti fejezet nem került a kötetbe, így a legfontosabb tendenciák és elemek a társadalomról szóló fejezetbe integrálva olvashatók. Az oszmán rendszer esetében két, a magyar gyakorlattól nagyon eltérő és kiemelkedően fontos intézményrendszert kellett a szerzőknek mindenképp bemutatniuk; az alapítványokat (vakf) és a mukátaa rendszerét. Előbbi jelentőségét jól példázza, hogy Kászim pasa alapítványának köszönhetjük egyik legkiemelkedőbb oszmán műemlékünket, a város főterén álló dzsámit.

A muszlim imahelyek kapcsán a dzsámik mellett a derviskolostorok (tekke, balkáni törökben tettye) is tárgyalásra érdemesek, s Pécs egyik kedvelt kirándulóhelye, a Tettye neve is ennek emlékét őrzi. A Sudár Balázs által írt fejezetből nemcsak a dervisek vallási elgondolásai, hanem a hódításban betöltött szerepük is elének tárul. Ez a gondolatkör kicsit más megközelítésben a *Kultúra, művelődés, vallás* fejezetben is olvasható, amelyben a hódoltságban és Pécsen is feltűnő, különböző dervisrendekkel ismerkedhetünk meg. Itt derülhet ki az olvasó számára, hogyan is került Platón sírja Pécsre, ahogy azt is tudatosítja bennünk a szerző, hogy az oszmánok a kultúra segítségével is erősítették, illetve próbálták alátámasztani a magyar területek meghódítását.

A muszlim kultúrát taglaló fejezet után a kereszténység intézményeinek hódoltságskori helyi működéséről olvashatunk. A középkori püspöki székhely szerepe átalakult ugyan, de a folyamatosan megmaradó pécsi püspöki cím jelzi egykori nagyságát. Varga Szabolcs írásában érdekes történet bontakozik ki a püspöki kincsek sorsa kapcsán, melyek még lengyel területre is elkerültek. A városban maradt keresztény közösség vallási életét a reformáció térnyerése kavarta fel. Itt válik kimondottan fontossá, hogy Pécsen jelentős keresztény lakosság maradt meg, s annak hitélete szervesen bekapcsolódott a magyarság köreiben tapasztalható vallási folyamatokba. A legtöbb magyar várostól eltérő módon Pécsen jelentős unitárius közösség szerveződött meg, és e közösség tevékenységének is köszönhetően a város komoly hitviták helyszínévé

vált. Az úgynevezett Pécsi Disputa részletes bemutatása betekintést enged a város hitéletének szerveződésébe és annak a városiak mindennapjaira gyakorolt hatásába. A korszak végét pedig már a jezsuiták megjelenése és a katolicizmus újraszervezése jellemezte. Itt a szerző arra is kitér, hogy a muszlim hódítók mit engedélyeztek és miben gátolták a keresztény közösségek (hit)életét.

A kötet egészére jellemző párhuzamos szerkesztésmód, a keresztény és muszlim szempontú bemutatás azonban egy „mostohagyermeket” is nevelt. Az oszmán hódítással növekvő számban érkező délszláv ortodox népességről lakosságarányához képest kevesebb szó esik, hiszen nem képezte részét a középkori magyar és a hódító muszlim közösségnek sem. Talán egyedül itt éreztem némi hiányt a kötetben, mivel szívesen olvastam volna többet erről a népcsoportról is.

A kötetet a korábbiaknál jóval kézzelfoghatóbb fejezet zárja, amelyben a hódoltság kori városképet ismerheti meg az olvasó. Több török kori épület vagy annak részlete maradt fenn a városban – sőt, ha a katonai létesítményeket, erődszakaszokat nem számoljuk, arányaiban Pécsen maradt fenn a legtöbb épített emlék: dzsámik, fürdők és egy türbe tesz láthatóvá ezt a korszakot a mai ember számára. Ezek bemutatásánál azonban ez a fejezet jóval többet árul el a középkori város átalakulásáról, a középkori épületek, templomok török kori hasznosításáról. A jelenlegi állapotot mutató fényképek mellett korabeli ábrázolások és újkori felmérések szemléltetik az épületek sorsát és változásait az évszázadok során.

A kötetet elolvasva az olvasóban koherens kép rajzolódhat ki Pécs hódoltság kori történetéről, a várost jellemző kettősségről. Műemlékeit, mint egy korszak lenyomatait látva pedig érthetővé válik azok török kori szerepe a város életében. Mindezek mellett az

olvasó átfogó képet kaphat az oszmán korról, annak főbb jellemzőiről és folyamatairól is. Úgy vélem, ennek révén egy nagyon értékes és érdekes könyvet tarthatunk a kezünkben.

Papp Adrienn

Kurucz György: „*Kedves Hazámfiái, mozdulni kell...*”

Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején.

Corvina Kiadó – Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2020. 303 oldal.

Amint az ember meghallja a Festetics nevet, rögtön Festetics Györgyre, a Georgikon alapítójára, illetve a neobarokk-neorokokó stílusú keszthelyi kastélyra gondol – hozzátehetjük, nem véletlenül. A felvilágosult gróf fiára, László (1785–1846) személyére és szerepére kevesebb figyelem hárul, sőt – ahogyan azt az első fejezetben olvashatjuk –, már néhány kortársa is negatív képet festett róla. Pedig az ő tanintézeti fejlesztési törekvéseinek köszönhető annak a két georgikoni tanárnak az öt évig tartó külföldi peregrinációja, amelynek feldolgozására, átfogó értelmezésére Festetics György (1755–1819) elismert kutatója, Kurucz György vállalkozott. Az utazás és a kint tartózkodás kapcsán keletkezett bőséges, több ezer oldalas levéltári iratanyag (jelentések, levelek, napló) feldolgozását jelentő munka eredményét, a „*Kedves Hazámfiái, mozdulni kell...*” című könyvet az olvasó azzal az ígérettel veheti a kezébe, hogy abban a két keszthelyi tanár szemszögéből bepillantást nyerhet az 1820-as évek Európájának gazdasági, kulturális és életmódbeli viszonyaiba. A hat fejezetből álló, színvonalas illusztrációkkal ellátott kötet 2020-ban jelent meg.

Miben is áll Festetics György öröksége, amelyet Berzsenyi Dániel szerint „csak a Haza omladéka temethet el”? A második fejezetben a gróf személyiségét, élettörténetét a magyar nemesség társadalmi szerepvállalásának

kérdéskörében, dilemmájában vizsgálja a szerző, s szembehelyezkedik Grünwald Béla tézisével, mely szerint a magyar nemesség és ezzel együtt maga a rendi alkotmány is a haladás, a fejlődés gátja volt. Éppen Festetics György és az általa létrehozott Georgikon tekinthető az egyik ellenpéldának. Az alapító mentalitását és az intézet ismerveit a szerző nem időrendi felsorolással és pusztá adatközléssel mutatja be, hanem Festetics György könyvtárának azon darabjait emeli ki és ismerteti, amelyek reprezentációs funkciójukon kívül nem utolsósorban arról is tanúbizonyságot tesznek, hogy az alapító széleskörű európai tudás- és látásmód birtokában hozta létre oktatási intézményét. A keszthelyi bibliotéka szakkönyvtári jellegére utal a tekintélyes agrárirodalmi (Arthur Young, Albrecht Thaer, Nathaniel Kent stb.) gyűjtemény. A szerző e könyvek bemutatásával is rá kíván mutatni arra, hogy a Georgikont ne elszigetelt magyarországi esetként, hanem a kultúra, az oktatás, a tudásáramlás és a tudásadaptálás európai vérkeringésében értelmezzük.

Ehhez szükségszerű volt az európai tudásközpontokkal való kapcsolatteremtés és kapcsolatfenntartás, amelynek egyik (költséges) módja a pontos instrukciókat követő peregrináció volt. Erre már a 19. század elejéről is regisztrálhatunk keszthelyi eseteket, így például a tiszttartó és professzor Asbóth

János, illetve Babusnik Mihály irányított, meghatározott tematikát szem előtt tartó utazásait. Kurucz György úgy véli, hogy ezek a gazdasági utazások mintegy előzményei Gerics Pál és Lehrmann József 1820. évi utazásának, vagyis a két tanár tulajdonképpen egy közel két évtizedes gyakorlatot folytatott. A külföldi utazás fogalma és célja a 17–19. század folyamán azonban számos változáson ment keresztül. Írásában a szerző nyugati példák mentén megkülönbözteti egymástól az „érzelmes” és a „technológiai” utazást, utóbbi kritériumai közé tartozik például a szubjektivitás kizárása, a szakkönyvek beszerzése vagy az útinapló pontos vezetése.

A harmadik fejezet utolsó tartalmi egységében kerülnek górcső alá a professzoroknak kiadott, a „technológiai” utazáshoz szükségszerűen hozzátartozó instrukciók (Gerics huszonkilenc pontból és tizenhat alpontból, Lehrmanné huszonhat pontból és tíz alpontból állt). Ezek vizsgálata azért is szerencsés, mert belőlük világos képet nyerünk a megbízó szemléletéről és igényeiről, illetve a megbízottak előképzettségéről is, hiszen egy ilyen volumenű feladat feltételez bizonyos kompetenciákat (edukáció, nyelvismeret stb.). A Festetics László kézjeggyével ellátott, pontos útvonaltervet magában foglaló utasítások hasonló és eltérő vonásokat is tartalmaztak. Gerics Pál hosszas elvi instrukciót kapott, feladata jóval összetettebb volt kollégájánál. Meg kellett figyelnie többek között a szántóföldi növénytermesztést, az állattenyésztést, az oktatási intézményeket, valamint a technikai-technológiai beruházásokat és fejlesztéseket.

A némileg eltérő útvonalon haladó Lehrmann Józsefnek döntően parkokról, díszkertekről, szőlészetről és borászatról kellett beszámolnia.

Az utasítások részletessége, a helyszínek ütemezése, a kapcsolati háló kiépítésének biztosítására adott ajánlólevelek és az anyagi háttér biztosítása alapján a szerző arra a felismerésre jutott, hogy Festetics László édesapja szellemi örökségének megfelelően előre kidolgozott, megfontolt koncepciót követve bocsátotta útnak a két georgikoni professzort. Minthogy ilyen vállalkozásra a kíváncsi tudás birtokában lévő személyek lehetettek alkalmasak, az olvasó rövid életrajzi áttekintést is kap azért, hogy maga is meggyőződhesen a két tanár felkészültségéről.

A könyvben a bőséges képanyaggal ellátott negyedik fejezet (*„Mert a szavak indítanak, a példák húznak”*) a leg hosszabb, nem is indokolatlanul, hiszen a szerző itt mutatja be Gerics Pál és Lehrmann József utazását, az *Ökonomische Reise* egyes stációit, azokat a tereket, amelyeket Festetics László az instrukciókban következetesen meghatározott. Gerics professzor utazását jóval részletesebben ismerjük meg, de ennek egyik nyilvánvaló magyarázata az, hogy a magyar nyelven levelező Gerics nagyobb forráskorpuszt hagyott hátra, ráadásul a birtokgazdálkodást vezető testületnek, a Direciónak és a grófnak küldött jelentéseken túl naplót is írt, amelyet javított, átdolgozott formában adott közre évekkel az utazását követően. A másik kézenfekvő magyarázat az, hogy Gerics feladata komplexebb volt, ahogyan azt a harmadik fejezetből, az instrukció elemzéséből is megtudhattuk.

A tanulmányút tér- és időbeli rekonstrukcióját a szerző a grófnak írt levelek alapján valósította meg, a bemutatás – a téma természetéből adódóan – kronologikus. Gerics Pál esetében a kiindulási pontot (Bécs) és a Magyar Királyság területére eső tulajdonképpen végállomásokot (a két Festetics-központ: Csáktornya, Keszthely) nem számolva 134, Lehrmann József esetében 122 állomást érintett az utazás, s ezen stációk megismerését és a tájékozódást segíti, hogy a könyv elején és végén egy-egy térkép áll az olvasó rendelkezésére. Kurucz György nem csupán felsorolja az egyes állomásokat, hanem azokhoz vonatkozó forrásrészleteket is kapcsol, aminek révén a hely- és névadatok gazdagsága ellenére a fejezet kifejezetten olvasható lett. Noha elsősorban az időrendi bemutatás érvényesül, mégis látszik bizonyos tipizálási igény, hiszen például Gerics tapasztalatszerzéseinél nagyobb hangsúlyt kap a tudósok, illetve azon tudományos intézetek bemutatása (Lipcse, Göttingen, Berlin stb.), amelyek képzésébe az orvoslástan is beletartozik. Sőt, még az egyes kórházak leírása is informatívabb, mint például a mintagazdaságok szántóföldi növénytermesztésének ismertetése, jóllehet az sem marad el. Lehrmann – megbízatásának megfelelően – egy behatárolt tudomány- és természeti ágazatot figyelt meg. A fejezet vitathatatlan érdeme, hogy bepillantást enged a korszak európai tudásörző és tudásformáló intézeteinek, társaságainak és nem utolsósorban személyeinek a világába, amelyek és akik részben e peregrinációk révén kerültek, a „technológiai” utazás ismérveinek

megfelelően, a Georgikon kapcsolati hálójába. Külön érdekesek azok a részek, amelyek a két tanár találkozásait tárgyalják, hiszen erre az útvonalak hasonlóságából adódóan többször is sor került (így Berlinben és Londonban), ráadásul az instrukciók értelmében Lehrmann számadással is tartozott tapasztaltabb kollégájának.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az instrukciót nemcsak egy tanintézet és a hozzá kapcsolt tan gazdagság fenntartója és irányítója készítette, hanem legalább annyira egy 332 000 holdas jószág birtokosa is. Így az *Ökonomische Reise* a fentiekén kívül értelemszerűen szolgálta e hatalmas birtok további fellendítésének, racionalizálásának tervét és igényét, és pontosan ez teszi nemzetgazdasági szempontból is kiemelkedővé a vállalkozást. Az előzőekben kissé háttérbe szorult szántóföldi növénytermesztéssel és állattartással kapcsolatos témákat az ötödik fejezetben fejti ki a szerző. A külön tárgyalást az indokolja, hogy a magyar agrárium éppen ebben az időszakban kezdett technológiai és technikai szempontból közelíteni a fejlett nyugat-európai mezőgazdasághoz. A magyar gazda bevételének zömét az extenzív növénytermesztés és a korszak konjunkturális tendenciáját kihasználva a juhtenyésztés adta, így Gerics e témákat, ágazatokat érintő megfigyelései és jelentései az újítások magyar adaptációját segíthették elő.

A közvetlen technológiai tapasztalatszerzés mellett az instrukciónak megfelelően a vállalkozókkal és bankárokkal is jó kapcsolatba kerülő Gerics piackutatást is végzett. A magyar áruk versenyképességéről azonban

nem alkotott kedvező képet, egyrészt azért nem, mert a Habsburg Birodalom vámtételei miatt a nyugati partnereknek a magyar áruk megvásárlása többletkiadással járt volna, másrészt pedig a nyersanyagok előkészítésének, kezelésének módja hagyott némi kívánnivalót maga után (például a gyapjúmosás esetében). E szempontból is fontos az idősebb professzor felismerése: a magyar áruk felvevőpiacának növeléséhez, az értékesítés kiterjesztéséhez szükségszerű, hogy az európai tudást hazai viszonyokra alkalmazzuk.

Az előző fejezetekben megjelenő intézetek, mezőgazdasági üzemek, piacok ismertetése mind a „technológiai” utazás átfogó bemutatását szolgálta, de a fennmaradt iratanyag bizonyos mértékben az „érzelmes” utazás jegyeit is magán viseli. Kiváltképp igaz ez Gericcs Pál naplójára, amelynek értelemszerűen nem kellett az instrukcióban rögzített, szoros objektivitást elváró regisztrációhoz alkalmazkodnia, s ebből fakadóan kiviláglik belőle a kapcsolatteremtés sajátos emberi formája, valamint megjelenik az utazó szubjektív véleménye is az egyes országok életmódjáról, anyagi és viselkedéskultúrájáról. A Festetics Lászlótól és a küldetés során magasrangú, tekintélyes személyektől kapott ajánlólévelek lehetővé tették, hogy a modern gazdasági és tudományos ismeretszerzés mellett a polgári szalonokban, úri fogadótermekben, ebéd- és vacsorameghívásokon szerzett tapasztalatok alapján, magyar szemszögből ismerjük meg a 19. század eleji Nyugat-Európa mindennapjainak számos aspektusát a luxusberendezésekhez való ragaszkodástól egészen a gyermekmunka

törvényellenes alkalmazásáig. Világos, hogy a kiváló, szellemes idézetekkel gazdagított fejezet a rendelkezésre álló forrásanyag tükrében rövid, ugyanakkor a szociokulturális tapasztalások részletekbe menő ismertetése túllépne a címben is meghatározott gazdasági fókusz témán.

A tömör és további kutatási igényeket támasztó hetedik fejezet azt a kérdést teszi fel, amit az olvasó is nyilvánvalóan megfogalmaz magában: mennyiben és miként hasznosult a georgikoni szakképzésben és Festetics László kiterjedt majorságaiban az a hatalmas ismeretanyag és know-how, amelyet a két tanár jelentései és egyéb postai küldeményei (könyvek, modellek, rajzok) hordoztak. Sőt, felmerül az a kérdés is, hogy mennyiben maradt fenn vagy éppen mélyült el az a kapcsolati hálózat, amely részben már az utazás megkezdése előtt is fennállt az egyes intézmények, személyek és a Georgikon, illetve annak igazgatója között. E kérdések, kvázi új témakörök megválaszolásához a gróf birtokgazdálkodásának átfogó elemzésére van szükség.

Kurucz György könyve nagyszabású vállalkozás, hiszen a több ezer oldalas forrásanyag feldolgozása mellett szükségszerűen fel kellett térképeznie azokat a helyszíneket, intézeteket, személyeket, amelyekkel és akikkel a két tanár kapcsolatba került. A kitartó kutatómunka eredménye egy színvonalas, bőven illusztrált és jól megválasztott forrásszemelvényekkel ellátott ismeretterjesztő könyv, mely nemcsak a meghatározott téma szerinti gazdasági vonatkozásokat tárgyalja, hanem igyekszik betekintést nyújtani a korszak európai művelődésébe,

életmódjába és szociokulturális viszonyaiba is. Utóbbiak részletesebb feltárása további kutatási lehetőséget is jelenthet. Bízunk abban, hogy az utazás hatástörténetének, adaptációs

sikerének, azaz a Festetics-uradalom működésében indukált változásoknak a feltárása sem marad el.

Bödö Krisztián

SZERZŐINK

Bödő Krisztián PhD-hallgató
(Károli Gáspár Református Egyetem)
bodo.krisztian93@gmail.com

Fedeles Tamás történész
(Pécsi Tudományegyetem BTK TTI, ELKH–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római
Történeti Kutatócsoport, Collegium Professorum Hungarorum)
fedeles.tamas@pte.hu

Kollár Zsuzsanna irodalomtörténész, doktorjelölt
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola,
MTA BTK A Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Lendület Kutatócsoport,
Akadémiai Kiadó)
zsuzsi.kollar@gmail.com

Kunt Gergely történész
(Miskolci Egyetem BTK)
kunt.gergely@uni-miskolc.hu

Mátyás-Rausch Petra történész
(Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet)
matyas-rausch.petra@abtk.hu

Nagy Ágoston történész, irodalomtörténész
(Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont)
nagy.agoston@uni-nke.hu

Nagy Botond levéltáros
(Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya, Sepsiszentgyörgy)
botond.nagy@gmail.com

Nagy János főlevéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
nagyj@bparchiv.hu

Pál Judit történész
(Babeş–Bolyai Tudományegyetem)
pal.judit@ubbcluj.ro

Papp Adrienn régész, muzeológus
(Budapesti Történeti Múzeum, Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
papp.adrienn@btm.hu

Rácz Lajos történész
(Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar)
racz@jgyk.szte.hu

CONTENTS

TAXATION AND TAXPAYERS

Lajos Rác	”Where are you from?” Fragment of an Interview with Pál Beluszky	5
Tamás Fedeles	The Path of Money: The Geography and Dynamics of Financial Relations between the Curia and Hungary in the Late Middle Ages	11
Ágoston Nagy	Nobles on Urbarial Plots and the Estates’ Society as Seen in the Diet of 1825–27	35
Petra Mátyás-Rausch	Customs Revenues in the Service of Mechanisms of Power: The Significance of the Thirtieth in Transylvania in the First Half of the Seventeenth Century	62
János Nagy	The Cities and the Tax Issue in the 1764–65 National Assembly as Reflected in Reports by the Representatives of the City of Pest	87
Botond Nagy	Burden for the Benefit of the Village: Municipal Supplementary Taxation in Háromszék during the Age of Dualism	104
Judit Pál	The Price of Local Self-Governance: The Costs of County Administration after the Act 42 of 1870	126
Zsuzsanna Kollár	The Role of Donations in the Founding of the School for the Deaf in Vác	158

BOOKS

Not “malenky robot” – a New Approach to the History of the Deportation of the People of German Origin Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. – Gergely Kunt	184
Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János: Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686). – Adrienn Papp	189
Kurucz György: „Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...” Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején. – Krisztián Bödő	194
Authors	199
Contents	201
Abstracts	203

ABSTRACTS

Tamás Fedeles: The Path of Money: The Geography and Dynamics of Financial Relations between the Curia and Hungary in the Late Middle Ages

The fourteenth century brought decisive changes in the papacy's financial policies and the closely related tax administration. Prelates' appointment fees and taxes imposed on minor benefices became prevalent in the particular churches during the Avignon Papacy. These were supplemented by tithes collected from the local clergy and other revenues. During the pontificate of John XXII (1316–1334), the highest level of financial administration, the Apostolic Camera, evolved into a well-organized central office that established and maintained a tax collection network spanning the entire Western Christendom. In the first decade of the fourteenth century, the jurisdiction of papal tax collectors operating in the Central European region included the territory of the Holy Roman Empire, as well as the Czech, Moravian, Polish regions, and the Carpathian Basin. The formation and eventual consolidation of tax *collectoria* was a lengthy process, during which the Czech, Moravian, Polish, and Hungarian territories merged into a unified East-Central European tithes collectorium. As a result of various transformations, between 1317 and 1337, the Kingdom of Hungary operated as an independent collectorium, and between 1338 and 1391, the joint collectorium also included the Kingdom of Poland. The money collected could be used or moved at various junctions. When necessary, the entire sum or a portion of it could be spent directly in the collectorium, for example, on purchases made for the Curia, or on the expenses of papal diplomats and messengers operating there. Alternatively, the collected taxes could be transported by papal legates and clerics traveling to the Roman Curia, or by the tax collectors themselves. However, the trading companies and banking houses, such as the firms of the Alberti, Spini, Medici, and Bardi—primarily of Tuscan origin—played an increasingly important role in delivering the monies to Avignon, and later to Rome. The study seeks answers to the following questions: How was the collection of taxes payable to the Holy See organized in the Carpathian Basin between the beginning of the fourteenth century and the mid-fifteenth century? Did the money transport have any regional characteristics? What routes were used to deliver the money? Which banking houses provided services to the Hungarian clergy?

Zsuzsanna Kollár: The Role of Donations in the Founding of the School for the Deaf in Vác

Founded in 1802, the Vác School for the Deaf was one of the exemplary cases of national institutions founded within the Estates System of the nineteenth century. The foundation of the school, also endorsed by the monarch, was preceded by a nationwide fundraising campaign, which mobilised broad social collaboration and proceeded to raise approximately half of the necessary capital. The names of hundreds of donors have been preserved on fundraising sheets, which provide invaluable insights into the social composition and motivations of the donors, as well as the geographical distribution of the collection drive. The study also examines the protocol associated with the Estates System that not only proved a viable path for the institutionalization process during the first half of the nineteenth century but was also instrumental in subsequent institutional foundations.

Petra Mátyás-Rausch: Customs Revenues in the Service of Mechanisms of Power: The Significance of the Thirtieth in Transylvania in the First Half of the Seventeenth Century

The study examines how prominent rulers of the golden age of Transylvania, Gábor Bethlen and György I Rákóczi, asserted their political and economic interests against Sibiu and Braşov, the two most significant cities of the Transylvanian Saxon community. The sources and relevant literature bear out that relinquishing their predecessors' practice in favour of a stricter and more decisive financial policy alone would not have been sufficient for them to achieve their goals. They also benefited from the weakened resistance of the contemporary Saxon centers, especially Sibiu. Their loss of strength was largely due to the internal social and economic tensions within the Saxon society, which, according to Gustav Gündisch, a renowned Saxon historian, led to the erosion of their autonomy.

Another important finding emerging from the analysis is the significance that the two rulers attributed to long-distance trade foreign trade customs. This is particularly true for György I Rákóczi, whose economic policy has not received significant scholarly attention to date. In the absence of primary research, present understanding of this subject relies on the literature from the past century, which mainly discussed his achievements through the lens of Bethlen's legacy, often portraying Rákóczi in a negative light. Therefore, it is essential to emphasize that, similar to Bethlen, Rákóczi probably attached great importance to trade, which was particularly prosperous during peacetime. He is likely to have made efforts to reform it and ensure that the customs revenues resulting from increased trade would enrich his treasury rather than the local municipal economy.

Ágoston Nagy: Nobles on Urbarial Plots and the Estates' Society as Seen in the Diet of 1825–27

A significant portion of Hungarian nobility held aristocratic credentials but was forced to reside in urbarial plots in return for urbarial contract and services, such as socage, tithe, ninth, and so on. Based on the local usus of taxation, in some counties they also had to pay the military tax for the state (*contributio*). At the same time, their status was not politicized on a national level for a long time. The king's resolution in the Diet of 1825–27 proposed conducting a census to assess the taxpaying entities of the country, in order to proportionally redraw the existing tax distribution per county. The proposal also included compiling a list of nobles who used urbarial plots (based on the status of their land) with the aim of keeping them as taxpayers. The latter led to heated debates. Some argued against the census and taxing these nobles by appealing to the (fictitious) principle of 'one and the same liberty' and demanded the abolition of taxation of all noblemen. Others wanted to tax them, emphasizing that tax immunity applied to the 'noble person', not the 'peasant plot'. The prolonged debate was fought mainly by means of the political language of the 'ancient constitution' and delved into the domain of 'old laws'. Raising fundamental questions concerning the rights and duties of the nobility, as well as the idea of their (legal) unity—as of the self-professed political community or 'nation'—this discourse transcended itself. The present study, primarily based on original records of the Diet, traces the formation of the image of this inferior 'class' of nobility, and uses it to reconstruct the well-to-do county delegates' perceptions of the Estates society in general.

Botond Nagy: Burden for the Benefit of the Village: Municipal Supplementary Taxation in Háromszék during the Age of Dualism

In the Age of Dualism (1867–1918), due to the dearth or absence of other revenues, rural municipalities in the Háromszék region resorted to local municipal taxes, passing the financial burden of public expenses on the local population. These taxes constituted the primary source of revenue for the local government, both in terms of volume and extent, and their implementation varied greatly over time and settlement types. In former tenant villages and newly established settler villages, the transition from customary law-based tenant contributions (*rovatolás*) to nationally legislated supplementary taxes was relatively smooth. In villages predominantly populated by formerly military-rank Szeklers, the system of contributions was more complex, primarily because of the relatively late dissolution of the collective landownership. In these places, tax-like contributions could not gain ground because it was more profitable to generate revenues from the Szeklers' own individual right to sell wine, which was essentially an

indirect form of consumption tax. Another alternative practice was the imposition of a fee in exchange for the communal use of forests and pastures, paid by members of the village communities. The separation of the civil municipality and landowning community as legal entities put an end to these two sources of revenue but created the possibility of an efficient supplementary taxation. Local supplementary taxation acted as a leveller which noticeably blurred the boundaries between the settlement types that had evolved in the Estates system.

János Nagy: The Cities and the Tax Issue in the 1764–65 National Assembly as Reflected in Reports by the Representatives of the City of Pest

Based on the correspondence between the representatives and the council of the free royal city of Pest during the 1764–65 National Assembly, presently kept in the Budapest City Archives, the study examines the municipalities' perceptions of tax disputes, their stance concerning tax hikes and reforms changing from rejection to support, as well as the channels they sought to assert their interests within the National Assembly and the government apparatus. Not unlike municipalities as a whole, the representatives of Pest could not substantially participate in the clashes between the government and the real movers and shakers of political life, namely the magnates and the county representatives. In comparison to previous diets, where the cities took a clear pro-government position, significant changes can be observed in 1764–65. Due to their own unfavorable financial situation and the reform plans propagated by Vienna, municipalities temporarily aligned themselves with the opposition in the matter of tax increases and the reform of nobiliary military duty (*exercitus insurrectio*), and mollified their staunch opposition against the government's proposals only gradually. Nevertheless, the government's distrust towards the cities remained palpable throughout the National Assembly, and the court never publicly supported any of their demands in opposition of the counties' interests. The representative of Pest was limited to presenting their grievances to committees appointed to determine taxable estates, whereby they privately lobbied for their city's support with various dignitaries outside the public sessions.

Judit Pál: The Price of Local Self-Governance: The Costs of County Administration after the Act 42 of 1870

The study examines Act 42 of 1870, the first comprehensive regulation of public administration after the Austro-Hungarian Compromise (1867), especially the reasons why the Hungarian government chose to retain the state financing of

county administration instead of adopting their self-financing, clearly stipulated in the provisions of the new act. Since it significantly extended their authority, the lord-lieutenants had an important role in implementing the Act. The study analyses the arguments of the counties and lord-lieutenants on the issue, as well as the capacity of law enforcement authorities and the consequent feasibility of the implementation of the law.

The Ministry of Finance was going to allocate 7.76% of all direct taxes for the counties' administrative costs. On average, for the authorities of Hungary, narrowly defined, this meant covering 90.2% of the costs allocated by the government in 1870, while nearly half of the counties there were able to cover at least 80% of the costs. In Transylvania this figure was only 53.6%, and there were wide differences between law enforcement authorities across the country. As compared to half of the Hungarian authorities' capacity to cover at least 80% of their administrative costs from the allocated portion of direct taxes, neither the Transylvanian counties nor the northern and north-eastern counties of Hungary were in the position to do so. This discrepancy rendered the pre-1848 system untenable. Since even the implementation of a territorial-administrative reform could not have solved the problem, the government decided to finance the costs of local administration, first temporarily and then permanently from 1883.

The consensus behind the decision—both on county level and in the parliament, including the opposition parties—indicates that the decision was initially not borne out of power play. As administrative costs rose steadily and governments leaned toward a more centralised administration, they no longer sought to change what was intended to be a temporary solution.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatok és az ábrák külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójel és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihámér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francia Károly 2001: *Francia Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák iránymutatóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. *Napi jegyzetek*. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: Révai Új Lexikona. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatról*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különálló kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsesítőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org
e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon
20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Margócsy István, Pajkossy Gábor

35. évfolyam 1. szám

2023. tavasz – nyár

BÍRÁLAT

Törő László Dávid: Egy talált életmű megtisztítása	Dénes Iván Zoltán: Választott nemzet Marczali Henrik élete és munkássága	3
Havasréti József: Punkháború Óbudán Hadjárat a korai magyar punk zenekarok ellen	Takács Tibor: Botrányt akarunk! Rágalmak a CPg és a magyar punk zenekarok ellen	10
Meszmann T. Tibor: „A mai Orion már nem az az Orion”	Friesz-Kovács Kamilla: „Volt egyszer egy Orion...”	16
Benczes István: Párt – állam – pártállam	Mária Csanádi, Márton Gerő, Miklós Hajdu, Imre Kovách, Mihály Laki, István János Tóth: Dynamics of an Authoritarian System, Hungary 2010–2021	21
Ale Éva: Politikus tudós vagy tudós politikus?	Dupcsik Csaba: A magyar szociológiai gondolkodás története1990-ig	29
Lázs Sándor: Ferences formuláskönyvek	Molnár Antal: Die Formelsammlungen der Franziskaner- Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)	35
Koncsik Laura: Ékes kapu	Takács Imre: Az esztergomi Porta Speciosa	43
Raffay Endre: Miért éppen Dunántúl?	Szakács Béla Zsolt: Árpád-kori építészet a Dunántúlon	48

PROBLÉMA

Danielle Charette – William Selinger	A politikai próféta, aki a Harvardon nem kellett Globális konfliktustól sújtott korunkban végre eljött Hont István ideje	56
Jürgen Habermas	Háború és felháborodás	60
Török Zsuzsa	Lapszerkesztő nők az 1860-as években (Módszertani megfontolások)	64
Mészáros Zsolt	Szabadpolcon: Női írói életművek a monográfia műfaja tükrében	69

SZEMLE		
Kontler László	The Historical Construction of National Consciousness: Selected Writings by Jenő Szűcs, edited by Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi, and Gábor Gyáni	75
Csepeli György	Olay Csaba: Regionális és nemzeti identitás Egy hermeneutikai megközelítés	77
Kaposi Márton	Draskóczy Eszter: Alvilágjárások és pokolbeli büntetések Dante komédiájának antik és középkori forrásai	78
Kevei Andrea	Réz Anna: Mardos A büntudatról kilenc fejezetben	80
Tóth Benedek	Füzi Izabella: A vurstlitől a moziig A magyar vizuális tömegkultúra kibontakozása (1896–1914)	82
Dunai Tamás	Szijártó Zsolt: Sokszínű médiavilágok A mindennapi élet és a médiakutatás antropológiai dimenziói	85
Zsolt Péter	VV10 – Egy valóságshow valósága	88
Szőke Gergely László	Bán-Forgács Nóra: Az adatvédelmi ombudsman intézménye Magyarországon A kezdet és a vég, 1995–2011 Bán-Forgács Nóra: A rendszerváltás és az adatvédelmi ombudsman Magyarországon Az adatvédelmi ombudsman alapiog-értelmezése	90
László Géza	John Kay – Mervyn King: Radikális bizonytalanság – döntéshozatal a számokon túl	93
MI A PÁLYA?		
Steven Shapin	Elvadult paradigmák The Last Writings of Thomas S. Kuhn, edited by Bojana Mladenović	97
Nagyfi Richárd	Az alkotás a mesterséges intelligencia korszakában	103
Patrick Geary	Az európai etnikai nacionalizmus gyökerei	108

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A BUKSZ hálózaton a
<http://bucsz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szerdte a BUKSZ-
Stúdió. Nyomda: Prime Rate Kft.

Előfizetési díj évi 5000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány KHB számlájára.
Számlaszám: 10402166-21634716-0000 0000

ISSN 0865-4247

Megjelent a Replika 127. lapszáma

A narrativitás kora?

Szerkesztette: Kollár Dávid

Kollár Dávid és Kollár József

A narratív magyarázatok védelmében

Bevezető 7

Hidas Zoltán

A rend értelemtörténetei

Szociológia és elbeszélés viszonyáról 19

Erin K. Jenne

A nacionalizmus változatai a Covid-19 korában 33

Miskolczi Bernadett

Mit ért a UNDP fejlődésen, és miért fontos ez?

Fejlesztéspolitikai narratívák alakulása a *UNDP Human Development Report*jaiban 57

Julian Reid

„Reziliens Ukrajna” és a háború narratívái Európában 85

Zenovitz Lili

„Egy véges világban nem képzelhető el végtelen növekedés”

A sharing economy narratívái 95

Szécsi Gábor

Mediatizáció, közösség, narratíva 115

Balassa Bernadett, Gyorgyovich Miklós és Máté-Tóth András

A vallási szekuritizáció és a sebzett kollektív identitás modellje a magyar

társadalomban empirikus adatok alapján 131

László Tamás

Közelítések a reziliencia fogalmához és méréséhez a narrativitás

kontextusában 149

Múlt és antiszemitizmus

Troll Veronika, Feledy Anna és Mózer Mátyás Márton

Antiszemitizmus-kutatás Kosztolányi Dezső Pardon-korszakában 167

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Normaszegés és reprezentációi

BATÓ SZILVIA

„...törvényeink minden téren
hiányoznak...”

NAGY SÁNDOR

Gyermekkorú elleni szexuális erőszak és
reprezentációi a századelő Budapestjén

TRÁDLER HENRIETTA

Tolvaj cseléd lányok, bűnöző házi cselédek

PERÉNYI ROLAND

Az intellektuális bűnözés feltalálása.
Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a
20. század elején

KÖVÉR GYÖRGY

Egy elveszettnek hitt könyv nyomában

38. évf.

2023

2. szám

Bemutatjuk Ian D. Armour kanadai
történészt

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési képviselők* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennap szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
 88. *Építész – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
 89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
 90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2023. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2023-ban még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 92. Cigány közösségek térben és időben
- 93. Politikai propaganda és társadalom
- 94. Egyházi társadalom: karrier, csoportok, szerepek

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2023-ra: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 6200,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

(bolti ár: 4000,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200,- Ft)

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.* (bolti ár: 3900,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3000,- Ft)

Ára 1750 Ft

